

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

REFACE.

Only a few remarks are required for the introduction to this second volume.

In autumn 1882, some weeks before his deplorable death, Dr. A. Burnell placed in my hands a number of manuscripts relating to the Āpastamba Sūtra which he requested me to make over to the Imperial Library of Strassburg, after I had done with them. Among these MSS. is a complete copy of prāśnas, 1—15 with Rudradatta's commentary, in Grantha character, two quarto-volumes of 230 and 135 leaves; this is, according to a note made by Dr. Burnell, a transcript from the Tanjore MSS. 3846 and 9159 or Nos. XCVII and XCVIII of the "Classified Index." By means of this copy my MSS. L and h extend not only to the first three prāśnas, as I stated in the preface to Vol. I, but to the whole of the work hitherto published.

I suppose that the dot which I have used as an accessory sign of interpunctuation from about page 100 of this volume will facilitate the understanding of the commentary. Likewise, I hope to render this edition more useful by adding a "table of contents" of the two volumes that are now before the public. I omitted to do so when editing the first volume, because I supposed that the very exact statements given by Chaundappa in his Prayogaratnamālā (and printed in Dr. Burnell's "Classified Index" p. 17 a) would be a sufficient help in this direction. But since I have been taught better by Dr. L. von Schroeder in his kind and instructive review of the first volume (*Literaturblatt für orientalische Philologie*, I, p. 9), I hasten to make up for this shortcoming as soon as possible.

Rudradatta's commentary is now at an end, and, unfortunately, the MSS of other commentaries that are within my reach are neither in quantity nor quality sufficient to base an edition on them. Whoever may be able to provide me with MSS of any part of any comment to the remainder of the Sūtra, will, therefore, lay me under deep obligations. I regret to state that Professor P. Peterson, Registrar of the Bombay University, has not taken any notice of my repeated requests for the loan of a copy of Dhūrtasvāmin's commentary to Āpastamba which is in the possession of the Bombay University Library.*

R. GARBE.

Konigsberg, December 1884

* Prof. Bühler kindly described to me this MSS as having been acquired by the late Prof. Haug in Gujarat and being a transcript from an old MSS existing at Baroda.

TABLE OF CONTENTS.

Haviryajña sacrifices

Vol I

Darsapûrnamâsa	Praśna	1—4	
Yâjamâna	"	4	
Agnyâdheya	"	5	
Punarâdheya	"	"	Kand 26—29
Agnihotra	"	6	
Agniyupasthâna	"	"	" 16—31
Nirâdhasubandha	"	7	

Vol II

Châturmâsya	Praśna	8	
Vaiśvadeva	"	"	Kand 1—4
Varunaprâghâsa	"	"	" 5—8
Sakamedhi	"	"	" 9—19
Sunâdriya	"	"	" 20—22
Prâyaschitta	"	9	

Soma sacrifices

Agnishôma	Praśna	10—13	
Prâtahsavana	"	10—12	
Mâdhyamdina Savana	"	13	Kand 1—8
Tritiya Savana	"	"	" 9—25
Ukthya, Shodâśin, Atirâtra, Ap- turyâma, Aikâdaśina	"	14	" 1—12
Chaturhotar, Pañchahotar, Shad- dhotar, Saptahotar, etc	"	"	" 13—15
Somaprâyaschitta	"	"	" 16—31
Pravargya	"	15	

श्रीम् ॥

अथ नित्यत्वसामान्याद्द्विच्यञ्जसामान्याच्च चातुर्मास्यानि व्याचष्टे ॥

अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुष्ठतं भवति । १ ।

चतुर्षुचतुर्षुमासेषुभवानि चातुर्मास्यानि वैश्वदेवादीनि । तैः ससु-
दितैरिष्टवतोऽन्यकालिकेन भोगेन चपयितुमशक्यं पुण्यं भवतीति ।
नित्यत्वेऽप्येषां फलोपन्यासः पशुबन्धवदेव प्रत्येत्यः ॥ नित्यत्वं चैषां
ब्राह्मणे चतुर्होत्रादिविधिष्वनेकत्र नित्यैः समभित्याहारात् । सूत्र-
कृता च नित्याधिकारे वचनात् । आश्वलायनेन च दर्शपूर्णमासा-
भ्यामिष्टेष्टिपशुचातुर्मास्यैरिति नित्यानुक्रमे पाठात् । तथा च बौधा-
यनेन यावज्जीवप्रयुक्तानि चातुर्मास्यानि स्युरिति यावज्जीवाभ्यास
वचनात् । भारद्वाजेनाषादौ फलाननुबन्धेनामूनि विधाय ततः का-
स्यानि चातुर्मास्यानि व्याख्यास्याम इति नित्यवाम्यविभागप्रदर्शनाच्च ।

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैव्यां वा वैश्वदेवेन यजते । २ ।

आमित्रादेवतात्वेन विश्वदेवसंबन्धात् तैरिष्टत्वेन पुराकल्पयज्ञाच्च
प्रथमस्य पर्वणः समाख्या वैश्वदेवमिति । तेन चैत्रफाल्गुनयोश्चान्द्रम-
सयोर्मासयोरन्यतरस्य पौर्णमास्यां यजेत । भारद्वाजबौधायनाभ्यां तु
चतुर्णामपि पर्वणामुदगयनमात्रे प्रयोगो द्वादशाहेनापवर्गश्लोकः ॥
भारद्वाजस्तावदुदगयन आपूर्यमाणपक्षे समस्तानि तेषां यथापूर्वं

निर्वर्तनमन्ते वपनमिति । तथा अथ यदि द्वादशाहत्वात्तुर्मास्यानि
 यक्ष्यमाणः प्रतिपदि वैश्वानरपार्जन्याभ्यामिष्ट्वा द्वितीये वैश्वदेवेन
 तृतीये चतुर्थे सोपरम्य पञ्चमे वरुणप्रघामैः षष्ठे सप्तमे सोपरम्या-
 ष्टमे नवमे च माकमेधा दशम एकादशे सोपरम्य द्वादशे शुना-
 मीरौया अयोदशे पशुरिति । संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रय
 संवत्सरमेव यजत इति विज्ञायत इति ॥ बौधायनस्याह नक्षत्रप्रयोग
 उदगयन इत्येके उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे प्रयुञ्जीतेति ।
 तथा द्वादशाहे ऽपि चातुर्मास्यैर्यजेत प्रथमायां वैश्वदेवेनेष्ट्वा चतुर्थ्यां
 वरुणप्रघामैरष्टम्यां नवम्यां च माकमेधैर्द्वादश्यां शुनामीरौयपरुषा
 यजेतेति विज्ञायत इति ॥ केचित्तु यथाप्रयोगमित्यौपमन्यव इत्य-
 नेन बौधायनवचनेनार्वागपि द्वादशाहाद्यावत्प्रयोगभाविना कालेन
 चातुर्मास्यापवर्गो ऽभिहित इति मन्यन्ते । तद्युक्तं प्रयोगकालावधि-
 कत्रहार्चयनिधमपरत्वात्तस्य । तत्र पूर्वापरपर्यालोचनयैवाध्यवसानमि-
 त्यलं विलक्षणे ॥

पूर्वस्मिन्पर्वणि पञ्चहोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये
 सग्रहं हुत्वान्वारमणीयामिष्टिं निर्वपति वैश्वानरं द्वाद-
 शकपालं पार्जन्यं च चरम् । ३ ।

पूर्वं पर्वेति चतुर्दश्याभिप्रेता न पञ्चदशी पूर्वसूत्रेण तस्यामिष्ट्या-
 वचनात् । पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजत इति लिङ्गात् सोभृते पौर्ण-
 मास्येष्टेति लिङ्गाच्च । अन्वारमन्ते ऽनया चातुर्मास्यानौत्वन्वारम-
 णीया वैश्वानरपार्जन्या । वैश्वानरस्य चाग्निर्वैश्वानरो देवतेति दर्शितं

पुनराधेये । न पञ्चहोत्रन्यारम्भाणीययोः समानाम्भित्वं उभयोरप्या-
रम्भार्थयोः स्वतन्त्रत्वात् वैश्वानरपार्जन्या पञ्चहोता च नाभ्यावर्ततेति
पृथगुपादानाच्च ॥

वैश्वानरो न जत्या पृष्टो दिवीति वैश्वानरस्य या-
ज्यानुवाक्ये ॥ पर्जन्याय प्रगायत दिवस्पुत्राय मीढुषे ।
स नो यवसमिच्छतु ॥ अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः
स्तुहि पर्जन्यं नमसाविवास । कनिक्रददृपभो जीरदानू
रेतो दधात्वोपधीषु गर्भमिति पार्जन्यस्य ॥ हिरण्य
वैश्वानरे ददाति धेनुं पार्जन्ये । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ४ ।

गताः ॥

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजते । ५ ।

प्राचीनप्रवणे यजते पूर्वस्मित्वेव देशे देशान्तरे वा साधारणनिर्देशात्
वरुणप्रघासेषूदवसाननियमाच्च । सत्यापाठश्चाह प्राचीनप्रवणे वैश्व-
देवेन यजेतोदवसाय वेति ॥

पशुबन्धवत्तार्हपत्यादग्निं प्रणयन्नोद्यतहोमं जुहो-
ति । ६ ।

अथ वैश्वदेवायामूर्याप उपस्पृश्य पशुबन्धस्यादृताहवनीयं प्रणयति ।
नात्रोद्यतहोमं जुहोति । पूर्वा यत्सन्नपरो भवामीति निङ्गविरोधा-
दिति भावः ॥

ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमिति हेतुरभिज्ञाया-
हवनीयायतन ऊर्णास्तुकां निधाय तस्यामग्निं प्रतिष्ठा-
पयति । ७ ।

पुनरूर्णास्तुकायद्वणात्संभारान्तराणि परिमंख्यातानि भवन्तीति । तस्या-
मग्निं प्रतिष्ठाप्य समानमातिमुक्तिभ्यः ॥

नानुत्तरवेदिके पाशुकं प्रणयनं विद्यत इत्यपरम् । ८ ।

अनुत्तरवेदिक इति वचनात् उत्तरवेदिमिति वरुणप्रघासतन्त्रे महा-
हविषि च नित्यं पाशुकं प्रणयनम् ॥

अग्नीनन्वाधाय शाखामाहृत्य वैश्वदेव्या अमिष्टाया
वत्सानपाकरोति । ९ ।

आमावास्तवन्वतामस्य पर्वणः ख्यापयितुमन्यन्वाधानादेरनुक्रमणम् ।
तत्र च वैश्वदेविकं हविः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवभागं विश्वेभ्यो देवे-
भ्यः शरदो दुहाना इत्यादयो विकाराः प्रत्येतव्याः ॥

प्रस्तमयं बर्हिः प्रस्तरस्य । १० ।

प्रस्तः पुष्यम् । तदन्तो दर्भा लाव्या इत्यर्थः । ननु शरमयं बर्हिर्-
त्यादिवद्बर्हिर्होत्रेणैव प्रस्तारस्यापि सिद्धे ग्रहणे किमर्थं पृथक्प्रस्तार-
ग्रहणम् । परमतनिगमार्थमिति ब्रूयात् कम्पान्तरकारैः कैश्चिदन्य-
तरस्य प्रस्तमयत्ववचनात् । आदरार्थं वा ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायात्
यथा प्रस्तारेण परिधिना सुचा वेद्या च बर्हिषेत्यादौ ॥

त्रेधा संनद्धं पुनरेकधा । ११ ।

तदेतदुभयात्मकं वर्द्धिर्वज्रनिधनौपपन्नमपि प्रथमं वेधा विभज्य
संनद्य चीनपि तान्भागान्पुनरेकधा संनद्यतीत्यर्थः ॥

तस्मिन्मन्त्रः । १२ ।

तस्मिन्नेकधामंनहने मंनहनमन्त्रः । प्रथमानि तु संनहनानि द्वयणीं
भवन्ति । तत्र वेधा संनद्धस्य वर्द्धिपः प्रस्तररहितौ भागौ । प्रथमं
वर्द्धिमन्त्रेण संश्रुत्य तयोः प्रस्तरवन्तं भागं वर्द्धिमन्त्रेण प्रस्तरमन्त्रेण
चात्याधाय ततः सर्वं संनहनमन्त्रेणैकधा संनद्यति ॥

तथेधः । १३ ।

तथेधो ऽपि प्रस्रमयः पुष्यितशाखादृशादाचार्य इत्यर्थः ॥

त्रयोविंशतिदारुः । १४ ।

गतः ॥

चीन्कलापान्संनद्धैकधा पुनः संनद्यति । १५ ।

तत्रापि प्रथममष्टाभिरष्टाभिः सप्तकेन च द्वयणीं चीन्पुञ्जान्संनद्य
ततस्तान्संनहनशुक्ले मन्त्रेण संश्रुत्य ततः संनहनमन्त्रेणैकधा सं-
नद्यति ॥

पूर्ववद्वैश्वदेव्याः सायंदोहं दोहयति । १६ ।

पूर्ववत् सांनायवत् । तत्र च यवाग्वा सायं स्वयं होमः । इह वो
विश्वे देवा रमयन्तु गाव इत्यादयो मन्त्रविकाराः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

श्रोभृते पाचसंसादनकाले पालाशं वाजिनपात्रं
प्रयुनक्ति सुचं वा । १ ।

पात्रं चमसं चमसेन जुहोति सुचा वेत्यनुवादात् । कंसं चमसं वेति
तु कल्पान्तरकाराः । न च तयोर्जुह्वधर्माः जुह्वेत्कल्प इत्यवचनात्
पालाशवचनाच्च । तेन प्रातर्दोहपात्रैः सह प्रयोगः ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति यथासमाम्ना-
तमष्टौ हवींषि निर्वपति । २ ।

राजसृष्टिकान्याग्नेयादीनि द्यावापृथिव्यान्तानि हवींषि समाम्नातानि
क्रमेण निर्वपति ॥

तेषां पौष्णान्तानि पञ्च संचराणि । ३ ।

संचरन्ति पर्वान्तराश्रयीति संचराणि पर्वचतुष्टयमाधारणानीति यावत् ।
यथा तत्र तत्र समाम्नातमेतद्वाह्यणान्येव पञ्च हवींषीति ॥

पिष्टानां पौष्णं श्रपयति । ४ ।

पिष्टैस्तण्डुलैस्तत्र चरुपुरोडाशगणन्यायेन प्रागधिवपनान् । पौष्णार्थाना-
मपि पुरोडाशीयैः सह विभागः न चरत्यैः पेटव्यत्वमामान्यात् ।
उभयोश्च राग्योर्यथाभागं व्यावर्तध्वमिति विभज्य देवतोपदेशनं
बहुत्वादिभज्यानाम् । ततः पात्र्यां पिष्टेषु समुत्प्रेषु प्रणीताभिः संयुतेषु
च पौष्णार्थानां पूर्वविभागः ॥ तथा च भारद्वाजः सहेतरान्पिनष्टि
संयुतानां पिष्टानां पौष्णजपोद्धरतीति । मत्यापादय्याह संयुतानां
पिष्टानां विभागमन्वेण पौष्णमपच्छिद्य चरुकन्धेन श्रपयतीति ॥

ततश्चाधिश्रयणकाले चरुचञ्जुरुत्प्लूतास्वसु पौष्णमोष्य अपयति ।
कपालोपधानकाले भृगूणामङ्गिरसां तपसा तपस्वेत्यूहेनैककपाले
ऽङ्गारानभ्यूह्य प्रातर्दोहः ॥

तत्ते प्रातर्दोहे सायंदोहमानयति । ५ ।

मारुताधिश्रयणानन्तरमानयति पुरोडाशमधिश्रित्यामिन्नावत्पयस्थां
करोतीति लिङ्गात् व्यक्रोक्तत्वाच्च बोधायनेन ॥

यत्संवर्तते सामिश्रा । यदन्यत्तद्वाजिनम् । ६ ।

तत्र यद्वनीभूतं संपद्यते तदामिन्नाहविः । अवशिष्टं तु वाजिनम् ।
तच्चोभयमपि तथैवावस्थाप्य द्वावापृथिव्यस्याधिश्रयणादि करोति ॥

पशुवत्संप्रैपः । तथाज्यानि । ७ ।

पशुवदाज्येन दध्नेदेहीति विद्वतः संप्रैपः । तथाज्यानि चतुर्गृहीतानि
भवन्ति पृषदाज्यवन्ति च ॥

पृषदाज्ये विकारः । महीनां पयो ऽसीति पृषदा-
ज्यधान्यां द्विराज्यं गृह्णाति द्विर्दधि सक्तदाज्यम् । ८ ।

दध्याज्ये पृथगेव गृह्णाति न तु दधन्याज्यमनौघ । तथा महीनां
पयो ऽसीति पुनर्देवनाज्योतिरसीति मन्त्रो-निवर्तते ॥ सादनकाले
तु दधिम्याली न साद्या कार्याभावात् । अभिधारणकाले भौम्यवर्ज
पौष्णान्तानामाग्नेयविकारत्वान्मन्त्रेणाभिधारणं त्वष्णीमितरेषां प्रात-
र्दोहवदामिन्नायाः ॥

उदासनकाल आमिष्टां संहृत्य द्वयोः पात्रयोरुद्धृत्य
वाजिनैकदेशेनोपसिञ्चति । ८ ।

उदासनकाले माहृतोदासनान्तरमामिष्टां संनायवदुदास्य मंह-
नाद्युपसेवनान्तं कृत्वा ततो द्यावापृथिव्यमुदासयति ॥

अलंकरणकाल आज्येनैककृपालमभिपूरयत्याविः-
पृष्ठं वा कृत्वा व्याहृतीभिर्हवींष्यासादयति । १० ।

व्याख्यातः ॥

उत्करे वाजिनम् । ११ ।

वाजिनं तु तृष्णीभासादयति न व्याहृतिभिर्न च प्रियेणेति प्रधानह-
विर्मन्त्रप्रत्यासायत्वादुभयोर्मन्त्रयोः अप्रधानत्वाच्च वाजिनस्य । यथोक्त-
मष्टौ हवींषि निर्वपतीति ॥

पञ्चहोत्रा यजमानः सर्वाणि हवींष्यासन्नान्यभि-
मृशति । १२ ।

आमावास्यतन्त्रत्वादेव सिद्धे पञ्चहोत्रः पुनरुपादानमितरमन्त्रप-
रिमंस्थानार्थम् । आगन्तुको ज्यमधिकः प्राकृतेभ्य इत्यन्ये । तदा
त्रैन्द्राग्रवदभिमर्शनं माहृतस्य यथोक्तं भारद्वाजेन ह्युत्तरत्रयचरा
ऐन्द्राग्रविकारा इति ॥ संनाय्यमन्त्रयोश्चामिष्टायाः नूहो वपया
व्याख्यातः । तस्याद्येभ्यदोहविकारत्वं बह्वणप्रघामेषु वक्ष्यति ॥

पशुवन्निर्मथ्यः सामिधेन्यश्च । १३ ।

हवींष्यासाच्च पशुवन्निर्मथ्यः सामिधेन्यश्च मष्टदश ॥

नव प्रयाजाः । १४ ।

गतः ॥

चतुर्थीत्तमावन्तरेण पाशुकाश्चत्वारो दुरःप्रभृतयः
प्रैषप्रतीकयाज्याः । १५ ।

प्रैषाणां प्रतीका आदयो याज्या येषां ते तथोक्ताः । तद्यथा दुरो
अग्न आज्यस्य वियन्वित्याद्यनुमन्त्रणाद्यैषां पशुवदेव द्रष्टव्याः ॥

पशुवत्समानयनम् । १६ ।

चतुर्थीष्टमयोरित्यर्थः ॥

प्रचरणकाल उपांशु सावित्रेण प्रचर्य पूर्ववदेकक-
पालेन प्रचरति । १७ ।

तत्रामितायाः सकृत्सकृदवदानम् । पाचदयादेकस्मादा यागः ।
इतरस्माच्छेषकार्याणि सविरेकत्वात् । केचित्तु पाचदयाद्विर्द्धिरवद्यन्ति
द्वयोरुद्धरणस्वार्थवत्त्वाय । पूर्ववत् आश्रयणैककपालवत् ॥ यद्यप्ययमेव
प्रकृतिः सर्वैककपालानां तथापि तत्रैव धर्माणां सूत्रकृता प्रथमोक्ते-
स्तदतिदेशः । ऊतानुमन्त्रणं चाग्नीधोमौयवत्सौम्यस्य आग्नेयवत्सावित्रस्य
ऐन्द्राग्नवत्सारुथस्य । प्रत्यक्षान्नातास्वितरेयामनुमन्त्रणाः ॥

मधुश्च माधवश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालम-
भिजुहोति । १८ ।

गतः ॥

दक्षिणाकाले प्रथमजं वत्सं ददाति मियुनौ वा
गावौ । १६ ।

प्रथमजस्तस्मिन्वत्सर इति शेषः ॥

पृषदाज्यं जुह्वामानीय पृषदाज्यधानीमुपभृतं कृत्वा
तेन नवानूयाजान्यजति । २० ।

गतः ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

अष्टावाद्याः पाशुकाः प्रैषवर्जम् । १ ।

आदितस्तावदष्टावनूयाजा मैत्रावरुणप्रैषवर्जम् । आदित एवाष्टभिः
पाशुकैः समानास्ता एवैषां याज्याः त एव च ऊतानुमन्त्रणा
इत्यर्थः ॥

उत्तमेनोत्तमम् । २ ।

नवमं त्वत्तमेनैकादशेनैव निगदेन यजति । अथवा प्राकृतेनोत्त-
मेनेत्यर्थः ॥

देवान्यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यज यजेतीतरान् । ३ ।

एवं प्रकृतिवदेव संप्रेष्यति न पशुवत्संप्रेष्यतीत्यर्थः ॥ ननु मैत्रावरुणा-
भावात् प्रैषवर्जमिति वचनाच्च प्रकृतिवदेव संप्रैषो भविष्यति तत्कि-
मर्थमारम्भः । सत्यं तथा भविष्यति ॥ भ्रमस्त्वन्यः प्रादुः स्यात् ।

प्रकृतौ हि भवार्थेनाद्यमप्रेषेण प्रातिस्विकेन च द्वितीयेन मध्यमोक्त-
मयोरेव द्वियजत्वं दृष्टम् । तथा यथावपि तदिकाराणामेव द्विय-
जत्वमुक्तं उत्तरयोर्विकारेष्विति । वक्ष्यति च पिब्यज्ञे देवो यजेति
प्रथममिति । तेनात्रापि तदिकाराणां पञ्चमप्रभृतीनामेव द्वियजत्वं
न तु प्रथमविकाराणां द्वितीयतृतीयचतुर्थानामिति । तस्माद्भूमनि-
वृत्त्यर्थो युक्तः पुनरारम्भः ॥

संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्तैः । दिव्यं धामाशास्त इति
सूक्तवाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते । ४ ।

अथ पशुवङ्मूहनादि सद्योपभृता पृथदाज्यधान्याः । सृष्ट्वाके तु
होता दिव्यं धामाशास्त इत्यस्य पुरस्तात्संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त
इत्यावपति ॥

एवं यजमानो जपति । आशास्त इति मन्त्रं संन-
मति । ५ ।

यजमानो ऽपि सा मे मत्याशौरित्यस्य यजुषो ऽनन्तरं संवत्सरीणां
स्वस्तिमाशास्त इति जपति ॥

परिधीन्प्रहृत्य संस्त्रावान्तं कृत्वा वाजिनपात्र उप-
स्तीर्यान्तर्वेदि बर्हिर्नुविपिञ्चन्वाजिनं गृह्णाति । ६ ।

संस्त्रावान्तं कृत्येत्यावतैव भिक्षे परिधीन्प्रहृत्येति वचनं प्रहृत्य परि-
धीञ्जुहोतीति वाजिनब्राह्मणस्याप्ययमेवार्थ इति दर्शयितुम् । तेन
संस्त्रावः परिधिप्रहरणाद्भवति स्थापितं भवति । बर्हिर्नुविपिञ्चन्
बर्हिषि स्कन्दयन् ॥

नाभिधारयति । ७ ।

अभिधारणप्रतिषेधादवदानावचनाच्च द्विर्गृहीतेनैवेज्या न चतुर्थ-
हीतेन ॥

वाजिभ्यो ऽनुब्रूहि वाजिनो यजेति संप्रैषी । वषट्कृते
चमसेन जुहोति । सुचा वानुविपिच्यमानयानुव-
षट्कृते च । ८ ।

गताः ॥

ऊर्ध्वचुरासीनो ऽनवानं होता यजति । ९ ।

अनवानं अनुच्छसवर्धर्चं । सांताप्यद्भुतानुमन्त्रणम् । नेत्यन्ये प्रधा-
नार्थत्वात्तस्य ॥

वाजिनस्याग्रे वीहीत्यनुयजति । १० ।

अनुवषट्कारस्य स्विष्टकृदर्थत्वादग्रेरहमायुश्चानित्यनुमन्त्रणम् ॥

अयाणां ह वै हविषां स्विष्टकृतेन समवद्यति सोमस्य
वाजिनस्य घर्मस्येति । ११ ।

समवदानं सहप्रवणम् । सोमादीनां अयाणां यद्वले ऽनुवषट्कारात्म-
कस्विष्टकृदर्थं न पृथग्गृह्णाति किं तु देवतेज्याशिष्टेनैव यजतीत्यर्थः ।
अन्ये स्वाजः अयाणां हविषामयमेवानुयागः न तु स्विष्टकृदिज्यास्तीति ॥

उद्रेकेण पशुबन्धवद्दिशः प्रतीज्यान्तर्वीदि श्रेष्ठं सर्वं
समुपह्वय भक्षयन्ति । १२ ।

उद्रेकः शेषः । प्रतीज्य प्रतियामं कृतान्तर्वेदि सादितं शेषं सर्वे
सर्वानुपहृत्य भक्षयन्ति पात्रादादाय ॥

असावसावुपहृत्यस्वेति कर्मनामधेयेनामन्वयते । १३।
कर्मनामधेयेन कर्मनिमित्तेन नाम्ना यथा होतरूपहृत्यस्वाध्वर्युपहृ-
यस्वेत्यादि ॥

उपहृत इति प्रतिवचनः । १४ ।

प्रतिवचनो मन्त्र इति शेषः । उपहृतो ऽभि मयेत्यर्थः ॥

होता प्रथमो भक्षयति यजमान उत्तमः । यजमानः
प्रथमश्चोत्तमश्चेत्येके । १५ ।

अनियतक्रमास्त्वितरे प्रवर्ग्येपि ह्यज्ञयोरिव विशीपावचनात् । भारद्वा-
जस्त्वाह होताये ऽथाध्वर्युरथ ब्रह्माथामीदय यजमान इति ॥

वाजिनां भक्षो अवतु वाजो अस्मां रेतः सिक्नममृतं
बलाय । स न इन्द्रियं द्रविणं दधातु मा रिषाम वाजिनं
भक्षयन्तः । तस्य ते वाजिभिर्भक्षं कृतस्य वाजिभिः सुतस्य
वाजिपीतस्य वाजिनस्योपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति
भक्षयति । १६ ।

भक्षयिता योयः स सर्वो ऽनेन भक्षयति ॥

पशुवत्समिष्टयजूपि । १७ ।

यज्ञ यज्ञमिति चीणि ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । १८ ।

दर्शवृत्तं स्या । आमित्रा यजमानभागे दधिपयोमन्त्राभ्यां प्राशः ॥

इति तृतीया कण्डिका । .

श्रोभूते पौर्णमास्येष्टा प्रसूता देवेन सवित्रा दैव्या
आप उन्दन्तु ते तनुं दीर्घायुत्वाय वर्चस इत्युपोद्य
व्येष्ट्या शललीक्षुकाण्डेनेक्षुशलाकया वा लौहेन च
क्षुरेणौदुम्बरेण नि केशान्वर्तयते वापयते श्मश्रूणि । १ ।

अङ्गिः क्लेदनं उपोन्दनम् । वीणि श्रेतान्येनानि यस्याः सा श्रेणी ।
शल्यकमृगस्याङ्गरुहा सृचिः शलली । इक्षुकाण्डं इक्षोरनन्तरं काण्डं
शलाका वा । उदुम्बरं ताक्षं औदुम्बरेणेति लोहविशेषणं लोहिता-
यसेन निवर्तयत इति श्रुतेः । तत्र तु ताक्षस्य केवलस्य वपनामा-
मर्थ्यात्तन्मिश्रेण कालायसेन क्षुरं कुर्वन्ति । तेनेक्षुशललीभ्यां गृह्यतेन
क्षुरेण केशान्विर्तयते क्षिनन्ति । शललीक्षुभ्यां केशान्विनीय क्षुरेण
निवर्तयत इति कल्पान्तरम् । श्मश्रूणि वापयते स्वार्थिके णिच् ।
वापयते बाध्वर्युणा यजमानः सर्वं वापयत इति सत्यापाठः ॥

ऋतमेव परमेष्ठ्युतं नात्येति किञ्चन । ऋते समुद्र
आहित ऋते भूमिरियं श्रिता ॥ अग्निस्तिग्मेन शोचिषा
तप आक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितं वैश्वानरस्य
तेजसा ॥ ऋतेनास्य निवर्तये सत्येन परिवर्तये । तपसा-

स्यानुवर्तये शिवेनास्योपवर्तये शग्मेनास्याभिवर्तय इति
निवर्तयति । २ ।

अनेन मन्त्रेण केशानध्वर्युर्निवर्तयति । आश्रूणि तृष्णीं वपतीति ॥

तद्वत् तत्सत्यं तद्वत् तच्छक्यं तेन शक्यं तेन
राध्यासमिति यजमानो जपति । ब्राह्मण एकहोतेति
चानुवाकम् । ३ ।

निवर्त्यमानेषु केशेषु जपति ॥

तस्य पर्यस्वन्तरालव्रतानि । ४ ।

यजमानस्य वैश्वदेवादियु पर्वसु चतुर्मासभाविषु तत्तदन्तरालकालि-
कानि व्रतानि वक्ष्यन्ते ॥

न मांसमश्नाति न स्त्रियमुपैति । ५ ।

रागप्राप्तस्य प्रतिषेधः । नित्ये पशौ वैधमिडामांसद्विभक्षणं भवत्येव ॥

ऋत्वे वा जायाम् । ६ ।

ऋतौ मद्भिषीं जायामुपैति वा ॥

नोपर्यास्ते । ७ ।

नोपरि पीठादावास्ते शयीत वा । प्रदर्शनार्थं त्वामनवचनम् । अधः
शयीतेत्येवाश्रयायनः ॥

जुगुप्सेतानृतात् । ८ ।

जुगुप्सया वर्जनं लक्ष्यते । वर्जयेदनृतम् । आहिताग्निवादेव विद्वस्य
पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

प्राङ् श्रेते । ८ ।

प्राक्शिराः ॥

मध्वन्नाति । १० ।

श्रोदनत्वेन व्यञ्जनत्वेन वेति मंशये निर्णयमाह ॥

मध्वशनं स्यादित्येकम् । व्यञ्जनार्थमित्यपरम् । ११ ।

मध्वन्नातीति श्रुत्यर्थस्य विश्रयित्वादिति भावः ॥ श्रवानुग्रहमाह
भारदाजः मध्वलाभे दैव्यं मधु वेति विज्ञायते वनस्यते मधुना
दैव्येनेति । दैव्यं मध्विति घृतमित्यर्थः । बौधायनश्च मध्वन्नातीति
प्रकृत्याह घृतमित्येवेदमुक्तं भवति दैव्यं मध्विति विज्ञायत इति ।
आश्वलायनस्तु मधुर्मांसलवणस्यत्रलेखनानि वर्जयेदिति ॥

चतुयाजी वा अन्यश्चातुर्मास्ययाज्यन्यः । १२ ।

वैश्वदेवादीनां पर्वणां संवत्सरकालमाधानां प्रवृत्तिर्द्विविधमनेन प्रद-
र्शयते । स एष चातुर्मास्ययाजौ द्विविधः एक चतुयाजी इतरश्चातु-
र्मास्ययाजी । तत्र यो वमन्तादीनृत्तनेव प्रतीक्षमाणस्तत्तदृतौ जाते
तेजतेन पर्वणा यजेत न तु चतुर्मासावधिः फागुन्याद्याषाढ्यादि
चापेक्षते स चतुयाजी । यस्त्वेवमुभयमप्यपेक्ष्य यजते स चातुर्मा-
स्ययाजी । एतदुक्तं भवति वक्ष्यमाणप्रकारेण चतुर्षुचतुर्षु मासेषु
चातुर्मास्यैर्यजेत वमन्ताधृतुषु वा जातेषु तस्यतस्मिन्तीरादिम आदिमे
पर्वणीति ॥ तच्चतुयाजिनो विधिं दर्शयति ॥

यो वसन्तो ऽभूत्प्राष्टभूच्छरदभूदिति यजते स
 ऋतुयाजी । अथ यश्चतुर्षु चतुर्षु मासेषु स चातुर्मास्य-
 याजी ॥ वसन्ते वैश्वदेवेन यजते प्राष्टपि वरुणप्रघासैः
 शरदि साकमेधैरिति विज्ञायते । १३ ।

ऋतुयाजिविषय एवायं विधिर्न चातुर्मास्ययाजिविषयः इतरथा
 साकमेधानां शरदिधाने चातुर्मास्यावधिविरोधात् फाल्गुन्यापाद्या-
 दिविधिनैव सिद्धेः वसन्तप्राष्टद्विधिवैयर्थ्याच्च । न च वाच्यं सौरे
 वसन्ते या फाल्गुनी या प्राष्टपि चापाढी तत्रैव प्रवृत्त्यर्थं वसन्तप्रा-
 ष्टद्विधानमिति चान्द्रमासानुसारेणैव चातुर्मास्यप्रवृत्तेर्दर्शयिष्यमाण-
 त्वात् । तस्मादृतुयाजिन एवायं विधिः ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

ततश्चतुर्षु मासेष्वपाद्यांश्रवणायां वेदवसाय वरु-
 णप्रघासैर्यजते । १ ।

पर्वभिद्यातुर्मास्येषु मासान्संचष्ट इति वक्ष्यति । ततः पर्वगणनया
 वैश्वदेवकालात्पर्वणः फाल्गुनाचैत्राद्वारभ्य चतुर्षु चान्द्रमसेषु मासेष्व-
 तीतेषु चानन्तरापाढी आवणी वा तयोरन्यतरस्यामुदवसाय देशान्तरं
 गत्वा वरुणप्रघासाख्येन पर्वणा यजेत । आपाढी आवणी च फाल्गु-
 नीचैवीर्भां व्याख्याते । उदवसायेति वचनं वैश्वदेववदनियमे प्राप्ते

नियमार्थम् ॥ वरुणप्रधामममाख्या तु यदादितो वरुणं राजानं
वरुणप्रधासैरयजतेति वरुणस्यैज्यमवनेनामिहादेवतात्वेन च वरुण-
मंबन्धान् प्रमीपर्णान्नुपवपति घामसेवाभ्यामपियव्वतीति घाममंबन्धाश्च
निर्वप्या । अद्वयायं नित्यं बह्वचनानाः पुंलिङ्गान्तस्य प्रयुज्यते ॥
स्तुर्मन्त्रेष्वप्याद्यामिति नियमात् अधिकमाभवति वत्सरे न चातु-
र्मास्यारम्भः ॥

प्ररुढकक्षे अष्टव्यमिति बहुचब्राह्मणः ॥ ५५ ॥ १२ ॥

बहुचब्राह्मणवचनं विकल्पार्थम् । प्ररुढाः कक्षाः गुल्फाः यस्मिन्देहे
तत्र वा यजेत । यच्च क्वचिदा देशान्तरं दत्तार्थः ॥

तस्य वैश्वदेववत्कल्पः । ३ ।

तस्येति कर्मापेक्षया पर्वोपेक्षया वैकवचनम् । कल्पः प्रयोगः ॥

वेदौ कृत्वाग्नेयं गार्हपत्यं समे प्राची वेदी भवतः । ४ ।

आगूर्याप उपसृज्य उदवसाय गार्हपत्ये निहिते ऽनन्तरं वेदौ कृत्वा
वेदी कार्ये ते चाग्नेयं गार्हपत्यं नापरेणाहवनीयं नापि कल्पान्तरा-
भिप्रायेणाग्नेयाहवनीयम् । प्राची प्राक्नेन समे हे अग्निं दार्शपूर्णमा-
सिक्शावित्यर्थः । उत्तरास्याः पाशुपन्धिकत्वभ्रमगिरासार्थं समवचनम् ।
कः प्रसङ्गः । अग्निं भ्रमहेतुः उत्तरवेदिमंबन्धान् पाशुकी वान्तरेति
कल्पान्तरे । तन्निरासार्थं च । तस्माद्युक्तमेव साम्यवचनम् ॥ तवाङ्गमा
गार्हपत्यस्य प्रतिप्रव्याहमंचरार्थमन्तरालं मुक्ता शिरःस्यानीयस्य गार्ह-
पत्यस्य बाहुद्वयवत्पार्श्वयोर्दे वेदी भवतः ब्राह्मणे तानां दक्षिणे

वाङ्मरिति प्रकृत्य तस्माच्चातुर्मास्ययाज्यमुग्निंलोक उभयावाङ्मरिति
वाङ्मत्वेन वेद्योः स्तवनात् तस्मात्पृथग्मात्रं व्यंसाविति सिद्धाच्च ॥

उत्तरामध्वर्युः करोति दक्षिणां प्रतिप्रस्थाता । उत्तरे
विहारे ऽध्वर्युश्चरति दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता । ५ ।

चरति कर्माणि करोतीत्यर्थः ॥

उभयत्र कृत्स्नं तन्त्रम् । ६ ।

विद्यारमंयुक्तं कृत्स्नं तन्त्रमुभयोर्विद्यारयोर्भवेति । उभयदेशभावित्वात्प्र-
धानानां देशभेदे चाङ्गानामविभवादिति भावः । यथोक्तं न्यायविद्भिः
दक्षिणे ऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वं तन्त्रं क्रियेतेति ॥

अपि पत्नीसंयाजाः । ७ ।

पत्नीसंयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अपराग्निहोमानां तेषां त्रिकाग्नि-
कत्वात् कल्पान्तरमताच्च तन्त्रता मा विज्ञायीति पुनर्वचनम् । एकत्वे
ऽप्यग्नेः कर्तृभेदादुभयवैद्यारिकाणां पृथगुभये कार्या इत्यर्थः । उक्तं
च जैमिनिना एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यादिति नाना वा कर्तृ-
भेदादिति च ॥

एकवत्संप्रैयः । ८ ।

युगपत्कालानां निगदानामध्वर्युरेव वक्तेति वक्ष्यति । तत्रार्थद्वय-
विषया अपि ये संप्रैयास्ते ऽप्येकवदेकार्था इवैकवचनेन प्रयोज्याः
यथा अग्नये प्रणीयमानाय अग्नये समिध्यमानाय अग्नौत्परिधींश्चाग्निं
च इमां नराः कृणुत वेदिं इध्मावर्द्धिरूपमादयेत्यादि । तेषां चार्थद्व-

अविषयत्वे ऽपि अग्निमादधीतेत्यादिविज्ञात्यभिप्रायेणैकत्वोपपत्तेर्मा
भूदार्षवाध इति भावः । संसर्गिद्रव्याभिधायित्वाच्चानूहो ऽग्निशब्दस्य
यथाहर्मामांसकाः संसर्गिषु चार्थस्य स्थिरपरिमाणत्वादिति ॥ सत्या-
षाढस्याह तदध्वर्युः संप्रेष्यत्येकवदग्निमंसुकानि समिधेनीष्वग्निप्रणयने
ऽग्निमंसाजंते चेति । बौधायनस्याग्नये समिधमागायेत्येव पठितवान् ॥
अतश्च न्यायाद्याजमाने ऽप्यग्न्यभिधायित्वामनूहः यथा युनज्मि त्वा
समिद्धो अग्निराहुत इत्यादेः ॥

अथ च संप्रैष इति वचनादन्ये संप्रैषेभ्यो ये निगदाः संवादा-
मन्त्रणादिविषयाः ते दिवदेव प्रयोज्याः यथागतामग्नौत्प्रेष्यावः
प्रोत्तिथ्यावः निर्वप्याव इत्यादयः । केचित्त्वामन्त्रणनिगदानप्येकवत्प्र-
योज्यात्वान्यन्ते । तदयुक्तं संप्रैषग्रहणान् एकवदामन्त्रितस्य दिवदनुज्ञा-
वचनविरोधाच्च । सत्याषाढसूत्रभाष्यमप्येकवदामन्त्रणमाह ययोभौ
ब्रह्माणमामन्त्रयेते दिवद्ब्रह्मानुजानातीति ॥

दिवद्ब्रह्मानुजानाति । ८ ।

ब्रह्मा तु दिवचनेनानुजानाति यथा प्रणयतं यजं देवता वर्धयतं
युवां प्रोक्षतमित्यादि । प्रवराश्रावणे त्वामन्त्रणमनुज्ञा चैकवदेव भवतः
आश्रावयितुरेकत्वात् । ब्रह्मग्रहणमनुज्ञाग्रहणं च यजमानादेः संवादा-
देश्य प्रदर्शनार्थं तुल्यन्यायत्वात् । तस्मादोर्निर्वपतं संवदेयामनुग्रहरतं
अगतामित्याद्यपि दिवद्भवति ॥

ह्यङ्गुलं त्वङ्गुलं चतुरङ्गुलं पृथमावं रथवर्त्ममावं
सीतामावं प्रादेशमात्रेण वा तिर्यगसंभिन्ने वेदी भवतः

असंभिन्ने असंश्लिष्टे । पृथादयः प्रकृतावेव व्याख्याताः । एवमन्यतम-
सुभयोःन्तरालपरिमाणमित्यर्थः । तच्च वेदिश्रोष्ठसंकोचोऽप्येव भवति
मध्ये तु संनमनवशाद्विस्तारः संपद्यते ॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थातुः संचरः । ११ ।

अन्तरा वेदी यो देशः स प्रतिप्रस्थातुः संचरः कर्मार्थः । एवं
चोत्तरतऽऽपचारत्वं दक्षिणविहारस्यापि संपादितं भवति ॥

**अपरेणोत्तरां वेदिं स्तम्बयजुर्हरन्नाध्वर्युमभिपरि-
हरति । १२ ।**

प्रतिप्रस्थातेति शेषः । अपरेण वेदिमिति वचनात् गार्हपत्यवेद्योर्म-
ध्यतो गमनदेशाभावाच्च स्वयं पथाद्गार्हपत्यस्य गच्छन्स्तम्बयजुः पुरतो
हरति न चाध्वर्योर्बहिर्नयति ॥

उत्करे निव्रपति । १३ ।

गतः ॥

समान उत्करः । १४ ।

एक एवात्तरो द्वाभ्यामुत्करः । तत्रोभाभ्यां न्युप्तमाग्नीध्रस्तन्वेणा-
भिगृह्णाति यजमानश्च तन्वेणानुमन्त्रयते विभवात् ॥

षड्वर्त्विजः । १५ ।

भवन्ति । न तु प्राकृता एव चत्वारः न च षड्भ्यो ऽधिकाः ।
दक्षिणवेद्यर्घमपि पृथग्ब्रह्मादय इत्यर्थः ॥

यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता । १६ ।

यद्यदेव कर्माध्वर्युः करोति तदेव कर्म तमनु प्रतिप्रस्थातापि स्वस्मिन्विहारे करोतीत्यर्थः । तथा च कात्यायनः प्रणीतापत्नीमंनहनाग्निमग्न्यादीन्यनुक्रम्य प्रतिप्रस्थातेत्युक्ताह कृतानुकारो ऽन्यत्रेति । बोधायनश्चाह अथान्यवाध्वर्योः कृतानुकारो भवतीति । एवं च क्रमभावित्वादुभयोः कर्मणः आवृत्तिरसंभवे याजमानानां यथान्वाधौयमाने जपति वेदिं संमृज्यमानां वर्धिरागाद्यमानमित्यादौ । विभवतां तु तन्त्रत्वमेव सर्वत्र यथान्वाहितेषु जपति वर्धिरासन्नं प्रयाजान्मुतङ्कतमित्यादौ ॥

यत्किञ्च वाचाकर्मीणमध्वर्युरेव तत्कुर्यात् । १७ ।

पूर्वसूत्रेण सर्वस्मिन्नाध्वर्यवे प्रतिप्रस्थातुरपि प्राप्ते नियम आरभ्यते ॥ यत्किञ्च वाचाकर्मीणमिति वागिति वागिन्द्रियमुच्यते तज्जन्यो व्यापारो वाचाकर्म । तत्साध्यं कर्म वाचाकर्मीणम् । तदध्वर्युरेव कुर्यात् । मन्त्रोच्चारणं सर्वमध्वर्युरेव कुर्यात् प्रतिप्रस्थाता तु केवलं कर्माश्रनुतिष्ठेत् । तदुच्चरितैरेव मन्त्रैरुभयोरनुष्ठेयार्थमिहेति भावः ॥

युगपत्कालान्वा निगदान् । १८ ।

यदा युगपत्कालनिगदमन्त्रविषयो ऽयं नियमो भवेत् । तत्रोच्चैः-प्रयोगमन्त्रास्तावन्निगदाः संप्रिपादय । तेषु च द्वयोर्युगपत्प्रयोक्तव्यतयोपस्थिता युगपत्कालाः । योगपद्यं च नात्यन्तिकं किं तु पूर्वसूत्रानुरोधेनागन्तरभाविनमेव । तेन प्रकारेण चे युगपत्काला निगदा उच्चैः समाहन्तव्ये अविदहन्तः अपयत प्रोत्तणीरासादय ओं

आवय अगतामग्रीत् ब्रह्मन्प्रोक्षित्याव इत्यादयः ॥ तानध्वर्युरेव प्रयु-
ञ्जीत निगदचोदितानामाग्रीध्रादीनामेवं संस्कारानध्वर्युरेव कुर्यात् ।
ये त्वयुगपन्निगदा उपमृष्टां मे प्रभूतान् गां चोपमृष्टां मरुद्भ्यो
ऽनुभूक्षीत्येवमादयः ये चान्ये निगदयतिरिक्ता मन्वास्ताम्भवांग्रन्ति-
प्रस्थातापि पक्षे प्रयुञ्जीतेति ॥ तत्रान्यमतम् । वाग्भ्यो ऽवधारणार्थः
पक्षं व्यावर्तयति पूर्वपक्षमात्रेणोक्तः पूर्वः कल्प इति । कस्मात् ।
परकर्तृके निर्वापादौ परकर्तृके च मन्त्रे निर्वापामीत्यादिमन्त्रवर्णवै-
यर्थ्यात् यथोक्तं न्यायविद्धि. मन्वाद्य संनिपातित्वादिति ॥

साधारणद्रव्यांश्च संस्कारान् । १६ ।

पूर्वसूत्राभ्यां मन्त्रेषु प्रयोक्तृनियम उक्तः । अनेन कर्मस्यपि नियम
उच्यते । साधारणद्रव्यविषयानपि संस्कारानध्वर्युरेव गार्हपत्यादी-
नामन्वाधानपरिस्तरणब्रह्मयजमानामनप्रकल्पनपत्नीसंनहनहोतृवरणप-
र्वाञ्जनादिरूपान्कुर्यात् । संस्कारार्थाणामेकत्वादिति भावः ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वैकस्फ्यया वेदी अनुसंभि-
नत्ति । दक्षिणस्या उत्तरायै श्रोणेः प्रक्रम्या दक्षिणादं-
सादुत्तरस्याः । २० ।

एकयन्त्रेण स्फ्यकृता रेखैकस्फ्या । तथा वेदी अनुसंभिनत्ति संबन्ध-
यतीत्यर्थः ॥

उत्तरस्यां वेद्यां पशुबन्धवदुत्तरवेदिमुपवपति । २१ ।

अन्तरेव वेदेरुत्तरवेदिमुपवपति न लाहवनीयायतनवत्पुरतो वेदेः ।

तत्र वेद्यन्ते पशुबन्धवत् विज्ञायनी मे ऽसौत्यादिविधिना त्रयामा-
त्रौमुत्तरवेदिं कुर्यादित्यर्थः ॥

काले पशुबन्धवद्गार्हपत्यादग्नी प्रणयतः । २२ ।

संभारनिवपनान्ते दक्षिणतो निःसारणान्ते वा । तत्र संभारः पूर्ववदू-
णांस्तु कैव सा च दक्षिणविहारे ऽपि स्यात् । पशुबन्धवदिति पुनर्व-
चनमनुत्तरवेदिके ऽपि दक्षिणविहारे नित्यत्वार्थम् । पुनर्गार्हपत्यय-
ज्ञं कल्पान्तरोक्तस्याग्रेणाहवनीयं वेदिं कृत्वाहवनीयात्प्रणयनस्य
निवृत्त्यर्थम् । इष्टाभ्यामुभयस्य सर्वं वा विभज्य प्राकृतत्वात्प्रणयन-
मिति कात्यायनेन विभागस्य दर्शितत्वात् विभक्त्यैवोद्धरणमिति ।
उद्धृतस्य वा विभज्य प्रणयनमित्यर्थः । गतश्रियो विभज्य प्रणयनं
भवति ॥

नोद्यतहोमौ जुहुतः । २३ ।

विस्पष्टार्थं पुनर्वचनम् ॥

अन्तरा वेदी प्रतिप्रस्थाता प्रतिपद्यते । उत्तरेणो-
त्तरां वेदिमध्वर्युः । २४ ।

प्रतिप्रस्थातुरत्र पूर्वत्वार्थं वचनम् । सङ्गेति भारद्वाजः ॥

पूर्वो ऽध्वर्युस्तत्तरवेद्यामग्निं प्रतिष्ठापयति । अध्वन्यः
प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम् । २५ ।

प्रतिष्ठापने पश्चिम एवेति वेद्यामेवाग्निप्रतिष्ठापनं तुल्यमुत्तरेण ॥

अग्नीनन्वाधाय पृथक् शाखे आहरतः । २६ ।

अतिसुत्पन्ते ऽन्वाधत्तः क्रमेण । गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अध्वर्युरेव ।
अन्वाधीयमानयाजमानानामावृत्तिः ॥ शाखाहरणे प्रतिप्रस्थाता प्रथमः
हविःप्राथम्यात् । तत्तानन्तरमेव वक्ष्यति ॥

तथेध्मावर्हिषी । २७ ।

प्रहमयत्वादिरपि विशेषो ऽचानुसंधेयः । ते अपि पृथगाहरतः स्वेस्वे
काले तेषां च वैश्वदेवप्रकृतित्वात् ॥

मारुत्याः प्रतिप्रस्थाता वत्सानपाकरोति । वारुण्या
अध्वर्युः । २८ ।

मरुद्भ्यो देवभागं मरुद्भ्यः शरदो दुहाना इत्यादि दक्षिणस्याग्नेर्दक्षि-
णतो अतोपायनम् ॥

शमीमय्यो द्विरण्मय्यो वा सुचो भवन्ति । २९ ।

दक्षिणस्यैव उत्तरस्य संपन्नसुक्ताद्विहारस्य । पाचान्तरार्णं प्राकृत
एव वृत्तनियमः । सर्वाण्यपि शमीमयानि प्राकृतानि वेति बौधा-
यनः । शमीमयानि दक्षिणविहारस्येत्येव भारद्वाजः ॥

यथादेवतं सायंदोहौ दोहयतः । ३० ।

मरुतो रमयन्तु वरुणो रमयत्वित्यादि ॥ यत्रागूच्छेषणस्य द्विभागः ॥

सद्यस्कात्वा वा वरुणप्रधासाः । ३१ ।

कथं तदा सायंदोहः सेव्यति । तत्राह

एवं सति लौकिकेन दधामिक्षाकर्म स्यात् । ३२ ।

आमिवाकरणं आमिवाकर्म ॥

प्रातर्दोहविकारमेक आमिक्षापयस्यमाहुः । ३३ ।

आमिक्षापयस्यशब्दाभ्यां षोडशं दधिपयः आत्मकं हि सर्वत्र प्रातर्दोहविकारमेवेति केचित् । प्रातर्दोह एव तत्र धर्मवान् दधि तु दृष्णीकं भवतीत्यर्थः । तथा च बौधायनः वैश्वदेवं पयो दोहयित्वोपवसति सोनाय्यस्यावृता दृष्णीं वेति । तस्मिन् वैश्वदेवस्यापि सद्यस्त्वालता लभ्यते । स्वमत उभयदोहविकार इति सिद्धम् ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति नवोत्तराणि हवींषि निर्वपति । ३४ ।

पाणिप्रक्षालनादि समानमा निर्वपणात् ॥ तत्र दक्षिणतो दक्षिण-विहारस्थे ब्रह्मयजमानाशने । नेडाप्राशिवदरणे दक्षिणे । मेषयोः धर्मत्वे सर्वेषामौषधसंयुक्तानां दक्षिणे न प्रयोगः ॥ सह प्रणीता हरत उत्तरस्मिन्नेवाग्नौ प्रणीता आसादयत इति भारद्वाजः । तथा वरुणप्रघासेषु वा समाः प्रणीता इति । कत्यायनमताश्च न प्रणीताः प्रतिप्रस्थातुः । ततो निर्वपणकाले नव हवींषि निर्वपति । कानि पुनः । तानि । मृतानि तावत्पञ्च संवराणि एतद्वाङ्मन्येवेति पञ्च । तत ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं भारतीनामिषां वारुणीनामिषां कायमेककपालमिति चत्वारि ॥

सर्वे यथा भवन्ति । ३५ ।

श्रीषधानामेव यवमयत्वम् ॥

अपि वा पैष्णः करम्भपात्राणि मेपाविति यवानां
ब्रीह्येणामितराणि । ३६ ।

अत्र नानाधीजधर्मेण निर्वापो ब्रीह्ययवानाम् ॥

एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं करम्भपात्रार्थान्य-
वान्निर्वपति । ३७ ।

एतस्मिन्काले ऐन्द्राग्ननिर्वापानन्तरम् । शमीपलमिश्राणि करीराणि
करम्भः तद्भारणार्थानि पात्राणि करम्भपात्राणि तदर्थान्यवान् ॥

यजुषाध्वर्युर्मेपार्थान् । मेप्यर्थान्प्रतिप्रस्थाता । ३८ ।

मेपौ तावदामिचाभ्यां सह प्रदानात्तयोरेव शेषभूतौ शमीपर्णकरी-
रवत् न तु पृथग्धविषी । कुतः । नवोत्तराणि हवींषि निर्वपतीति
तावदादौ विधानात् तथा अष्टावुत्तराणां येषां हवींष्यामादयत्येकां
मास्तूँ प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्थामित्यन्ते चानुवादात् तयोरामिचा-
वद्देवतमिति चागयोरामिचानुसारित्वप्रदर्शनात् पक्षे तूष्णीत्ववच-
नाच्च । तेनाप्राप्तस्य तावद्यजुषो विधानं यजुषाध्वर्युरिति । ततश्च
शकटादिमंस्कारार्थानां यजुषां निवृत्तिः प्रतिप्रस्थातुः । पात्रौनिर्वापे
तु सर्वं बोधयोर्भवति ॥ क्रमस्य तु मेपयोरामिचाधीनत्वान्मास्तूँ-
शेषत्वाच्च मेप्यास्तदर्थानां प्रथमं निर्वापः ततो मेपार्थानाम् । उक्तस्य
ब्राह्मणे क्रमः मेपौ च मेपस्य भवत इति । सूत्रे तु मेपस्य
प्रथमोक्तिरध्वर्युप्राधान्याच्चेदित्या । क्रमपरे तु विधौ विपरीतमेव
वक्ष्यति यद्येन्द्राग्नपर्यन्तान्यधिश्रित्यैकादशसु कपालेषु मेवीमधिप्रय-

तद्यष्टासु मेघमित्यादि । तदधमत्र क्रमो ऽवतिष्ठते अनन्तरमैन्द्राणां
 करम्भपात्राणां निर्वापकतो मेघ्यास्ततो मेघस्य ततः कायस्येति ।
 पठित एवायं क्रमो भारद्वाजीये द्रष्टव्यः ॥

तयोरामिद्यावद्वैवतम् । ३८ ।

मरुतो मेघ्या वरुणो मेघस्येत्यर्थः प्रदाने तथादर्शनात् ॥

आमपेपाणां पत्नी करम्भपात्राणि करोति । ४० ।

समानमवहननादि वैश्वदेवेन । सर्वाम्भुषानवभृथाद्य निदधाति । पिष्टेषु
 हविषु करम्भपात्राणि तदर्थैः पिष्टैः पत्नी करोति । तच्चातप्तानां
 ध्वानां बुष्पेषणत्वात्सौकर्याय तापयित्वा पिष्टेरन्निति तत्परिचारा-
 र्थमावचनम् ॥

यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावन्त्येका-
 तिरिक्षानि । ४१ ।

अमात्याः सहवासिनो जातयः पुत्रपौत्राद्याः जाता एव प्रजाः
 जनिष्यमाणा एव प्रजा इति श्रुतेः यावन्तो गृह्याः स इति
 सिद्धान्तः । यावन्तो यजमानस्य पुत्रपौत्रा भवन्तीत्येव भारद्वाजः ।
 सस्त्रीकाः सभार्याः ॥

आमपेपाणां मेघप्रतिष्ठती भवतः । ४२ ।

आमपेपाणामिति पूर्ववत् ॥

मेघमध्वर्युः करोति मेयीं प्रतिप्रस्थाता । ४३ ।

अत्रापि क्रमः पूर्ववत् । पिण्डकरणान्ते कर्मणि कृते मेय्यर्थेन पिण्डेन मेयीं करोति प्रतिप्रस्थाता । ततो मेयार्थं विभज्य तेन मेयमध्वर्युः करोति ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

स्त्रियाः स्त्रिव्यञ्जनानि । १ ।

स्त्रीत्वद्योतकानि स्तनादीनि चिह्नानि करोति । स्त्रीति ह्रस्वपाठ-
श्चान्दसः प्रामादिको वा* ॥

पुंसः पुंव्यञ्जनानि । २ ।

दृषणादीनि ॥

अपि वा पूर्वेषुरन्वाहार्यपचने वितुषानिव यवा-
न्कृत्वा तेषामीषदुपतप्तानां पत्नी करम्भपात्राणि करो-
ति । ३ ।

पूर्वं दुष्करैरथामपिष्टैः करम्भपात्राणां मेपयोश्च करणमुक्तम् । इदानीं
सुपेषत्वाय पक्वपिष्टैः करणं विशेषान्तरसमीचीनं विकल्प्यते । पूर्वेषु-
रौपवसथ्ये ऽहनि यवान्वितुषानिव कृत्वा फलीकरणवर्जं तुषमाचवि-
सुक्तान्कृत्वा तैरन्वाहार्यपचने, किंनिर्द्दुर्घृष्टिष्या, पिष्टैः पत्नी, पात्राणि
करोति ॥

अत्रापि मेपं मेयीं च करोतीति वाञ्छसनेयकम् । ४ ।

* The MSS. of the text, however, read स्त्रीमञ्जनानि, against the statement of the commentator.

अपिप्रदो भिन्नक्रमः । अत्रावसरे पूर्वेषुः पात्रकरणानन्तरं तददेव
पिष्टैष्टुष्णीं मेवावपि पक्नी करोतीत्यर्थः । तथा तेवासेव मेवं च
मेपीं चेति बोधायनः ॥

ऐन्द्राग्रपर्यन्तान्यधिश्रित्यैकादशसु कपाक्षेषु मेधीम
धिश्यति । अष्टासु मेपम् । ५ ।

ऐन्द्राग्रमधिश्रित्य पयसोर्दधनी चानीय ततः प्रतिप्रस्थाता मेधीम
धिश्यति ततो ऽध्वर्युर्मेधम् । न त्वेतौ प्रययतः आकृतिनाग्रप्रद
ज्जात् ॥

कुम्भीपाकौ वा भवतः । ६ ।

कुम्भी स्थाली । कपालधर्मयोः स्थालोरधिश्रयत इत्यर्थः । केचित्तु
स्थालीपाकधर्मं कुम्भीपाकमिच्छन्ति ॥

कायमेककपालमधिश्रित्याप्येभ्यो निनीयाग्नी प्रण-
यत इति वाजसनेयकम् । ७ ।

ततः कायाधिश्रयणादि प्रतिपद्यायेभ्य एकतादिभ्यो देवताभ्य उदकं
निनीयानन्तरं वाग्नीं प्रणयत इत्यर्थः । तत्रान्वाधानादीनामाहवनीय-
संयोगिनामुत्कर्षः उलपराज्यादीनां चानुत्कर्षो देशलक्षणादिति
द्रष्टव्यम् ॥

पशुवत्संप्रैपः । तथाज्यानि । ८ ।

आख्यातौ वैश्वदेवे । तत्रेभावर्चिषौ उपमादय कुर्वौ चेत्यादिर्ब्रह्मनामस्य
कैश्चिदिष्टत्वात् तन्निराचार्यमुत्तरविधानार्थं च पुनर्वचनम् ॥

पृषदाज्ये विकारः । महीनां पयो ऽसीति पृषदा-
ज्यधान्यां सहदाज्यं गृह्णाति । द्विर्दधि द्विराज्यम् । ८ ।

गतः ॥

यद्यु वै श्रवणायां संसृज्य गृह्णीयात् । १० ।

श्रवणायां चेदरुणप्रघासाः तदा पशुवन्भवद्धान्याज्यमानीधैव गृह्णी-
यादित्यर्थः ॥

उद्दासनकाले ऽनैडकीभिरूर्णोभिर्मेषप्रतिष्ठती क्षो-
मशौ कुरुतः । ११ ।

उद्दासनकाले आमित्रयोरुद्दासितयोः आर्द्रा भुवनस्य गोपा षट्ता-
त्त्राति जनित्री मतीनामिति मेयीं आर्द्रा भुवनस्येति मेयं
चोद्दास्य अनैडकीभिः अमेयजाभिरूर्णोभिर्मेषयोर्छामानि संपाद-
यतः ॥

तदभावे कुशोर्णा निक्षेप्य मारुत्यां मेषमवदधाति ।
वारुण्यां मेयीम् । १२ ।

तदभावे कुशानार्दयित्वा तच्छिखास्तयोः संक्षेप्य स्वांस्वां प्रतिष्ठतिम-
न्योऽन्यस्यामित्रयोरैकैकसिन्पात्रे ऽन्योऽन्यमवधत्त इत्यर्थः व्यतिहरत
इत्युत्तरवचनात् ॥

अथाभ्यां शमीपर्णकरीराण्युपवपति परःशतानि
परःसहस्राणि वा । १३ ।

शम्याः पर्णानि करीरस्य फलानि च तत्तत्पात्रे सप्त क्षिपति ।

दधोरण्यध्वर्युरित्येके । आभ्यामित्युभयोर्भक्षणार्थः घासनेशाम्नामपि
घञ्चतीति श्रुतेः ॥

करम्भपात्रेषु चान्वोष्याष्टावुत्तरस्यां वेद्यां हवींष्या-
सादयति । १४ ।

ततो ऽध्वर्युः करम्भपात्रेषु च तानि क्षिप्रा ततः कायोद्वासनाशा-
सादनाह्वत्वा मारुतीवर्जमष्टौ हवींषि प्रियेण नाञ्जेत्युत्तरस्यां वेद्या-
मासादयति । व्याहृतीभिरित्यने । तदयुक्तं चातुर्मासान्यासन्नभमान
इति श्रुतेः । य चायं कर्मक्रमः कस्यान्तरेषु क्रमोक्तौ वेदितव्यः ॥

एकां मारुतीं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां करम्भपा-
त्राणि च । १५ ।

करम्भपात्राणि च तूष्णीमासादयति ॥

अथ मेघप्रतिष्ठती व्यतिहरतः । १६ ।

विनिमयेन हरतः ॥

मारुत्यां मेघीमवदधाति । वारुण्यां मेघम् । १७ ।

स्वास्त्रां प्रतिष्ठति स्वस्त्रांस्वस्थामामिषायां घम क्षिपतीत्यर्थः ॥

पशुवन्निर्मग्न्यौ सामिधेन्यश्च नव प्रयाजानूयाजाः
। १८ ।

विष्णुष्टार्धमेघां पुनर्वसनं निर्मग्न्यस्य तु ॥ १९ ॥
दिधानार्थं च । यथाह भारद्वाजः उभौ निर्मग्न्याभ्यां हरत इत्ये-
कमध्वर्युरित्यपरमिति । तच्चाद्ये ॥ २० ॥
ऽगुरुधातव्यः ॥

प्रधास्यान्दवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानय-
त्येतच्च वाचयति । १९ ।

अथ परिधिषमार्गान्ते कर्मण्युभयत्र कृते स्थायतनात्पत्नीं वेदिम-
मीपं नयति प्रधास्यानिति यजुषा तामेतच्च वाचयति ॥

तां पृच्छति पत्नि कति ते जारा इति । २० ।

संख्याप्रश्नादेव स्वरूपप्रश्नो ऽर्थमिदः ॥

यानाचष्टे तान्वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति । २१ ।

षा चेत्कांसिदाचष्टे तान्निर्दिशति देवदत्तादीन्वरुणो गृह्णात्विति ।
एवं च तदोषात्कर्मणो वैगुण्यं न भवतीति भावः । स्वयमपि
कृतप्रायश्चित्ता भवतीत्यन्ये ॥

यज्जारं सन्तं न प्रवूयात्प्रियं ज्ञातिं रुन्ध्यात् । असौ मे
जार इति निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राह-
यतीति विज्ञायते । २२ ।

यदि सत्येव जारे तमनुक्तापङ्गुवीत आत्मनः प्रियं बन्धुं रुन्ध्यात्
वाधेत । ततो ऽवश्यं जारमुक्ता वरुणेन ग्राहयेत् । तेन कर्मणो
वैगुण्यं परिहृतं भवतीति भावः ॥

संमृष्ट उत्तरो ऽग्निर्भवत्यसंमृष्टो दक्षिणः । अथान्तरा
वेदो गत्वा यजमानः पत्नी चोत्तरेण वोत्तरां वेदिमै-
पीके शूर्पे करम्भपाचाख्योप्य शीर्षन्नधिनिधाय पुरस्ता-
त्प्रत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ दक्षिणे ऽग्नौ शूर्पेण जुहुतः । २३ ।

नभश्च नभस्यथेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालम-
भिजुहोति । २ ।

गतः ॥

तद्दु हैके पृथगीडे निरवद्यन्ति । तद्दु तथा न कुर्यात् ।
सप्तानां हविषां समवदायाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाचे प्रयच्छति ।
तस्मिन्प्रतिप्रस्थाता मारुत्या अन्ववदधाति । ३ ।

पृथक् सौविष्टकृतेन प्रचर्य महेडामवद्यतः । तच्च खलु केचिदिदामपि
पृथगवद्यन्ति । तत्तथा न कुर्यात् । एकस्मिन्नेव तु पात्रे उपस्तीर्या-
ध्वर्युः स्तौयेभ्यो हविर्भ्यः समवदाय प्रतिप्रस्थाचे प्रयच्छति । तस्मि-
न्नेव पात्रे मारुत्या अवदाय प्रतिप्रयच्छति ॥ तच्च सप्तानां हविषां
समवदायेति यद्वात् पश्चाद्भाविन्या अपि वारुण्याः पूर्वमवदानं स्यात्
पश्चान्नमारुत्याः । ततो ऽन्वारम्भ उभयोः ॥

उपहृतां प्राञ्जन्ति । ४ ।

प्रतिप्रस्थातुर्गपूर्वनात् तत्प्रापणार्थं वचनम् ॥

यः प्रवया इवर्षमः स दक्षिणा । ५ ।

प्रवयाः प्रकृष्टवयाः सेचनममर्थं इति यावत् ॥

कामं तु ततो भूयो दद्यात् । ६ ।

अकिञ्चिद्भावां ततो भूयिष्ठं दातुमिच्छन्कामं दद्यात् । तदपि
वागुशान्ता इत्यर्थः ॥

धेनुर्दक्षिणेत्येके । ७ ।

गतः ॥

परिवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त
इति सूक्तवाकस्याशिःषु होतानुवर्तयते । एवं यजमानो
जपति । आशास्त इति मन्त्रं संनमति । ८ ।

अथ हविःशेषोदासनादि समानमा ग्रंथुवाकात् । तत्र वारुण्याः शेषं
प्रज्ञातं निदधात्यवश्यार्थम् । समिदाधानाद्याग्नीध्रः पर्यायेण करोति ।
याजमानानां चावृत्तिः संभवताम् । संवादे च ये विगेषास्तो ऽपि प्रागेव
दर्शिताः । परिवत्सरीणामित्यादिग्रन्थश्च संवत्सरीणामित्यादिना व्या-
ख्यातः ॥

उभौ वाजिनाभ्यां प्रचरतः । ९ ।

गतः ॥

शेषौ समवनीयोत्तरे विहारे पूर्ववद्भक्षयन्त्या मा
विशन्त्विन्दव आ गल्गा धवनीनां रसेन मे रसं पृण ।
तस्य ते वाजिभिर्भक्षंकृतस्येति समानम् । १० ।

अध्वर्याः पात्रे ऽन्यः शेषसवनीयोत्तरस्यां वेद्यां सादयित्वा वैश्वदेवव-
द्भक्षयन्ति ॥ भक्षणमन्त्रयोस्तु वाजिनां भक्ष इत्यस्या चक्षः स्थाने
आ मा विशन्त्वित्येषा भवति । तस्य ते वाजिभिरित्यादि तु यजुः
समागमेव ॥

पूर्णपात्रवर्जं पूर्ववद्विष्टं संस्थापयति । ११ ।

अथ पत्नीमंथाजप्रभृत्या संन्यायास्तत्तद्विहारसंयुक्तं कर्म समानमुभयो-
र्वैश्वदेवेन । पूर्णपात्रे त्वस्ति विशेषः स वक्ष्यत इत्यर्थः । संस्थापयतीत्ये-

कवचनमविवक्षितं इतरथोभयत्र कृत्स्नं तन्त्रमित्यनेन विरोधान् ॥
तत्र तस्मात्तस्यां वेद्यां तंतं वेदं निधायाभिमृशति यजमानः । तथैव च
मृणाति होता । न योक्तविमोकादि पत्न्याः तस्योत्तरत्रवचनात् ।
केवलं तु पुष्टिमतीत्युक्तिरिति । हेत्येषदनैर्विभक्तैरभिमृणीतो वेदी ।
सर्वैरेवोत्तरामध्युरित्यपरम् । तन्त्रेण प्राशनमामिच्छाथजमानभागयोः ॥

पूर्णपात्रस्य स्थाने सौमिको ऽवभृथः । १२ ।

यत्पूणीतामार्जनपर्यायं यजमानस्य पूर्णपात्रं यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निन-
यतीति चक्ष पत्न्याः पूर्णपात्रमञ्जलौ पूर्णपात्रमानयतीति तदुभयमपि
ग्राह्यं अविशेषात् अवभृथसंस्तवाविशेषाच्च । यथा एष वै दर्शपूर्णमास-
योरवभृथ इति तथा अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठतीति च तेनाभय-
प्रत्याग्रायो ऽवभृथः ॥ स च पूर्णपात्रस्यान इति वचनात् प्रणीतासु
विमुक्तासु अनन्तरमेवेष्ट्यते । पूर्ववदिष्टिं संस्थापयतीति वचनात् संस्था-
प्येष्टिमवभृथ इत्यग्रे । तदयुक्तं तत्र पूर्ववदिष्टिं संस्थाप्यातः परमन्यो
विशेष इत्येतावन्मात्रस्य विवक्षितत्वात् । तत्र च लिङ्गं महाहवित्यवभृ-
थञ्जाने वृषाणामपु प्रतिपादनमुक्त्वा ततः सिद्धमिष्टिः संतिष्ठत इति
संस्थावचनम् । बौधायनश्च पूर्णपात्रविष्णुकर्मैद्यरित्वा न विमृजते
व्रतमिति प्रकृत्याह प्रसिद्धो ऽवभृथ इति । तस्माद्यथोक्त एव काले
युक्तो ऽवभृथः । अपरे पुनराध्यैवं संस्थाप्यावभृथं कुर्वन्त्यविरोधाद्य
अथापेक्षितविधित्वादत्रैवावभृथप्रयोगमाह ॥

चतुर्गृहीतान्याज्यानि । १३ ।

प्रसङ्गित्वादवभृथो वरुणप्रघासेष्वविमुक्तत्वाद्यजस्य । तत्र शौमिकवत्प-

रिस्तरणपाणिप्रक्षालनपात्रप्रयोगादेरवचनात् सर्वोपरतिरेव ॥ प्रयोग-
स्तावत् । वेदस्तु क्रियते यदि स्त्रीर्णः । वेदिपक्षे बर्हिश्च । ततो वेदं
प्रयुज्य पवित्रं कृत्वोहेन संमृग्य प्रोक्ष्य च मंत्रेयव्याज्येनादेहीति वेदि-
पक्षे प्रोक्षणीरामादय बर्हिरूपसादयेति च ॥ उपभृत्यपि वचनाच्चतु-
र्गद्देहीतमेव भवत्यनूयाजपक्षे ऽपि । तत्र तु प्रयाजानूयाजार्थयोर्मन्त्रप-
ञ्चकयोरादितो द्वाभ्यांद्वाभ्यां यक्षणं भवेत् । यदा तु नानूयाजास्तदा-
दित एव चतुर्भिः ॥

वारुण्यै निष्कासेन तुपैश्चावभृथमवयन्ति । १४ ।

आज्यानि गृहीत्वा वारुण्याः शेषेण तुपैश्च सहावभृथं गच्छन्ति ॥
अवभृथं कर्म । तत्संयोगान्तदर्थमुदकमचावभृथ इत्युच्यते ॥

तुषा ऋजोपधर्मं लभन्ते । १५ ।

शोमर्जीपधर्मं दध्नाप्रोक्षणादिकं तुषा लभन्ते । निष्कामस्तु हविर्भविष्यति ॥

वारुण्यमेककपालमेके समामनन्ति । १६ ।

अग्निं नु पते सर्वमपि पुरोडाशमंयुक्तं कर्मालंकरणान्तं क्रियते ॥

नायुर्दां नाभिप्रव्रजनमन्त्रं न साम गायति । १७ ।

आयुर्दापक्षेनावभृथमवैय्यतो होमो लक्ष्यते । तं न जुहोति । न
श्रोतुं हि राजेति प्रयान्तो वदन्ति । न च साम गातथमित्यर्थः ॥

सर्वा दिशो ऽवभृथगमनमाम्नातम् । १८ ।

सर्वा दिशः प्रति ॥

नोदीचोरभ्यवेत्या इत्येके । १९ ।

उदीच्यांभवा आघो न गन्तव्या इत्येके शास्त्रिनः ॥

यां दिशं गच्छेयुस्तथामुखाः प्रचरेयुरित्येके । २० ।

यां दिशं प्रवृत्तिजो गच्छन्ति तां दिशमभिमुखाः प्रचरेयुः न तु यथा-
प्रकृति प्रागादिमुखा इत्यर्थः । तथा च भारद्वाजः यां दिशं गच्छन्ति
सा प्राची दिगिति ॥

वहन्तीनां स्यावरा अभ्यवेत्याः । २१ ।

या वहन्तीनां प्रदेशेषु स्यावरा इदादिस्या आपस्ता अभिगन्तव्याः ॥

तदभावे याथाकामी । २२ ।

तदभावे याथाकाम्यं याः काचिदेवाभ्यवेत्याः ॥

उदकान्ते स्तरणान्तां वेदिं कृत्वा तस्यां हवींषि
सादयति । २३ ।

उदकसमीपे गृहशानादिविधिना वेदिं कृत्वा स्त्रीणां च बर्हिषा
तन्यामाज्यानि निष्कामं च सादयति । तत्र परिध्यादयो ऽग्नि-
मंस्कारा अर्थलुप्ता निवर्तन्ते । परिध्यभावादेव परिध्यङ्गयोः सूर्यस्व
पुरस्ताद्युज्जि त्वेत्यभिमन्त्रणयोरपि निवृत्तिः । परिध्यङ्गत्वं च तयो-
प्रकृतावेव दर्शितम् ॥

अपि वा न वेदिः । २४ ।

गतः ॥

शतं ते राजन्मिषजः सहस्रमित्यपौ दृष्ट्वा जपति । २५ ।

ष्टास्रसु जपत्यध्वर्युः । अतो वेदिपते ऽपि प्राग्वेदिकरणाज्जपति ॥

अभिष्टितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभितिष्ठन्ते

। २६ ।

गीगादुदकसौमामभिकामन्ति । बज्रवचनात्सर्वेषां मन्त्रः ॥

अपः प्रगाह्य तिष्ठन्तो ऽवभृथेन चरन्ति । २७ ।

गान्धान्तःप्रविश्य तिष्ठन्तो ऽवभृथेन कर्मणा चरन्ति । तेनाक्रमण-
त्याक्रमणयोर्निवृत्तिराघागदौ ॥

तृणं प्रहृत्य सौवमाधारयति । २८ ।

त्रेदेनापः प्रथममुपवाज्य तत आधारयति । यथा चैवं कार्यं तथा
दर्शितमेव प्रकृतौ । तथोदकमुपवाज्येत्येव सत्यायाहः । तृणप्रहारः
त्रैज्यर्थः आहुतीनां प्रतिष्ठित्या इति श्रुतेः ॥

यदि वा पुरा तृणं स्यात्तस्मिञ्जुहुयात् । २९ ।

तः ॥

इति मन्त्रसौ कण्डिका ।

अग्नीदपस्विः संमृड्णीति संप्रेष्यति । १ ।

आमाहवनीयविकारत्वादिति भावः ॥

आपो वाजजितो वाजं वः सरिष्यन्तीर्वाजं जेष्य-
न्तीर्वाजिनीर्वाजजितो वाजजित्यायै संमाज्ज्यपो अन्ना-
दा अन्नाद्यायेति मन्त्रं संनमति । २ ।

आग्नीध्र इति शेषः । तच्चेष्टमनहनाभावात् सहस्फूर्त्तौलिकैर्दमैः केव-
लेन वा स्फेनेन संमार्गः ॥

अग्नेरनीकमप आविवेष्टेति सुच्यमाधारयति । ३ ।

उच्चरयेत्त्वाहेति मन्त्रानाः । तत्र भुवनमग्निं विप्रयस्वेत्यविकारेण
यज्ञाभिधानात् । आपो यद्ग्न इति संनामः आहवनीयाभिधानात् ॥

वागस्याग्नेयीत्यनुमन्त्रयते यजमानः । ४ ।

गतः ॥

लुप्यते प्रवरः । ५ ।

सुचो सादयित्वा पुनर्घृतवति शब्दे ऽन्वादने । सर्वमन्यलुप्यते ॥

अपवर्हिषः प्रयाजानिष्ठाप्सुमन्तावाज्यभागौ यज
ति । ६ ।

चौनिष्ठार्धमोपभृतस्तानयत्यगूयाजपत्ते । अन्यथा सर्वमौपभृतम्
अप्सुमन्तौ अनुवाक्यास्याप्सुशब्दवन्तौ । याज्ञे तु प्रकृतिवत् ॥

असन्न इत्येपा । अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्वानि
भेषजा । अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीरित्य-
प्सुमन्तौ । ७ ।

गतः ॥

निष्कासस्थावदाय वरुणमिष्टां छत्स्नं निष्कासमव-
दायाम्नीवरुणौ स्विष्टकृदर्थं यजति । ८ ।

निष्कासाद्वरुणमिष्टां नारिष्टाः । मानाथ्यवदुतानुमन्त्रणम् । आग्नेय-
वत्तेककपालपत्रे । न चास्यैककपालधर्माः । तच्च सौमिके दर्शयि-
ष्यते ॥ स्विष्टकृतस्वग्नीवरुणाभ्यामनुब्रूहीति संनामः । आयुष्मानित्यनु-
मन्त्रणम् ॥

नोत्तरं क्रियते । ९ ।

गतः ॥

अपि वीपभृतं जुह्वामानीयापवर्हिषावनूयाजौ यज-
ति । १० ।

प्रमिंस्तु कल्पे जनन्तरं स्विष्टकृतो ऽग्नीदपः सकृत्संभृङ्गीति संप्रेषः ।
आपो वाजजिता वाजं वः सन्तुषीर्वाजं जिगुषीरित्यूहेन संमार्गश्च
द्रष्टव्यः पूर्वमंमार्गे प्रदर्शितत्वात् व्यक्तोक्तत्वाच्च सत्यापाठभारदाजा-
शाम् ॥

देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यजेत्युत्तरम् । ११ ।

राचतौ हि देवान्यजेति सर्वार्थेन प्रथमेन यजेति प्रातिस्विकेन च
द्वितीयेन द्वियजावुत्तरावनूयाजौ । तदिह प्रथमाभावात्तयोर्द्वियज-
नामिदौ द्वितीयस्य तावद्यज यजेत्यावृत्तित एव तत्सिद्धिः । द्विती-
येन तु देवौ यज यजेति द्वयार्थत्वादेकेनापि तत्स्थित्यतीति भावः ॥

तुषाणां स्थालीं पूरयित्वाप्सूपमारयति समुद्रे ते
हृदयमप्स्वन्तरिति । १२ ।

तुषाणां तुषैः पूरणगुणेत्यादिना षष्ठौ । उपमानयति निमज्जयति ।
तुषा ऋजीधर्मं समन्त इत्यनेनैव सिद्धे स्थालीविधानार्थं वचनम् ।
दध्रावेत्तणमुत्प्लुतभक्षणं च तूष्णीं भवतः सोमलिङ्गत्वान्नन्वाणाम् ॥

अपि वा न सौमिको ऽवभृथः । तूष्णीं तुपनिष्कास-
मप्सूपवपेत् । १३ ।

तुपैश्च निष्कासेन चावभृथमवैतौति श्रुत्यर्थस्य विशयित्वादिनि भावः ।
न सौमिको ऽवभृथ इत्यनेन चावभृथेष्टेरेव प्रतिषेधो न तु श्राना-
देरपि वक्ष्यमाणस्य तदनन्तरमेव वचनात् अपो ऽवभृथमवैतौनि
पुनश्चुतेश्च ॥

इमं विध्यामीति पत्नी योऽङ्गपाशं विमुञ्चते । १४ ।

गतः ॥

देवीराप इत्यवभृथं यजमानो ऽभिमन्त्र्य सुमित्रा
न आप ओषधय इत्यपः प्रगाह्य सशिरस्कावनुपमञ्चन्तौ
स्नातः पत्नी यजमानश्च । १५ ।

अवभृथ उदकम् । तस्मिन् यजमानेनाभिमन्त्रिते सुमित्रा न इत्युभा
त्रपः प्रविश्य तूष्णीं ग्रातः । अनुपमञ्चन्तौ अनुपमञ्चन्तौ । मन्त्रिते
ऽन्तेपणेन सशिरस्कौ स्नात इत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति सशिरावमञ्च

नमसु वर्जयेदिति । अनुपमञ्जन्तावित्येव बोधायनः ॥ केचित्पुनः-
पुनः च्यन्ताविति व्याचक्षते । युक्तायुक्तत्वे तु तस्य मौमिके दर्शयिष्यामः ॥

अन्योऽन्यस्य पृष्ठे प्रधावतः । १६ ।

गोधयतः ॥

काममेते वाससी यस्मै कामयेयातां तस्मै दद्याताम् ।
नहि दीक्षितवसने भवत इति वाजसनेयकम् । १७ ।

ये वसानावेतत्कर्माकृषातां ते वाससी यस्मै कामयेयाताम्ब्रह्मिजे
ऽन्यस्यै वा दद्यातां कामम् । न तु मौमिकावभृथवदुदके लिपेताम् ॥
को विगेष इति चेत् नहीमे दीक्षितवसने भवतः । ते एव हि न
दीक्षितवसनं परिदधीतेति नियेधान्निरिष्टके । इमे तु परिधेयत्वा-
द्गानार्हे एवेति । तत्र त्वाह कात्यायनः पूर्वं दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा
दृच्छेदिति ॥

उद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाय प्रतियुतो वरुणस्य
वाश इत्युदकान्तं प्रत्यसित्वा समिधः कृत्वाप्रतीक्षास्तू-
णीमेत्यैधो ऽस्येधिपीमहीत्याहवनीये समिध आधा-
त्तपो अन्वचारियमित्युपतिष्ठन्ते । १८ ।

१।दकान्तं तौरमीमाम्यमुदकं प्रत्यसित्वान्तःप्रवेष्टुम् । तत्र त्वाह
बोधायनः पराङ्गवृत्तः प्रपदनेदकान्तं प्रत्यसेदिति । समिधः कृत्वा
२।स्ते गृहीत्वा अप्रतीक्षाः प्रतिनिवृत्तमुखमवसृथमनीचमाणाः ।
३।ष्णीं वाग्मताः न मौमिकावभृथवन्नदीयां वदन्त इति ॥ व्याख्यातः

शेषः पशौ । सर्वमेतत्समानं पठ्याः । ततः कृतान्तादाग्भ्येष्टिः संस्था-
प्या । तत्रोत्तरे विहारे विष्णुकमादि अवेदिसंस्कारत्वात् । समिन्धनं
तुभयोराहवनीययोः । तन्नेणोपस्थानम् । समानमव्यत् ॥

अत्र पौर्णमास्येष्टोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । १८ ।

अत्र वरुणप्रघासदेश एव । शोभते पूर्णमास्येष्ट्या पूर्ववत् प्रयुक्ता
देवेनेत्यादिविधिना केशानां निवर्तनं भवति ॥

सर्वं वा वापयेत् । २० ।

वरुणप्रघासेषु सर्वं वा केशजातं वापयेत् न तु निवर्तयेदित्यर्थः
अथवा सर्वमिति न केवलं शस्त्रादिकेशानपीत्यर्थः ॥

मन्त्रादिर्विक्रियते । यद्वर्मः पर्यवर्तयदन्तान्पृथिव्या
दिवः । अग्निरीशान आजसा वरुणो धीतिभिः सह ।
इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह ॥ अग्निस्तिग्मेनेति समा-
नम् । २१ ।

कथमित्यादेः अभिवर्तय इत्यन्तस्य मन्त्रस्य आदिः इयं यितेत्यन्तः
तत्स्थाने यद्वर्म इत्ययं मन्त्रो निविशते । समानः शेष इत्यर्थः ॥

अपि वा स्नात्वाप्ता केशश्मश्रूण्यरण्योरग्नीन्समारे-
ष्योदवसाय निर्मथ्य पौर्णमासेन यजते । २२ ।

अपि वावभृथे स्वात्वागत्य द्रष्टुं समाप्य तदानीमेव सर्वं वपनं
हत्वा द्वयोर्दयोरग्न्योर्धारायानग्नीन्ममारेण गृह्णन्त्वा निर्मथ्य निधाय

तत्र पौर्णमासेन यजेत । नित्यश्चेदाहवनीयो दक्षिणमुत्तरे क्षिप्रा
सह समारोपयेत् अपवृत्ते कर्मण्यविभागापत्तेः । अरणिवचनाच्चात्म-
समारोपणं निवर्तते ॥

यज्ञो ह वा एष यद्वरुणप्रघासा न ह्यवकल्पते यदुत्त-
रवेद्यामग्निहोत्रं जुहुयादिति वाजसनेयकम् । २३ ।

शौमिकयज्ञ इव ह्येष यज्ञो यद्वरुणप्रघासाः अवधृतोत्तरवेदिमंधो-
गात् । अतस्तेषूत्तरवेद्यामग्निहोत्रं नावकल्पते यथा सोमे । तस्मा-
तथा नाम वरुणप्रघासाः कार्याः यथोत्तरवेद्यामग्निहोत्रं मध्ये नाप-
त्तिः । कथं नाम कार्या इति चेत् तदपि दर्शितमेव प्राक् यथा-
येभ्यो निनीयाग्नी प्रणयत इति वाजसनेयकमिति सद्यस्कात्वा वा
वरुणप्रघासा इति च । नहि तयोः कल्पयोरुत्तरवेद्यामग्निहोत्रमा-
यति यदहरेवाग्निः प्रणीतस्तदहरेव कर्मापवर्गात् । सद्योऽग्निप्रण-
यनप्रशंसार्थं चेदमुक्तं न त्वितरकल्पनिन्दार्थं स्वमतेन तस्योक्तत्वात्
तत्रापि वाजसनेयग्रहणाच्च । तेन पूर्वेषुऽग्निप्रणयने जुहुयादेवोत्तरवे-
द्यामग्निहोत्रम् । उक्तं च पशावेवमन्यत्र विप्रकान्ते तन्न इति ॥

इत्यष्टमौ कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

ततश्चतुर्थं मासेषु पूर्वस्मिन्पर्वण्युपक्रम्य ह्यहं साकमे-
वैर्यजते । १ ।

ततश्चतुर्थं मासेष्विति वरुणप्रघासेषु व्याख्यातम् । पूर्वस्मिन्पर्वणीति

वैश्वदेवे । द्रवमिति अहप्रतिषेधार्थम् । अमति हि तस्मिन् द्रवविषो
वरुणप्रघामकन्यातिदेशेन पले द्रवकालतायां अहकालतामीषां
स्यात् । अतो ऽस्य मद्यकालता नियम्यते । साकमेध इति पूर्वममा-
ख्या यत्सोमस्य राजेत्यादिब्राह्मण एव द्रष्टव्या ॥

अग्नये ऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
साकं सूर्येणोद्यता । २ ।

कार्त्तिक्यां मार्गशीर्ष्यां वा चतुर्दश्यां प्रागुदयादुदवसायारम्भः महान्-
हविर्बुधवसाननियमात् तदङ्गत्वाच्चान्यामामिष्टीनां अङ्गाङ्गिनेरेकदे-
शित्वाच्च । पृथगग्रयन्तु भवन्ति कालभेदान् बहिस्तन्ववर्तिताच्च । साकं
सूर्येणोद्यता निरूप्योपसादनान्ते कृते तेष्वेवाग्निष्वग्निहोत्रं कृत्वा ततः
प्रोक्षणादि प्रतिपद्यते ॥

साकं वा रश्मिभिः प्रचरन्ति । ३ ।

इत्या वा सहोद्यतो रश्मिभिर्भवति । साकं सूर्येणोद्यता निर्वपतीति
श्रुत्यर्थस्य विशयित्वादिति भावः । शाखान्तरीयो वायं विधिः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ४ ।

गतः ॥

मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुम् । ५ ।

बहुदेवतत्वादङ्गत्वरत्वाच्चाग्नीषोमीयविकारश्चरुः यथाह भारद्वाजः
दरुचरश्चरा ऐन्द्राग्नविकाराश्चतुरचरप्रभृतयो ऽग्नीषोमीयविकारा
इति । न च मारुतत्वान्यतर इति शङ्कनीयं मरुणस्य बहुचरत्वात् ।

तया च भारद्वाजः अक्षरसंख्यायां सगुणो देवताशब्दः संख्यायेतेति ॥
लिङ्गं चात्र भविष्यति गृहमेधीयेन ॥

न बर्हिरनुप्रहरति । ६ ।

अनुप्रहरत्येव तु गृहमेधीयस्यावर्हिष्टे । नित्यस्तु प्रक्षारप्रहारः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरुम् । ८ ।

र्वासां यजमानगवीनामिति शेषः ॥

यत्सांतपनस्य बर्हिस्तद्गृहमेधीयस्य । ९ ।

स्तरस्त्वाहर्तव्यः प्रद्वतत्वात्तत्र ॥

अपि वा नेध्मावर्हिर्भवति । न सामिधेनीरन्वाह ।

१ प्रयाजा इज्यन्ते नानूयाजाः । १० ।

अपि वेति शब्दात्पक्षान्तरे सर्वमिध्मावर्हिराद्यविकृतमिति सिद्धं
भवति । तत्रेध्माभावादेव सिद्धेन सामिधेनीरन्वाहेति अनुवादो
ह्यणानुमारादिति द्रष्टव्यम् ॥

अयजुष्केण वत्सानपाकृत्यापवित्रेण गा दोहयति । ११ ।

यजुष्कमित्यनेन लौकिकं लक्ष्यते । शाखादिरहितेन लौकिकप्रका-
ण वत्सानपाकृत्य शाखापवित्रे कपालधर्मणोपहिते चरावधर्मकं
१ दोहयति । चरुअपणार्थमित्यर्थः । तथोत्तरकक्ष्ये वक्ष्यति ॥

स वै खलु पर्णशाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रवति
संदोह्य ययैतदमावास्यायां क्रियते तं चरं अपयती-
त्येके । १२ ।

स वै खल्विति पचान्तरं ब्राह्मणानुसारेण । प्रकृतिवदेव वा पर्ण-
शाखादिधर्मेण वत्सानपाकृत्य शाखापवित्रवत्येव चरौ ययैतत्प्रयो-
गमावास्यायां क्रियते तथा मधर्मकं संदोह्य तस्मिन्दुग्धे चरं अपये-
दित्यर्थः ॥

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणि-
प्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते । यथार्थं पात्राणि प्रयु-
नक्ति । १३ ।

अग्निधार्वाहं पक्षं मधर्मकदोहपक्षं चाश्रित्य प्रयोग उच्यते सुवृत्ता
अग्नीनन्वाधाय शाखाहरणादिविधिना वत्सानपाकरोति प्रातर्दोह-
वदोहयित्वेति वक्ष्यमाणत्वात् । वेदानन्तरं परिसारणनियमेन पौर्ण-
मासतन्त्रतामस्य दर्शयति सा भूत्प्रातर्दोहमयोगादामावास्तवभ्रा-
ह्मिति । ततश्चावगच्छामो ऽग्नीषोमीयविकारः समुणो मास्त इति
पात्रप्रयोगे चरदोहयोर्द्वेनयेनार्थः तानि प्रयुनक्ति ॥

स्थालीं कपालानां स्थाने । १४ ।

परिभाषामिह्याया अपि न्याय्याः पुनर्वचनं दोहवर्गधारत्वेनोप-
धर्मत्वोपपत्तये कपालस्थान एव यथा स्थाना भूत्कुम्भीस्थान इति ॥

निर्वपणकाले । १५ ।

इति नवमी कण्डिका ।

चतुरो मुष्टीन्निरुप्य बह्वन्वावपति । १ ।

अतिगमाद्यप्राशनपर्याप्तं यथा म्यात्तथा बह्वन्वावपति ॥

कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण चरु-
मुपदधाति । ध्रुवो ऽसीति मन्त्रं संनमति । पिष्टाना-
मुत्पवनकाले तण्डुलानुत्पुनाति । २ ।

विस्पष्टार्थं पुनर्वचनम् ॥

अधिश्रयणकाले प्रातर्दोहवत्सर्वा यजमानस्य गा
दोहयित्वा तस्मिन्नुपयति । ३ ।

अधिश्रयणकाले प्राप्ते प्रातर्दोहधर्मेण कपालधर्मिकायां म्यान्यामेव
त्वा गा दोहयित्वा तस्मिन्नाधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य चरुधर्मेण
पयतौत्यर्थः । अधर्मकदोहपक्षे तु यजुस्तूते पयसि चरुधर्मेणैव
पणम् ॥

संप्रैषकाले यदन्यदिभावर्हिपस्तत्संप्रेष्यति । आज्य
हणकाले ध्रुवायामेव गृह्णाति । ४ ।

ते ॥

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणसामन्त्र्य वेदिं प्रोक्ष्य प्रोक्ष-
णीशेषं निनीय पवित्रे अपिस्तृज्यान्तर्वेदि विधृती नि-
गाय ध्रुवां सुवं* च सादयति । ५ ।

उक्तेतरपरिभंसार्यमनुक्रमणम् । तेन यावदुक्तमेव कर्म क्रियते ॥

तत्र वेद्यां पवित्रापिसर्गां मन्त्रेण । आज्यम्याम्यपि साक्षा कार्यव-
त्तात् । खर्यस्ता युनज्म त्वेत्याध्वर्यवयाजमानयोरपि निवृत्तिः
अननुक्रमणात् परिध्यद्गत्वाच्च । परिधिषेधत्वं च तयोः प्रकृतावेव
दर्शितम् ॥

एतावसदतामिति मन्त्रं संनमति । ६ ।

एतावसदतां तौ विष्णो पादौति सुवधुवयोर्मन्त्रसंनमः । तथा
विष्णुसि वैष्णवं धामासि प्राजापत्यमित्याज्याभिमन्त्रणे जुहूपमृतो-
राज्याभावात् । तथैव पेटतुः सत्यापाढभारद्वाजौ । केचित्तु प्रकृता-
वाज्यम्याम्याज्यस्याप्यनेनाभिमन्त्रणमिच्छन्तो ऽवापि विष्णुनी खो
वैष्णवे धामनी म्यः प्राजापत्यो इत्युहन्ते ॥

उद्दासनकाले शरं निधाय यावन्तो यजमानस्या-
मात्यास्तावत ओदनानुद्धरति । ७ ।

फेनमिन्नः चरोरपिनो ऽन्नः शरः । तमुद्दासिताचरोरादाय प्रज्ञात
निदधाति । यावन्तो यजमानस्यामात्या इत्यविशेषनिर्देशे ऽपि
प्राशनविधौ ये यजमानस्यामात्या हविरुच्छिष्टाणा इति संकोचनार्हं
तावन्त एवेदापि याद्याः । अस्त्रीकाश्च सस्त्रीका इत्यवचनात् । ताव-
न् ओदनान्पृथक्पात्रेषु दर्थोद्धरति म्यास्यां चावशिष्टम् । तथा चोक्त-
रत्र व्यक्तं भविष्यति ॥

अतो भूयसो यदि बहुरोदनो भवति । ८ ।

यदि प्रभृत ओदनः स्वात्तदातो भूयसो ऽप्युद्धरति । उत्तरत्र विजि-
योगः ॥

उद्धृतानुत्पूतानलंकृतानभिधारितानासादयति । ६ ।

दर्भाभ्यां तृष्णीमुत्पूय प्रकृतिवदलंकृत्य पुनस्तृष्णीमभिधार्य प्रियेणे-
त्यासादयति ॥

दक्षिणाग्नौ पत्न्याः प्रतिवेशमोदनं पचति । १० ।

गृहस्य यदपतो गृहान्तरं स प्रतिवेशः । तस्मादृग्भाद्वार्हपत्यस्याह-
वनीयस्य च दक्षिणाग्निप्रदेशः प्रतिवेशः । तात्स्थ्याच्च तत्र पच्यमान-
मोदनेो गृहमेधीयस्य प्रतिवेश इत्युपचर्यते ॥

तं नाभिधारयति । ११ ।

गतः ॥

द्वयोरुद्धरणं वाजसनेयिनः समामनन्ति । दक्षिणा-
देव मरुतो गृहमेधिना यजति । १२ ।

इति दशमी कण्डिका ।

उत्तरस्मात्स्विष्टकृतम् । १ ।

वाग्ये द्वयोरुद्धरणयोः पात्रद्वये गृहमेधीयादुद्धरणमित्यर्थः । तदा
उ दक्षिणात् दक्षिणत आमादितात् ॥

मोदनयोर्निम्ने कृत्वा तत्राज्यमानीय तत आज्यार्था-
न्कुरुत आज्यस्थाल्या वेति वाजसनेयकम् । २ ।

निम्ने अवटौ ॥

एवं कुर्वन् ध्रुवायां गृह्णीयात् । ३ ।

ध्रुवायां गृहीतस्य निम्नयोरानयननिरामार्थं वचनम् ॥

आज्यभागाभ्यां प्रचर्य जुह्वामुपस्तीर्य सर्वतः सम-
वदाय मरुतो गृहमेधिना यजति । ४ ।

अथ वेदनिधानादि होतृपदनान्तं कृत्वा वेदेनोपवाच्याग्नीदग्निं त्रिः
संगृह्णीति संप्रैषः । संमार्जनं च स्थेन केवलेन मरणैर्वा लौकिकैर्देभ्यः
यथोक्तं भारद्वाजेन चेद्यमाने कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेत् यथा गृहमे-
धीये ऽग्निसंमार्जनानीति । प्रवरस्तु विनेधमंगहनवेदिदृष्ट्याभ्यां स्यात्
अतस्तुल्यत्वात् । ततश्चाज्यभागाभ्यां स्विष्टकृतस्यान्याः प्रागूर्ध्वं च स्या-
नादङ्गाङ्गतयो निवर्तन्ते । कस्मात् । आज्यभागौ यजति अग्निं स्विष्ट-
कृतं यजतीत्युभयविधानेनेतरामपि परिसंख्यानात् ॥ सर्वतः सर्वे-
श्वेदनेभ्यः । सर्वेषु चावदानधर्माः प्रकृतिवत् ॥ स चायं प्रयोगश्चन
स्वयमेव व्यक्तमनुक्रान्तो भारद्वाजेनेति द्रष्टव्यम् ॥

सर्वेषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदायाग्निं स्विष्टकृतम् । ५

यजतीत्यन्वयः । नाग्निमिष्टकृतिर्याख्याता ॥

न प्राशिवं न यजमानभागम् । ६ ।

अवयतीत्यवधारः सामर्थ्यादिद्वान्तवाचनस्य । तयोः प्रागश्चना
भावादिति भावः । प्राशिवपूर्वत्वे त्वदानद्वारा तत्प्राशनस्यैव वा-
निको निषेधः ॥

इद्वान्तः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

ये यजमानस्यामात्या हविरुच्छिष्टाशास्त ओदनशे-
पान्प्राश्नन्ति । ऋत्विजो ऽन्ये वा ब्राह्मणाः । ८ ।

हविर्हच्छिष्टाशाः वैद्यदेवशिष्टाग्निः यजमानभ्राष्टोपजीविनः युत्रयौ-
चादय इति यावत् । तथा यजमानस्य गृह्या हविरुच्छिष्टाशा इत्येव
कात्यायनः । ते सयजमानाः प्राश्नन्ति । यदि प्रभृत ओदनः स्याद्-
त्विजो ऽन्ये वा ब्राह्मणाः प्राश्नीयुरित्यर्थः । स्पष्टं चैतद्भारदाजीये
यथामात्येभ्य ओदनानुद्धरन्ति यावन्तो हविरुच्छिष्टाशा भवन्ति
ततो ऽन्ये ऽपि प्राश्नीयुर्यदि प्रभृत ओदनः स्यादिति । पव्यप्यत्र
प्रतिवेशात्प्राश्नीयात् ॥

प्राश्नन्ति ब्राह्मणा ओदनं यः स्यात्याम् । ९ ।

प्राश्नन्ति ब्राह्मणा ओदनमित्यस्य ब्रह्मोदनब्रह्माख्या । स्यात्सीसं
हविःशेषमृत्विज एव प्राश्नन्तीत्यर्थः ॥

सुहिता एतां रात्रिं वसन्ति प्रतीता अनवर्तिमु-
खिनः । १० ।

सुहिताः मृष्टाग्नेन तृप्ताः । प्रतीताः मियः संगताः । अनवर्ति-
मुखिनः अवर्तिर्दारिद्र्यं क्षुद्रा यथा अत्रत्या गुण आन्त्राणि पेच-
्यादौ । सुखशब्देन तु तत्कार्यं लक्ष्यते । अवर्तिवचनरहिताः कर्म-
ण्वादानकुर्वन्त इत्यर्थः ॥

प्रतिवेशा अपि पचन्ते । ११ ।

महानमपाचकास्त्रिह प्रतिवेशा विवचिताः विहारप्रतिवेशभूतमहान
मवर्तितात् । ते ऽप्योदनान्पचन्ते सर्वेषां मृष्टाग्नार्थम् ॥

गा अभिघ्नते । १२ ।

गाय ते ऽभिघ्नन्ति यञ्जनार्थम् ॥

आञ्जते ऽभ्यञ्जते । १३ ।

अमात्या इति शेषः ॥

अनु वत्सान्वासयन्ति । १४ ।

सर्वमेतां रात्रिं यजमानस्य वत्सान्मातृभिरनुवासयन्ति । ते पयः
पायंपायं मातृभिः सह वत्सा वसन्तीत्यर्थः ॥

अनिष्कासितां स्थालीं निदधाति । १५ ।

निष्कासनं निष्कषणम् । बिलजठरलग्नमोदनशेषमनिष्कष्टं भवतीत्यर्थः ।

अमृष्टं द्रव्युदायुवनमन्ववदधाति । १६ ।

द्रव्या उदायुवनं द्रव्युदायुवनं येन प्रदेशेन तण्डुलाः पक्विसाम्याहं
विक्रियमाना उदायुधन्ते । सर्वं द्रव्यन्तमित्यर्थः । तदप्यमृष्टलेपमेव
स्वाध्यामवदधाति ॥

पराचीनरात्रे ऽभिवान्याया अग्निहोत्र्यै च वत्सै
बध्नाति । १७ ।

पराचीनरात्रे अपररात्रे । अभिवान्यमभिवननीयं वत्सान्तरं यस्याः
साभिवान्यवत्सा या मृतवत्सा वक्षान्तरेण दुह्यत इति यावत् । तस्या
वत्सं मातृसमौपादपाठ्य बध्नाति पितृयज्ञहविरर्थम् ॥ तयाग्निहोत्र्या
वत्सं यदि पयमाग्निहोत्रं भवति ॥

व्युष्टायां पुराग्निहोत्रात्पूर्णदर्व्येण चरन्ति । हुते वा । १८ ।
 पूर्णदर्विसंवेन्धात् पौर्णदर्वमिति कर्मनाम् । पुराग्निहोत्राद्हुते वेत्यनु-
 दितहोमविषयं व्युष्टायां चरन्तीति वचनात् साकं सूर्येणोद्यतेत्युत्तरस्य
 कर्मणः कालवचनात् ॥

शरनिष्कासस्य दर्वीं पूरयित्वर्पभमाह्वय तस्य
 रवते* पूर्णां दर्विं परापतेत्यनुद्रुत्वोत्तरया गार्हपत्ये
 जुहुयात् । १९ ।

ग्राह्या दर्व्युदायुवनस्य च खेपो निष्कामः । तेन शरेण च दर्वीं
 यित्वा यजमानस्य ऋषभं स्वनामाह्वय तस्य रवते* रवे सति
 गार्हपत्ये जुहुयात् । नाह्वनौयप्रणयनं अर्घ्यभावात् । ऐन्द्री त्वाङ्गनिः
 दस्य निष्कामं निदधादिति श्रुतेः ॥

यद्यृषभो न ख्याद्ब्रह्मा ब्रूयाज्जुहुधीति । २० ।

गतः ॥

यस्य रवते* जुहोति तां दक्षिणां ददाति । २१ ।

यस्य रवते* जुहोतीति वचनात् यदा न ख्यात्तदा न ददाति ॥

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः स्वतवद्भ्यो वा पुरोडाशं सप्तकपालं
 निर्वपति । साकं सूर्येणोद्यता साकं वा रश्मिभिः प्रच-
 रन्ति । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । २२ ।

अन्यो ऽयमानौकवतेन व्याख्यातः ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

ततो महाहविषस्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

महाहविर्नाम साकमेधानां प्रधानेष्टिः तत्रैव पञ्चमं चराणामुपदेशात्
सामनामादिधर्माणामुपदेशाच्च । तत्र महाहविरिति पुनः समाख्यानात्
सारुमेधीयं हविरिदमेषाम् । महाहविषं हविरिदमिति विकल्पते ॥

तस्य वारुणप्रधासिकेनोत्तरेण विहारेण कल्पो व्या-
ख्यातः । २ ।

एतद्वाङ्मण ऐन्द्राग्र इति श्रुतेरिति भावः । वक्ष्यति च ऐन्द्राग्रतु-
षान्पु प्रतिपादयतीति । तत्र वरुणप्रधामकल्पातिदेशान्नित्यमुदव-
मानम् । तच्च दर्शितसेवानौकवते । तथोत्तरविहारग्रहणान्नित्योत्तर-
वेदिः । नित्यं च पाशुकं प्रणयनम् ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमित्यष्टावुत्तराणि
हवींषि निर्वपति । ३ ।

पञ्चमं चरेभ्य ऊर्ध्वमैन्द्राग्रमेकादशकपालमैन्द्रं चरुं वैश्वकर्मणमेककपालं
निर्वपति । तत्र नानावीजधर्मैन्द्राग्रं पृथङ्निरूप्यावहत्य तुषान्प्र-
ज्ञाताविदधाति । तेषां पृथक्प्रतिपाद्यत्वाग्नेयणादयस्तु संसृज्यैव
क्रियन्ते ॥

ऐन्द्रस्य चरोः स्थान इन्द्राय वृत्रघ्नी चरुमेके समाम-
नन्ति ॥ अग्ने वेहोचं वेदृत्यमूर्ध्वो अध्वरे स्थात् ।
अवतां त्वा द्यावापृथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी । स्विष्ट-

रुदिन्द्राय देवेभ्यो भव जुषाणो अस्य हविषो घृतस्य
वीहि स्वाहेति सुच्यमाधारयति ॥ वागस्याग्नेयोत्यनुम-
न्वयते यजमानः । ४ ।

गताः ॥

सहस्र सहस्रस्यर्थेति चतुर्भिर्मौसनामभिरेककपालम-
भिजुहोति । घेनुर्दक्षिणर्षभो वा प्रवयाः । इदावत्सरीणां
स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त इति सूक्तवाकस्या-
शिःपु होता अनुवर्तयते । एवं यजमानो जपति । आशास
इति मन्त्रं संनमति । ५ ।

व्याख्यातं प्राक् ॥

ऐन्द्राग्नतुषानसु प्रतिपादयति । ६ ।

अवभृथस्य तु काले तृष्णीमैन्द्राग्नतुषानसु चिपति ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

ततः छतान्तादारभ्येष्टिं संस्थापयेत् ॥

इति द्वादशौ कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

तदानीमेव पितृयज्ञस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

यदैव महाहविः संतिष्ठते तदानीमेव प्रक्रमयति ॥

वेदं कृत्वाग्नेणान्वाहार्यपचनं यजमानमाचीं चतु-
स्रक्तिं वेदिं करोति । २ ।

अग्नीन्विह्वय वेदं कृत्वा ग्रीहवेन विधिना विस्तारत आशामतश्च
यजमानमाचीं चतुरश्रां वेदिं करोति ॥

३। तिदिशं सक्तयोऽवान्तरदेशान्प्रति मध्यानि । ३ ।

सक्तयः कोणाः । ते महादिक्षु भवन्ति । कोणदिक्षु मध्यानि ॥

उद्धता खाता भवति । ४ ।

अपरस्मिन्नुद्धन्ति । न देवस्य सवितुः सव इति स्मरति ॥

न प्राची वेदिस्तद्धत्या । पितृयज्ञो हि । न दक्षिणा ।
यज्ञो हि । उभे दिशावेत्तरोद्धत्या । उभये हि देवाश्च
पितरस्येज्यन्त इति विज्ञायते । ५ ।

वेदिः प्रागपवर्गा नोद्धननीया । कुतः । पितृणां यज्ञो ह्ययम् । न
च दक्षिणोद्धत्या । कुतः । यज्ञो ह्ययं न केवलं पित्र्यः ॥ कथं
तर्ह्युद्धननीया । प्राचीं च दक्षिणां चान्तरा कोणदिशं प्रमुद्धत्या
उभयात्मकत्वात् । कथमसोभयात्मकत्वमिति चेत् तच्छ्रुतिरेव ब्रूते
उभये हि देवाश्च पितरस्येज्यन्त इति । के देवा इत्याः के च पितर

इति चेत् प्रयाजादिभिरिज्या देवाः प्रधानहविर्भिः पितर इति केचित् । तन्मन्दं प्रधानविषयतयैवोभयवश्रुतेः यथा उत्तरत एवोप-
वीय निर्वपेऽुभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति । अतो य एव
प्रधाना इज्यास्त एव पितरूपा देवरूपाश्चेति मंगिरामहे ॥ तत्रोद्ध-
ननेनैव वेदिसंमार्गादयो ऽपि व्याख्याता भवन्ति ॥

ये के च देवसंयुक्ता मन्वा देवेभ्यः पितृभ्य इति तान्सं-
नमति । यथा भवति पृथिवि देवपितृयजनीति । ६ ।

अतश्चैवमुभयविधा इज्यास्ततश्च मन्त्रेषु ये देवशब्दा देवतापराः ते
देवपितृशब्दविकारधुक्ताः प्रयोक्तव्याः । यथा पृथिवि देवपितृयजनि
देवानां पितृणां परिधूतमसि कर्मणे वा देवेभ्यः पितृभ्यः शक्रेयमि-
त्यादि ॥ तत्रैतल्लिङ्गतयैवोदाहृतं देवेभ्यः पितृभ्य इतीति । यथा
अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति श्रुत्या प्रदर्शितं तथा
मनमतीत्यर्थः ॥ ये त्वदेवतापरा देवशब्दास्तान्न मनमति यथा प्रधान
देव सवितरित्यादि । ये चाङ्गदेवतापरास्तानपि न मनमति देवा-
नामेव तवेज्यत्वात् देवौ यजेति लिङ्गाच्च ॥

अविकारो वा परवाक्यश्रवणात् । ७ ।

अविकारो वा सर्वमन्त्रेषु । कुतः । परार्थे ऽव ह परे वाक्ये तत्सो-
भये हि देवाश्चेत्यादिवाक्यस्य श्रवणात् । इमां दिग्ं वेदिमुद्गन्ति
उत्तरत एवोपवीय निर्वपेदित्यादेर्वेद्युद्गननादिविधिपरवाक्यस्य हि
शेषतया श्रुतमेव तद्वाक्यम् । अतस्तच्छ्रुतिपरत्वान्नोहे प्रमाणम् । न

चानूहे मन्त्रवर्णविरोधः पितृणामपि देवतत्वादिति ॥ अथापर
 व्याख्या । परार्थे अपूर्वपैषविधिपरे ऽग्नये देवेभ्य इत्यादिवाक्यं
 पित्रश्चदशवणाश्चोतदेवश्चदसंयुक्तमन्त्रविकारे प्रमाणमत्रकल्पते प्राकृते
 ऽस्मिन्मन्त्रे देवश्चदस्याभावान् । तस्मादविकार इति ॥ यस्तु ब्रूयात्
 पृथिवि देवयजनोत्थादौ परार्थे वेदिस्तुतिपरे वाक्ये अत्रणात् अम-
 मवेताभिधायिनो देवश्चदस्याविकार इति कस्मान्न व्याख्यातमिति ।
 प्रतिब्रूयादेनं देवानां परिप्लूतमसीत्यादिषु समवेताभिधायिषु विका-
 रप्रसङ्गात् सर्वमन्त्राविकारप्रतिज्ञावचनाच्चेति ॥ न च द्रव्यदेवतामं-
 बन्धप्रतिपादनादन्यार्थत्वं परवाक्यत्वमिति वाच्यं तथापीदं देवाना-
 मिदमु नः सहासुत्याहं देवयज्ययेत्यादौ प्रसङ्गात् । तस्मादुक्त एकार्थः
 साधीयान् ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वा दक्षिणामेरग्निमाहृत्य
 मध्ये वेद्या उपसमादधाति । ८ ।

गतः ॥

एतस्मिन्पितृयज्ञे आहवनीयकर्माणि क्रियन्ते । ९ ।

पितृयज्ञे चान्याहवनीयकर्माणि तान्येतस्मिन्मग्नौ क्रियन्ते । यत्तन्म-
 दग्निहोवाद्यन्तरापतितं तदाहवनीय एव क्रियते ॥

अग्नीनन्वाधायैध्मावर्हिंराहरति । १० ।

गतः ॥

समूलं बर्हिर्दाति । ११ ।

खात्वापि भुवं मूल एव लुनाति न चोत्पाटयति दातीति वचनान् ।
तत्र मूलं ते राध्यासमिति मन्त्रं विकुर्वन्ति । नाथ प्रसूरो याज्ञः
तस्योत्तरवचनात् ॥

उपमूललूनं वा । १२ ।

वर्द्धिर्भवतीति शेषः ॥

वर्षीयानर्थादिभ्यो द्राघीयांश्च । १३ ।

अर्थ इत्यर्थलक्षणपरिमाणः प्राकृत इभ्यो लक्ष्यते तद्भवत्या च तत्रैव
दर्शिता । तदयमर्थः । प्राकृतादिभ्यादयं प्रकृतः स्यैत्यायामाभ्यां
भवतीति । तथा च द्राघीयः प्राकृतादिति सत्यापाठः । श्रुतिश्च
भवति वर्षीयानिभ्य इभ्याङ्गवति व्याख्या इति ॥ तत्र परिधिद्वि-
कल्पे विंशतिधा द्वौ परिधौ इति मन्त्रमनामः ॥

अग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते ।

यथार्थं पात्रप्रयोगः । १४ ।

तत्राग्निहोत्रहवण्या सह कुम्भः प्रयोज्यः पद्भिः कपालैः सह भर्जनार्थं
कपालं पात्रीभ्याने द्वे पात्रौ शरावद्येति विशेषः । यावदुक्तमेव परस्मि-
न्कर्मणि पित्र्यधर्मकमिष्टं ततो ऽन्यत्सर्वं प्रकृतिवदेवेति द्रष्टव्यम् ॥

निर्वपणकाले सर्वतो वेदिं परिश्रित्योत्तरेण द्वारं
कृत्वा दक्षिणतः प्राचीनावीती हवींषि निर्वपति ।
उत्तरतो वा । यज्ञोपवीती सोमाय पितृमत इति
यथासमाम्नातम् । १५ ।

चानूहे मन्त्रवर्णविरोधः पितृणामपि देवतत्वादिति ॥ अयापना
 व्याख्या । परार्थे अपूर्वप्रेषविधिपरे ऽग्नये देवेभ्य इत्यादिवाक्ये
 पितृशब्दश्रवणान्नह्येतदेवशब्दसंयुक्तमन्त्रविकारे प्रमाणमवकल्पते प्राकृते
 ऽस्मिन्नन्ते देवशब्दस्याभावात् । तस्मादविकार इति ॥ यन्तु ब्रूयात्
 पृथिवि देवयजनीत्यादौ परार्थे वेदिश्रुतिपरे वाक्ये श्रवणात् अस-
 मवेताभिधाधिनेो देवशब्दस्याविकार इति कस्मान्न व्याख्यातमिति ।
 प्रतिब्रूयादेनं देवानां परिपूतमसीत्यादिषु समवेताभिधाधिषु त्रिका-
 रप्रसङ्गात् सर्वमन्त्राविकारप्रतिज्ञावचनाच्चेति ॥ न च द्रव्यदेवतासं-
 वन्धप्रतिपादनादन्यार्थत्वं परवाक्यत्वमिति वाच्यं तथापीदं देवाना-
 मिदमु नः महासुव्याहं देवयज्ययेत्यादौ प्रसङ्गात् । तस्मादुक्त एवार्थः
 साधीयान् ॥

प्रागुत्तरात्परिग्राह्यात्कृत्वा दक्षिणाम्नेरग्निमाहृत्य
 मध्ये वेद्या उपसमादधाति । ८ ।

गतः ॥

एतस्मिन्पितृयज्ञ आहवनीयकर्माणि क्रियन्ते । ९ ।

पितृयज्ञे यान्याहवनीयकर्माणि तान्येतस्मिन्नग्नौ क्रियन्ते । यत्तन्व-
 दग्निहोत्रायन्तरापतितं तदाहवनीय एव क्रियते ॥

अग्नीनन्वाधायेध्मावर्हिंराहरति । १० ।

गतः ॥

समूलं बर्हिर्दाति । ११ ।

खात्वापि भुवं मूलं एव क्षुणाति न चोत्पाटयति दातीति वचनात् ।
तत्र मूलं ते राधासमिति मन्त्रं विकुर्वन्ति । नात्र प्रसूरो ग्राह्यः
तद्योत्तरत्रचनात् ॥

उपमूलक्षूनं वा । १२ ।

वर्द्धिर्भवतीति शेषः ॥

वर्षीयानर्थादिभ्यो द्राघीयांश्च । १३ ।

अर्थ इत्यर्थलक्षणपरिमाणः प्राकृत इभ्यो लक्ष्यते तद्वावस्था च तत्रैव
दर्शिता । तदयमर्थः । प्राकृतादिभ्यादयं प्रकृत्यः स्त्रोत्रायामाभां
भवतीति । तथा च द्राघीयः प्राकृतादिति सत्यापाढः । युनिश्च
भवति वर्षीयानिभ्यो द्राघीयवति व्याख्या इति ॥ तत्र परिधिद्वि-
कल्पे विंशतिधा द्वौ परिधी इति मन्त्रमन्तामः ॥

अग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिपद्यते ।

यथार्थं पात्रप्रयोगः । १४ ।

तत्राग्निहोत्रहवण्या सह कुम्भः प्रयोज्यः षड्भिः कपालैः सह भर्जनार्थं
कपालं पात्रीण्याने द्वे पात्रौ शरावयेति विशेषः । यावदुक्तमेव परस्मि-
न्कर्मणि पित्र्यधर्मकर्मिष्टं ततो ऽन्यत्सर्वं प्रकृतिवदेवेति द्रष्टव्यम् ॥

निर्वपणकाले सर्वतो वेदिं परिश्रित्योत्तरेण द्वारं
कृत्वा दक्षिणतः प्राचीनावीती हवींषि निर्वपति ।
उत्तरतो वा । यज्ञोपवीती सोमाय पितृमत इति
यथासमाम्नातम् । १५ ।

उत्तरस्यां सक्त्यां द्वारं कृत्वा परितो वेदिं कटादिभिर्वेष्टयित्वा ततो
ऽपरेण गार्हपत्यमवस्थिताच्छकटात्पात्र्या वा तयोरेव दक्षिणतो
निर्वपति । दक्षिणार्धाच्छकटस्येत्यपरम् । तयोत्तरत इति ॥ यथाममा-
न्नातं सोमाय पितृमते षट्कपालं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्यो
ऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्यं वेति चीणि । यवमयाः सर्वे यवान्मंयुत्येत्युत्तर-
वानुवादात् अग्नीषोमीयविकाराश्च । तेन पौर्णमासतन्त्रं भवति ॥

अथैकेषाम् । सोमाय पितृमत आज्यं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः
षट्कपालं* पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यो धाना अग्नये कव्यवा-
हनाय यमाय वा मन्यं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते । १६ ।

आज्यमुपांगुयाजधर्मकम् । मन्दस्वाग्नेयविकारः । समानमन्यत् । मन्द-
देवतास्तिस्रो विकल्पन्ते अग्निः कव्यवाहनः यमः केवलः सगुणश्चेति ॥

उदकुम्भः प्रोक्षणीभाजनं भवति । १७ ।

कुम्भ एव प्रोक्षण्यः संस्क्रियन्ते म्याथन्ते च ॥

प्रोक्षण्युद्रेकेण यवान्संयुत्य चिप्फलीकृतांस्तण्डुला-
न्विभागमन्त्रेण विभज्य धानार्थान्निधायेतरान्निष्ठानि
कृत्वा दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपधाय दक्षि-
णामौ प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं कपालमधिश्च-
यति । १८ ।

* The MSS read षट्कपाल, but the following accusative मन्त्रं
requires षट्कपाल

उद्रेकः शेषगलम् । तेन यवान्निश्रयित्वावदन्ति । ततः प्राकृष्णा-
जिनादानात्कृत्वा विभागस्यावृता पुरोडाशार्थान्विभज्य पिनष्टि ।
कपालमधिश्रयति उपदधातीत्यर्थः ॥

अधिश्रयणकाले ऽधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य बहु-
रूपा धानाः करोति । १९ ।

वज्रवदूहे ऽधिश्रयणमन्त्रस्य वज्रवदुत्पत्तेर्धानानां मन्थममवाये ऽपि
वज्रत्वाविशेषाच्च किं च तण्डुलानोप्येति वचनात् तेषां वज्रत्वाच्च ।
वज्रवदेवोदस्य धानास्तु न्यायः । अन्ये तु हविर्दिवाहिवदूहन्ति ॥
तत्र प्रयनादीन्त्यर्थलुप्तानि निवर्तन्ते । पर्याग्निकरणं तु स्तेनाग्निना
क्रियते ॥ पाकविशेषेण शुक्लकृष्णादिभावात् वज्ररूपा भवन्तीत्यर्थः
अहेरात्राणामभिजित्या इति लिङ्गात् ॥

विदह्यमानाः परिशेरत इति विज्ञायते । २० ।

ताः प्रथममीषत्पक्ताः सन्त्यो ऽत्रैवौद्वासनाद्दह्यमानाः परिशेरते न
तु विदाहभयात्तदानीमेवौद्वासयेदित्यर्थः । तथा च भारद्वाजः ता
अत्रैव विदह्यमानाः परिशेरत आ हविषामुद्वासनादिति ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

संप्रैपकाले पत्नीवर्जं संप्रेष्यति । १ ।

पत्नीकार्यं सर्वमपि निवर्तते न पत्यन्यास्त इति श्रुतेः । गृहेष्वाग्नी-
नाज्यमवेक्षत इति मत्याघातः ॥

आज्यग्रहणकाल उत्तरेण गार्हपत्यं चतुर्गृहीतान्या-
ज्यानि गृह्णाति । २ ।

चतुर्गृहीतान्याज्यानीत्ययमवमृष्ट्ये व्याख्यातः । उत्तरेण गार्हपत्यमाज्यं
प्रत्यादित्य गृह्णाति ॥

प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यते । ३ ।

गतः ॥

स्तरणकाले बर्हिषा त्रिः प्रसव्यं वेदिं स्तृणन्पर्येति । ४ ।

प्रस्तरकर्मवर्जमा स्तरणात्कृत्वा सर्वे बर्हिषादाय सर्वो वेदिं त्रिर्मन्त्रेण
संस्तृणन्प्रसव्यं पर्येति । अवशिष्टाष्टि च मुष्टिम् ॥

श्रौद्धवान्धारयमाणस्त्रिरस्तृणन्प्रतिपद्यति । ५ ।

स्तरणार्थमुद्धूयमाने बर्हिषि ये ऽवशिष्टास्त श्रौद्धवाः ॥

श्रौद्धवः प्रस्तरः । ६ ।

श्रौद्धवमय एव प्रस्तरो भवेत् ॥

प्रस्तरस्य ग्रहणसादने तूष्णीम् । ७ ।

तमेव प्रस्तरमस्मिन्काले तूष्णीं गृहीत्वा तस्मिन्पवित्रे अपिष्टव्य
सादनकाले तूष्णीमेवासादयति ॥

न विष्टी । ८ ।

गतः ॥

द्वौ परिधी परिदधाति । ९ ।

कौ द्वौ ॥

मध्यमेत्तरौ । १० ।

तेन द्वौ परिधी परिदधातीति ब्राह्मणव्याख्येयमिति द्रष्टव्यम् ।
यजमाने तु परिधी दधामीत्यूहः । तयाम्रीत्परिधी यज्ञस्य पाथ
उपसमिहि यजमानं प्रथतमित्यूह्यानि ॥

सर्वान्वा । ११ ।

गतः ॥

यदि सर्वानावाहनकाले परिधीरूपोर्ष्विति वाभि-
ज्ञाय दक्षिणं मध्यमे परिधावुपसमस्येत् । १२ ।

सर्वपक्षे त्वावाहनकाले वा सोमस्य पिबमतः पुरोऽनुवाक्यायां
परिधीरूपोर्ष्विति शब्दं श्रुत्वा वा दक्षिणमपि मध्यमेन सह
निदध्यात् ॥

उद्दासनकाले धाना उद्दास्य विभागमन्त्रेण वि-
भज्यार्धा आज्येन संयैति । १३ ।

धानास्वभिमन्त्रणादिमन्त्राणां वज्रवदूहः पूर्ववत् तथा धाना उद्दा-
स्येति वचनाच्च । तत्रोद्दामनमन्त्रस्याद्ययोः पदयोर्लिङ्गविरोधात्सोप-
न वा प्रथमुपदस्य चोदितप्रथत्वाभावे ऽपि पच्यमानानां प्रथतुत्वसं-
भवात् । तथा चरुपरिवापयोरपि द्रष्टव्यम् । धानाखुद्दास्य विभज्य

याः पितृणां बर्हिषदां ता द्वितीयस्यां पात्रां तूष्णीं प्रतिष्ठाप्याग्नेन मिश्रयति ॥

अर्धाः पिष्टानामावृता सक्तून्कृत्वाभिवान्धायै दुग्ध-
स्यार्धशरावे सक्तून्नाप्यैकयेक्षुशलाकयेक्षुकाण्डेन वा
दक्षिणामुखस्त्रिः प्रसव्यमनारभ्योपमन्यति । १४ ।

अभिवान्धा व्याख्याता काण्डशलाके च । तस्या दुग्धस्यार्धशरावे
शरावार्धपरिमिते दुग्धे सक्तून्नाप्य तस्मिन्त्रिलुकाण्डं शलाकां वा रज्ज्वा
वद्धावधाय सालादनन्वारभमाणो रज्ज्वा मन्यति ॥

शलाकास्यं मन्यं कृत्वैकैकशो हवींष्यासादयति । १५ ।

अथ धानालंकरणे देवो वः सविता वृषयः स्येत्यूहः । शलाकास्यं
मन्यं कृत्वा यथा शलाकायां मन्यस्तिष्ठति तथा शलाकां शरावे
चिपेदित्यर्थः । हविषामासादने प्रियेणेत्याहतिः ॥

दक्षिणतः कशिपूपवर्हणमाञ्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमि-
त्येकैकश आसाद्य वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः प्रति-
पद्यते । १६ ।

कशिपवादि व्याख्यातं पिण्डपितृयज्ञे ॥

अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति
संप्रेष्यति । १७ ।

प्राकृतस्यायं संप्रेषस्य प्रत्याग्राय. न त्वहः ॥

एकां सामिधेनीं विरन्वाह । उशन्तस्त्वा हवामह
इत्येताम् । १८ ।

हेतेति शेषः ॥

एकामनूयाजसमिधमवशिष्य समश इधं चैधं विभज्य
चिरादधाति । १९ ।

चैधमिति त्रिष्यष्टार्थम् ॥

समानमा प्रवरात् । २० ।

गतः ॥

नार्षेयं वृणीते न हेतारम् । २१ ।

अग्निर्देवा हेतित्यादि मानुषान्तं निवर्तते ॥

आश्राव्याह सीद हेतारिति । एतावान्प्रवरः । २२ ।

क इदमित्यध्वर्युरवस्थायाश्राव्यैषम्याने सीद हेतारित्येतावदाह ।
तन्नार्षेयाभावात् देवाः पितर इत्यस्य निवृत्तिर्योजमान एव दर्शिता ॥

अपवर्हिषः प्रयाजानिष्टा जीववन्तावाज्यभागौ
यजति । २३ ।

चीनिष्टा पञ्चमार्थमर्धमौपमृतस्य समानयते ॥

आ नो अग्ने सुकेतुना रयिं विश्वायुपोषसम् । माडीकं
धेहि जीवसे ॥ त्वं सोम महे भगं त्वं यून् कृतायते ।
दक्षं दधासि जीवस इति जीववन्तौ । २४ ।

गतः ॥

अत्र वेद्याः परिश्रयणमेके समामनन्ति । २५ ।

निर्वपणकाले ऽत्र वा परिश्रयति ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

विस्सस्य यज्ञोपवीतानि प्राचीनावीतानि कुर्वते ।
विपरिक्रामन्त्यृत्विजः । विपरिहरन्ति सुचो हवींषि
परिश्रयणानीति । १ ।

अथ सर्वे यज्ञोपवीतकृतानां वाममां सूचाणां वा गन्धीन्विस्सस्य
प्राचीनावीतानि कृत्वा गन्धीयुः । व्यत्ययेन परिक्रामन्ति च । ये
दक्षिणतस्त उत्तरतो गच्छन्ति ये त्वत्तरतस्ते दक्षिणत इत्यर्थः ।
तत्राग्नेषाहवनीयं पित्र्यजस्य संचरो भवतीति भारद्वाजः ॥ अग्नि-
ग्रहणं यजमानस्याप्युपलक्षणं ब्रह्मयजमानावित्येक इति सिङ्गात् ॥
तथा सुगादीन्यपि व्यत्ययेन हरन्ति । तत्र शुग्धविषोर्विपरिहरणमेव
दर्शयति ॥

दक्षिणेन जुहूपमृत्तं सादयति । दक्षिणेनोपमृत्तं
भुवां दक्षिणेन पुरोडाशं धानास्ता दक्षिणेन मन्थम् । २ ।
एवं कृत्वा परिश्रयणेषु पौरुष्यं पश्चाद्वरति पाश्चात्त्यं च पुग्स्तान् ।
एवं दक्षिणात्योदीच्ययोर्मथ्यः ॥

समानत्र जुहूपट्कपालौ । ३ ।

जुहः पुरोडाशश्च सर्वकालमेकत्रैव स्थाने भवतः ॥

ब्रह्मयजमानावित्येके । ४ ।

ब्रह्मयजमानौ वा समानत्र भवतः जुह्वपद्वपालौ तु विपरिहरन्त्ये-
वेत्यर्थः ॥

पडवत्तः पञ्चावत्तिनां पञ्चावत्तश्चतुरवत्तिनाम् । ५ ।

याग इति शेषः ॥

संभिन्दन्पुरोडाशस्यावद्यति । ६ ।

संभेदः संकरः । प्रकृतिवद्वदानदेशानां नामंकरो भवतीत्यर्थः ॥

द्विः प्रथमस्यावद्येत्यञ्चावत्तिनः । ७ ।

त्रिष्वपि वक्ष्यमाणेषु यागेषु प्रथमाद्भविषो द्विरवद्येत्यञ्चावत्तिनः
पडवत्तत्वाय ॥

जुह्वामुपस्तीर्य सोमाय पितृमते ऽनु स्वधेति संप्रे-
ष्यति । ८ ।

अनु स्वधेत्यनुवाक्यां संप्रेष्यति ॥

सकृत्पुरोडाशस्यावद्यति सकृद्दानानां सकृन्मन्यस्य । ९ ।

त्रिभिरेतैरवदानैरुपस्तरणाभिघारणाभ्यां च चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तं
संपद्यते । पञ्चावत्तिनः पडवत्तत्वं प्रथमस्य द्विरवदानादिति द्रष्टव्यम् ।
तत्र मध्यादेव सकृत्सकृदवदानं यागवधे ऽपि । प्रत्यभिघारणं तन्त-
यागे एव भवति ॥ धानास तु मा भेः संविज्याः मा ते हिंसीरिति
पदानां बहुवद्बुधः यथा मा भैष्ट संविजिभ्यं मा वो हिंमिष्टेति ।
केचित्तु भैरतमुद्धरतेमनुपिञ्चतेति च कुर्वन्ति ॥

दक्षिणतो ऽवदायाभिघार्योदङ्मुतिक्रम्य दक्षिणामुख-
स्तिष्ठन्ना स्वधेत्याश्रावयति । १० ।

दक्षिणतो ऽवदाय दक्षिणतः स्थित इत्यर्थः । तत्राश्रावयेत्यस्य स्थाने
स्वधाकारः । तेनो आश्रावयेति पक्षे ओ स्वधेति भवति ॥

अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति । सोमं पितृमन्तं स्व-
धेति संप्रेषयति । ये स्वधामह इति यजति । स्वधा
नम इति वषट्करोति । ११ ।

गताः ॥

स्वधाकारं तु प्रतिपिथ्य बह्वृचवाजसनेयिनामाश्रुत-
प्रत्याश्रुतान्येव विदधाति । १२ ।

श्रुतिरिति शेषः ॥

द्वे पुरोऽनुवाक्ये अन्वाह । १३ ।

सर्वेषु यागेषु द्वेदे अन्वाह ॥

कृचमुक्ता प्रणौति । अपरामुक्ता प्रणौति । १४ ।

द्वयोत्पन्नुवाक्ययोः प्रणवः कार्य इत्यर्थः ॥

त्वं सोम प्रचिकित इत्येता आम्नाता भवन्ति । १५ ।

षाज्यानुवाक्या इति शेषः ॥

एका याज्या । १६ ।

याज्यास्त्रैकेका भवन्ति ॥

अग्निघात्ताः पितर इत्येपा ॥ ये अग्निघात्ता ये ऽन-
ग्निघात्ता अंहोमुचः पितरः सोम्यासः । परे ऽवरे मृतासो
भवन्तो ऽधिब्रुवन्तु ते अवन्त्वस्मान् ॥ वान्यायै दुग्धे
जुपमाणाः करम्ममुदीराणा अवरे परे च । अग्निघात्ता
ऋतुभिः संविदाना इन्द्रवन्तो हविरिदं जुपन्तामिति
पितृभ्यो ऽग्निघात्तेभ्यः । १७ ।

गतः ॥

उपांशु परिश्रिते पितृयज्ञेन चरन्ति । १८ ।

पुनःपरिश्रितवचनमादरार्थम् ॥

एतेनैव कल्पेन पितृन्वर्हिषदो यजत्यग्निघात्तान् । १९ ।

यो ऽयं सोमस्य पितृमतो याग उक्तः स्वधाकारोदगतिकमणादि-
रेतेनैव पितृन्वर्हिषदो यजति पितृन् अग्निघात्तांश्चेत्यर्थः ॥

अग्निं कथ्यवाहनं स्विष्टकृदर्थं यजति । २० ।

एतेनैव कल्पेनेत्येव तस्यापि पितृत्वाविशेषात् । तत्राग्नये कथ्यवाहनाय
स्विष्टकृते ऽग्नौ स्वधेति तु कल्पान्तरकाराः । यदा त्वग्नये कथ्यवाह-
नाय मन्थः तदापि स्विष्टकृदर्थं द्वितीयो ऽग्निः कथ्यवाहनो भवत्येव ॥

यां देवतां यजेत्तद्विषः प्रथममवदानमवद्यति । २१ ।

इज्यमानाया देवताया हविषः प्रथममवदाय तत इतराभ्यामुत्पत्ति-
क्रमेणावद्यति ॥

स चावदानकल्पः । २२ ।

पुरोडाशेज्यायामुक्तस्त्रिभ्यो ऽवदानकल्पः स एवोत्तरयोरपि हविषी-
रित्यर्थः । यदा तु सोमाय पितृमत आज्यं तदा पञ्चमृद्धीतेन
षड्मृद्धीतेन वा ध्रौवेण सोमं पितृमन्तमिष्ट्वा ततो ऽन्यैरावृता
हविर्भिर्यजति ॥

मन्य इडामवद्यति मन्यं वैव । २३ ।

इडावदानकाले मन्ये किंचिदिडामवद्यति सर्वमेव वा मन्यमित्यर्थः ।
यथा षडाद्यानीडामवद्यति षड्भ्यो वेत्यादि तथा मन्यादिडाम-
वद्यति ॥ मन्यं वेत्येव कम्पान्तरकाराः । तत्रैव मन्ये इतराभ्यां
हविर्भामिडामवद्यति । मन्यमेव वा केवलं नेतरे हविषी इत्यपरे ।
तत्र त्वितरयोर्हविषोरिडाभ्रंशनेन दोषः ॥

मन्यं होत्र आदधाति । २४ ।

अवघेण सर्वभद्रा इति वक्ष्यति । तेनोपहृतामिडां मन्यवर्जं भक्षण-
मन्त्रेणावघ्राय ततो मन्यांशं होतृहस्ता आदधाति ॥

तं होतावजिघ्रति । २५ ।

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

ब्रह्माध्वर्युर्ग्रीधजमानस्य । १ ।

तं होतृहस्तस्यमेव यथोक्तेन क्रमेणावजिघ्रन्ति । तेनैव मन्त्रेण ततः
प्रस्तरे मार्जयन्ते ॥ अथवा प्रतिपत्यन्तरमेतद्वैशिष्टिकं सैन्यस्य । न

लिङागेषः । तथैतत्कर्षमप्यस्य पक्षे वक्ष्यति । अन्यैके भक्षणेत्यादिना ।
 सत्यापाढस्याह मन्वमवघ्राणार्थं परिशिष्येडामिति । तेन मार्जनान्ते
 तूष्णीमवजिघ्रन्ति प्राशिवावघ्राणे त्वभ्यवनयनमन्त्रो ऽर्थलोपनिवृत्तः ।
 प्राशननाभ्यभिर्मर्शनमन्त्रावपि लिङ्गविरोधादित्येके ॥

अपि वा न यजमानः । २ ।

गतः ॥

समशो वा प्रतिविभज्यावघ्रेण भक्षयित्वा बर्हिषि
 लेपान्निमृजन्ते । ३ ।

विभज्य वा मन्त्रं स्वंस्वमंशमादायावजिघ्रन्ति ॥

उदकुम्भमादाय यजमानः शुन्धन्तां पितर इति त्रिः
 प्रसव्यं वेदिं परिपिञ्चन्पर्येति । ४ ।

वेद्यां सादितमुदकुम्भमादाय परिपिञ्चति । सङ्गमन्त्रः ॥

निधाय कुम्भमया विष्टा जनयन्कर्कराणीति चिरप-
 रिपिञ्चन्प्रतिपर्येति । ५ ।

निधायैव कुम्भमपरिपिञ्चन्प्रतिपर्येति न तु हस्तस्यकुम्भमित्यर्थः । नन्वेव-
 मसंभवादेवापरिपेकमिद्धेरनर्थकः प्रतिषेधः । सत्यमनर्थकः । तथापि
 लौकिक एवायमुक्तिप्रकारो वैचित्र्याय कृत इत्यलमतिनिबन्धेन ॥

हविःशेषान्संशोमनाय* पिण्डान्कृत्वा तिसृषु सक्तिषु

* Thus all MSS., instead of संशोमनाय (if Rudradatta's explanation should be correct).

निदधाति पूर्वस्यां दक्षिणस्यामपरस्यामिति । एतन्ने
ततासौ ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ६ ।

हवि.शेषान् सर्वमन्येडापले द्वौ इतरया घ्रीन् ॥ संप्रोम्नाय संप्रोत्पूर्वो
ममतिर्मर्दने द्रष्टव्यः । रलयोरविशेषः । नलोपन्धान्दमः । संप्रष्टद्येति
यावत् ॥

चीन्परान्पितृनन्वाचष्टे । पष्ठं प्रथमे पिण्डे । पञ्चमं
द्वितीये । चतुर्थं तृतीये । ७ ।

प्रपितामहात्परानपि चीन्पितृन्प्रातिलोभ्येन त्रिषु पिण्डेष्वन्वाचष्टे
पित्रादिकीर्तनानन्तरं कीर्तयति नामभिरेव तेषामपि नानामगृहीतं
गच्छतीति वचनात् । तद्यथा एतन्ने तत रुद्र विष्णो ये च त्वाम-
न्वित्यादि । केचित्तु परान्पितृन् प्रपितामहस्य प्रपितामह प्रपितामहस्य
पितामह प्रपितामहस्य ततेत्यन्वाचचते ॥

उत्तरस्यां सक्त्यां रिशलेपं निमृज्याच पितरो यथा-
भागं मन्दध्वमित्युक्तोदञ्चो निष्क्रम्य सुतं दृशं त्वा वय-
मित्यैन्द्राचीहवनीयमुपतिष्ठन्त ऐन्द्रीभ्यां वा । ८ ।

रिशलेपं हस्ते लिप्तं पिण्डलेपं निमृज्याच पितर इत्याह यजमानः ।
तत उदङ्निष्क्रमणादि सर्वेषाम् ॥

आ तमितोरुपस्यायाश्चन्नतीमदन्त हीति पङ्क्त्या
गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते । ९ ।

यावदनुच्छसन्तस्नाम्यन्ति तावदैन्द्रा ऐन्द्रीभ्यां वाभ्यासेनाहवनीय-
मुपस्थाय ततो गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते ॥

एतयैव परिश्रितं प्रविशन्ति । १० ।

एतयैव पङ्क्त्या परिश्रितं वेदिदेशं प्रविशन्ति ॥

अचैके भक्षणपरिषेचने समामनन्ति । ११ ।

मन्यावघ्राणवेदिपरिषेचने अत्र वा क्रियेते ॥

अवघ्रेण सर्वभक्षाः । १२ ।

प्राशिचेडायजमानभागा अण्वघ्रेणैव भक्ष्याः न केवलं मन्य दति ॥

आञ्जनादि पिण्डपितृयज्ञवदा पङ्क्त्याः । १३ ।

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या गार्हपत्योपस्थानान्तमित्यर्थः ॥

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या पुनरेति । १४ ।

पुनः परिश्रितमेति ॥

विस्तस्य प्राचीनावीतानि यज्ञोपवीतानि कुर्वते ।

विपरिक्रामन्त्यृत्विजः । विपरिहरन्ति सुचः । १५ ।

येषां पूर्वं विपर्यामः तानि सर्वाणि यथापूर्वमेव कुर्वन्ति ॥

अपकर्षन्ति परिश्रयणानि । १६ ।

परिश्रयणानि त्वपगयन्त्येव । ततो ऽन्वाहार्यं दत्त्वा ब्रह्मन्प्रस्थास्याम
इति प्रतिपद्यते ॥

श्रौपशृतं जुह्वामानोयापवर्हिषावनूयाजौ यजति ।
देवौ यजेति प्रथमं संप्रेष्यति । यजेत्युत्तरम् । १७ ।

व्याख्यातो ऽयमवश्वथे ॥

सूक्तवाकं प्रति निवीतानि कुर्वते । १८ ।

सूक्तवाक्यैपप्रभृत्या तत्समाप्तेर्निवीतानि कण्ठावलम्बितानि कुर्वन्ति ।
ततः परं तु यज्ञोपवीतान्येव सूक्तवाकं प्रतीति वचनात् ॥

न पत्नीः संयाजयन्ति । १९ ।

पत्नीसंयाजाभावे ऽपि गच्छत्येवाध्वर्युः पश्चात् । सुचौ च इप्से
सादयित्वा संपत्नीयं पत्न्या विना जुहोति उपरिष्ठात्पिष्टलेपफली-
करणहोमाभ्यां पत्नीसंयाजानङ्गत्वात्तेषाम् ॥

न समिष्टयजुर्जुहोति । २० ।

समिष्टयजुरभावे ऽपि बर्हिः प्रह्रियते कालोपलक्षणत्वात्तस्य ॥

सर्वमन्यत्क्रियते । २१ ।

अतो ऽन्यत्सर्वं ब्राह्मणतर्पणान्तं क्रियते । तत्र भर्जनकपालविमोक्षे
यह्नर्मे कपालं तदपि मते इत्यूहः ॥

संतिष्ठते पितृयज्ञः । २२ ।

गतः ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति यावन्तो यजमानस्या-
मात्याः सस्त्रीकास्तावत एकातिरिक्तान् । १ ।

व्याख्यातो ऽयं करणपात्रविधौ ॥

यावन्तो गृह्याः सस्तेभ्यः कमकरमिति निरुप्य-
माणेषु यजमानो जपति । २ ।

गतः ॥

तूष्णीमुपचरिता भवन्ति । ३ ।

सर्वसैवेषां तन्त्रं तूष्णीकं भवति । तत्र यावन्तः पुरोडाशमंगेगिनः
पदार्था होमाय तावन्त एव क्रियन्ते । यथा विद्वत्याग्नीन्परिस्तर-
णानाद्यत्य वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्य पुरोडाशार्थानि
पात्राणि सुवाज्यस्थाल्यौ च प्रधुज्य पवित्रे कृत्वा पात्राणि संमृग्य
प्रोक्षन्निर्वापादीनि ॥

उत्तरार्धे गार्हपत्यस्याधिश्चरति । ४ ।

गतः ॥

तानभिघार्यान्भिघार्य बोद्धास्यान्तर्वेद्यासाद्य पशूनां
शर्मासीति मूते समावपति । ५ ।

आयत्तेषां निनीयाज्यं निरुप्य पुरोडाशानुदास्यामंस्कृतायां वेद्यामासा-
दयति । ततो मूते निपति । धान्याद्यावपनार्थस्तरणपुञ्चो मूतम् ॥

मूतयोर्मूतेषु वा । ६ ।

गतः ॥

कौशापिधानेन हरन्तीत्येकेषाम् । ७ ।

वस्त्रादिनिधानार्थं चैत्रादिमयः पेटकादिः कौशः । तस्यापिधाने
वामशेष्य हरन्ति ॥

एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्य इति दक्षिणाम्नेरे-
कोल्लुकं धूपायद्धरति । ८ ।

एकं अद्वितीयमुल्लुकमेकोल्लुकं मन्त्रवर्णात् । धूपायत् धूमायमानम् ॥

उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गत्वाखुस्ते रुद्र पशुरित्याखूत्कर
एकं पुरोडाशमुपवपति । ९ ।

सर्वे गच्छन्त्यृत्विजो ऽमात्याश्च । आखुभिरवटादुक्कीर्णः पांसवः
आखूत्करः ॥

असौ ते पशुरिति वा द्वेष्यं मनसा ध्यायन् । १० ।

यदि शत्रुमान्यजमानः स्याद्द्वेष्टि च तं तदा मनसा ध्यायन्नाम,
निर्दिशति देवदत्तस्ते पशुस्तं जुषस्वेति ॥

यदि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् । ११ ।

यदि दयालुः सन्तमपि शत्रुं न द्विष्यात्तदापि पूर्वतर एव विधिरा-
खुस्ते रुद्र पशुरिति ॥

चतुष्पथ एकोल्लुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य सर्वेषां
पुरोडाशानामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदाय मध्यमेनान्त-
मेना वा पलाशपर्णेन जुहोति । १२ ।

इति मतदम्नौ कपिडका ।

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्वाम्बिकया तं जुपस्व
स्वाहेति भेषजं गव इत्येताभ्यां चातुष्पथमग्निं परिपि-
ञ्चति । अवाप्स्व रुद्रमदिमहीति यजमानो जपति । १ ।

गताः ॥

त्यम्बकं यजामह इति त्रिः प्रदक्षिणमग्निं परियन्ति
। २ ।

परियन्त्यमात्याः सयजमानपत्नीकाः स्त्रियश्च ॥

त्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव
बन्धनादितो मुक्षीयं मा पतेरिति यजमानस्य पति-
कामा परीयात् । ३ ।

यदि स्वाद्यजमानस्य कन्या पतिकामा सायनेन मन्त्रेण परीयात् ।
यस्य कस्य च पतिकामा स्वादित्येकं यजमानस्येत्यपरमिति तु
भारद्वाजः ॥

ऊर्ध्वान्पुरोडाशानुदस्य प्रतिलभ्य त्यम्बकं यजामह
इति यजमानस्याञ्जलौ समोष्य भग स्य भगस्य वो
लप्सीयेत्यपादायैतेनैव कल्पेन त्रिः समावपेयुः । ४ ।

सर्वे ते पर्येतारः प्रत्येकमेकैकं पुरोडाशमादाय तानूर्ध्वमाकाशे
उत्क्षिप्य पुनर्गृहीत्वा परिगमनमन्त्रेण यजमानस्याञ्जलौ समोष्य
भग ऋति पुनः स्वस्वमपादत्ते । एवं त्रिः कुर्वन्ति ॥

*पतिकामा याश्चैवं समावपेयुस्तथैव मन्त्रं संन-
मयत्यः । ५ ।

या सा यजमानस्य कन्या पतिकामा तस्याद्याञ्जलावेवमेव त्रिः
समावपेयुः । समावपनमन्त्रं तु सापि पूर्ववत्संनमय्य वदन्तीत्यर्थः ।
संनमयत्यः संनमयेत्यर्थः ॥ भारद्वाजस्याह पतिकामाया अपि समा-
वपेयुरिति ॥

परीत्यपरीत्य समावपन्तीत्येके । ६ ।

प्रथमपर्यायवदुत्तरयोरपि पर्याययोः परिगमनस्थायमुभयत्र विकल्पः ॥

तान्मूते समावपति मूतयोर्मूतेषु वा । ७ ।

यदापि कोशापिधानेनाहतास्तदापि मूत एव समावपत्यध्वर्युः ॥

एष ते रुद्र भाग इति वृक्ष आसजति वृक्षयोर्दृष्टेषु
वा । ८ ।

आसजति मूते स्थापयति । यदा द्वे वङ्गनि वा मूतानि तदापि
वङ्गव्वासजति । अतीक्षीति मन्त्रान्तः ॥

अपि वा मूतयोः समोष्य विवर्धं कृत्वा शुष्की स्थाणौ
वल्लीकवपायां वावधायावततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्ति-
वासेमिति चिरवताम्यन्ति । ९ ।

* The interpretation of the commentator would require पतिकामायाश्चैवं written as one word, but his interpretation is ungrammatical. The passage is to be translated: 'The girl who long for a husband put down (their cakes) in the same way modifying the mantra in the manner aforesaid,' but not: 'I behalf of such a girl, they put down (the cakes) modifying etc

दयोरेव मृतयोः चिद्वा ते च विवधलम्बिते कृत्वा विवधेनैव स्याणौ
वल्कीकवपायां वा मन्त्रेणावदधाति । विवधो नाम स्तम्भवाघ्नः
साधनविशेषः येन गोपालाः बौरभाण्डानि वहन्ति । ततः सर्वे
ऽवततधन्नेत्यावर्तयन्तस्त्वावन्निर्च्छासास्तिष्ठन्ति थावन्ताम्यन्ति । एवं
त्रिः कुर्वन्ति ॥

अपः परिधिच्याग्रतीक्षास्तूष्णीमेत्यैधो ऽस्येधिपीम-
हीत्याहवनीये समिध आधायापो अन्वचारिपमित्यु-
पतिष्ठन्ते । १० ।

अपः परिधिं परितो मृतमवस्त्रावयित्वा । व्याख्यातः शेषः ॥

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

आदित्यं घृते चरुं पूर्ववन्निर्वपति । १ ।

तेष्वेवाग्निश्चादित्यं निर्वपति । पूर्ववदित्यग्न्याधेयादित्यवत् सप्तदश
सामिधेन्यश्चतुर्धाकरणकाल इत्यादिविधिनेत्यर्थः । वरस्तु नेष्यते
इतिणान्तरवचनात् । तथान्यत्र वरदानादित्येव भारद्वाजः ॥

अश्वः श्वेतो दक्षिणा । २ ।

गतः ॥

गौर्वा श्वेतः श्वेतन्यङ्गो वा । ३ ।

सर्वश्वेतः श्वेतचिह्नमात्रो वा पुंगवः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ४ ।

गतः ॥

आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्वृष्कामो बार्ह-
स्पत्यं चरुं ब्रह्मवर्चसकाम ऐन्द्रं पशुकामः सारस्वतं
प्रजाकामः पौष्णं प्रतिष्ठाकामः । ५ ।

एताव्वादित्यस्य कास्यान्यनुनिर्वाण्यानि कामानुमारेण कर्तव्यानि ।
किमेतानि कामवृद्धये समुचीयन्ते । नेत्याह ॥

एतेषां यत्कामयेत्तदनुनिर्वपेत् । ६ ।

एतेषां इतिषां यमिच्छेत्तमेवानुनिर्वपेत् । न ततो ऽधिकमित्यर्थः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

संतिष्ठन्ते साकमेधाः । ८ ।

आदित्यान्ते संतिष्ठन्ते कास्यादनुनिर्वाण्याणाम् ॥

अत्र पौर्णमास्येष्टोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । सर्वं
वा वापयेत् ॥ मन्त्रादिर्विक्रियते । यो अस्याः पृथि-
व्यास्त्वचि निवर्तयत्योपधोः । अग्निरीशान ओजसा
वरुणो धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह ॥
अग्निस्तिग्मेनेति समानम् । ९ ।

वाख्यातो ऽयं वरुणप्रघातेषु ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

ततो द्यहे त्यहे चतुरहे ऽर्धमासे मासि चतुर्षु वा
मासेषु शुनासीरीयेण यजते । १ ।

ततः साकमेधकालान् । पर्वण आरभ्य द्वाहादिष्वतीतेषु पूर्ववच्चतु-
र्व्यं वा मासेषु शुनासीरीयेण यजते । शुनासीरदेवतामंभ्वाच्छु-
नासीरीयं पर्व ॥

तस्य वैश्वदेववत्कल्पः । २ ।

परिभाषया वैश्वदेवप्रकृतिकले सिद्धे ऽपि कैश्चित्कल्पकारैर्महाहवि-
कल्पातिदेशान्तन्निरामार्थं वचनम् । सायंदोहाभावात्तु सद्यस्काल-
तामण्येच्छन्ति ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति दशोत्तराणि
हवींषि निर्वपति । ३ ।

पञ्च संचराणि निरुष्येन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुमिन्द्राय
शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं वायव्यं पयः सौर्यमेककपालमिति
पञ्च निर्वपति ॥

वायव्यस्य पयसः प्रातर्दोहवत्कल्पः । ४ ।

तत्र शाखामाहत्य निधाय रात्रावेव वत्सापाकरणं प्रातर्दोहार्थलान् ॥

अथैकेषाम् । पञ्च संचराणि निरुष्य वायव्या यवागूः
प्रतिधुग्वेन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशो द्वादशकपालः ॥
इन्द्राय शुनासीराय सुचा जुहुत नो हविः । जुपतां
प्रति मेधिरः ॥ प्र हव्यानि दृतवन्त्यस्मै हर्यश्वाय भरता

सजोपाः । इन्द्रतुभिर्ब्रह्मणा वायुधानः शुनासीरो
हविरिदं जुपस्वेति शुनासीरीयस्य याज्यानुवाक्ये ॥
सौर्य एककपाल इति । ५ ।

अथवा पञ्च संचराणि निरूप्य वायव्या यवागूः । तस्याश्चरुवत्कल्पः ।
वायव्या प्रतिधुत्वा । प्रतिधुगिति सद्यो दुग्धं पयोः समाख्यायते । तथा
च भारद्वाजः प्रतिधुगिति दुग्धमाचक्ष्य वाद् इति । तदगृह्यं च
भवति । प्रतिधुषा प्रातःसवने गृह्येन माघ्यं दिन इति लिङ्गात् एतदसौ
गृह्यं कुरुतेति लिङ्गाच्च ॥ तत्र पञ्चसंचरानन्तरं दुग्धमाचं लौकिकं
पयो गृहीत्वा निधेयम् । आसादनप्रभृतिस्तु सांनाय्यधर्मात्प्रभते ।
तथा च कात्यायनः वायव्यं पयो लौकिकं प्रतिधुक्श्रुतेरिति । अपण-
वजै सर्वे ऽपि संस्काराः सांनाय्यवदित्यन्ये ॥ तत इन्द्राय शुनासीराय
द्वादशकपालः । ततः सौर्यं एककपाल इत्यष्टौ धवैर्वि ॥

नच प्रयाजानूयाजाः । ६ ।

उत्तरविक्रणार्थो ऽनुवादः ॥

पञ्चप्रयाजं त्वनूयाजमित्येके । ७ ।

प्रकृतिवद्देवोभयमित्यर्थः ॥

संसर्पो ऽस्यं हस्यत्याय त्वेति मासनामैककपालमभि-
जुहेति । ८ ।

मासनाख्येत्येकवचनात् एकैवाहुतिः । भारद्वाजस्त्वाद मासनाभि-
जुहेति संसर्पाय स्वाहा हस्यत्याय त्वा स्वाहेति ॥

द्वादशगवं सीरं दक्षिणा । ९ ।

यद्वादशभिर्बलीवर्द्धयुक्तं क्षपति तद्वादशगवं सीरम् ॥

पञ्चोगं वा । १० ।

यद्भिर्व्योगो यस्य सीरस्य तत्पञ्चोगम् । तस्य चोभयस्योत्तानस्वेति
प्रतिग्रहः ॥

उष्टारावित्येकेषाम् । ११ ।

उष्टारः प्राप्तङ्गवाहीवाहः ॥

उष्टारं वा । १२ ।

ददातीत्यथाहारः सामर्थ्यात् ॥

अश्वं श्वेतमेककपालस्य गां वा श्वेतम् । १३ ।

ददातीत्येव शेषः ॥

इति विंशी कण्डिका ।

अनुवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त
इति सूक्तवाकस्याग्निःपु होतानुवर्तयते । एवं यजमानो
जपति । आशास इति मन्त्रं संनमति ॥ सिद्धमिष्टिः
संतिष्ठते । संतिष्ठन्ते चातुर्मास्यानि ॥ अत्र पौर्णमास्ये-
ष्टोन्दनादि पूर्ववन्निवर्तनम् । सर्वं वा वापयेत् ॥
मन्त्रादिर्विक्रियते । एकं मासमुदसृजत्परमेष्ठी प्रजाभ्यः ।

तेनाभ्यो मह आवहदमृतं मर्त्याभ्यः ॥ प्रजामनु प्रजा-
यसे तदु ते मर्त्यामृतम् । येन मासा अर्धमासा ऋतवः
परिवत्सराः ॥ येन ते ते प्रजापत ईजानस्य न्यवर्तयन् ।
तेनाहमस्य ब्रह्मणा निवर्तयामि जीवसे ॥ अग्निस्तिग्मे-
नेति समानम् । १ ।

पौर्णमास्येति तु ब्रह्मदातृभवाच्चिर्वर्तते ॥

चातुर्मास्यैरिष्टा सोमेन यशुना वा यजते । २ ।

सोमो ऽग्निष्टोमसंन्यः पशुश्च निरुद्धपशुः विकारे प्रमाणसंभवात् ।
तौ च नित्ययोरस्य साधयतः चातुर्मास्याङ्गत्वात् । कात्यायनवैधा-
यनाभ्यामचेष्टिरप्युक्ता । कात्यायनस्यावत् सोमेन पशुनेष्टा वा
यजेतेति । वैधायनश्च पशुसोमावुक्ताश्च सवनेष्टा यजेतेत्योपमन्वा-
इति । केयं सवनेष्टिर्नाम । सवनदेवतानामिष्टिः सवनेष्टिः सवनम्या-
जापन्नेति वा । यथोक्तं सूत्रकृता तुरायणे संवत्सरं सवनविधा
इष्टीर्निर्वपन्ति आग्नेयो ऽष्टाकपाल ऐन्द्र एकादशकपालो वैश्वदेवो
द्वादशकपालश्चरित्येक इति । तास्त्वैव समानतन्त्रा इत्यन्ते सवनेष्टो-
त्येकवचनात् । तथापि त्वाद्याश्रयायनः तुरायणमग्निर्निद्रो विश्वे देवा
इति पृथगिष्टयो ऽनुसवनमघरहरेका वा विद्वदिति ॥ तथानुग्रहा-
न्तरमप्येव भारद्वाजेनोक्तं आ वरुणप्रधासानां कालाद्देशदेवस्य कालो
नातीयादा माकमेधानां कालाद्दक्षप्रधासानां कालो नातीयादा
शुनामीरीयस्य कालात्माकमेधानां कालो नातीयादिति । कालानि-
कमेष्ट्यापदि यजेतेति ॥

फाल्गुन्या उद्दृष्टे सोमाय दीक्षते । ३ ।

यदि सोमेन यज्यते तदा य आगामिन्याः फाल्गुन्याः परस्ताद्वाव्युह-
यपर्यायः शुक्लपक्षस्तत्र दीक्षित्वानन्तरे पर्वणि यजेत यदि फाल्गुन्या-
मुपक्रमापवर्गो । प्रदर्शनार्थं चैतत् । यदा चैत्रामुपक्रम्य पुनश्चैत्रा-
मपवर्गः । तथा चैत्र्या उद्दृष्टे सोमः ॥ यदा ज्येष्ठादौ शुनासीरीयं
तदापि फाल्गुन्या उद्दृष्ट एव सोमः मुख्यस्यैव सोमकालस्यानति-
क्रमणीयत्वात् । पशुना यज्यमाणस्य शुनासीरीयादनन्तरे पर्वणि
यागः ॥

तं ततो नानीजानमपरा फाल्गुनी पर्यवेयात् । ४ ।

तत उद्दृष्टादुत्तरा या फाल्गुनी सा तं सोमेनानियवन्तं नातिगच्छेत् ।
ततः पूर्वस्मिन्नेव वसन्ते यजेतेत्यर्थः ॥

इति वै खलूत्सृजमानस्य । ५ ।

इत्ययं पशुसोमान्तः प्रयोगश्चातुर्मासानि सप्तत्यलोत्सृजतः । यस्तु
पञ्चसांवसरिकादिकल्पेन तान्येव पुनरारभते तस्य विधिर्विद्व्यत
इत्यर्थः ॥

अथ पुनरालभमानस्य फाल्गुन्याश्चतुर्दश्यां शुना-
सीरीयेणेष्टा । ६ ।

इत्येकविंशी कण्डिका ।

पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजते । १ ।

साकसेधेभ्यः परं चतुर्थं मासेषु फाल्गुन्यां वैश्यां वा यज्जुनासीरीयस्य
प्रायणं तेन तस्याः पूर्वैद्युश्चतुर्दश्यामिष्ट्वा पञ्चदश्यां पुनर्वैश्वदेवमारभते ।
ततः पञ्चमावसरिकाश्चान्ते सोमः पशुर्वा । यदा तु द्वाहादौ शुना-
सीरीयं तदासामर्थ्याच्चतुर्दश्यां शुनासीरीयेणेतन्न भवति ॥

एतेनैव पशुकामो यजेत यस्मिन्नस्यर्तौ भूयिष्ठं गो-
पयः स्यात् । २ ।

पशुकाम एतेन वैश्वदेवेन यस्मिन्नेव प्रावृद्धादौ प्रभृतचीना यजमानस्य
गावः संपद्यन्ते तस्मिन्नेव काले यजेत । न वसन्तनियम इत्यर्थः ।
वरुणप्रघामादयस्तु न भवन्ति एवकारात् । न चादौ पशुहोत्रवैश्याभ-
रपार्जन्ये भवतः । न च सोमः पशुर्वान्ते समुदायप्रयुक्तत्वात्तेषाम् ॥

एतेनैव प्रजाकामः पशुकामो वा यजेत । ३ ।

अथ तु वसन्त एव कालः ॥

अथैकेषाम् । वैश्वदेवेनेतरेषां पर्वणां स्थाने पशुकामो
यजेत यावत्सहस्रं पशून्प्राप्नुयात् । अथेतरैः स्वकालैर्य-
जेत । ४ ।

स्वकाले वैश्वदेवेनेष्ट्वा वरुणप्रघामादीनामपि स्थाने वैश्वदेवसेवाभ्यस्येत्
आ गोमहम्मप्राप्तेः । पूर्वे तु सहस्रे वरुणप्रघामादिभिः स्वेष्टे काले
यजेत न पुनर्वैश्वदेवमभ्यस्येत् । तत्र यद्यपि साकसेधानां शुनासी-
रीयस्य वा काले महम्मप्राप्तिसुदाय्यवरुणप्रघासकालं दृष्ट्वीमासित्वा

ततः क्रमशः सर्वैरपि पर्वभिः स्वकालैरिष्टापवर्जयेत् अकृते पूर्वस्मि-
न्पर्वणुत्तरपर्वारम्भासिद्धेः स्वकालापेक्षत्वाच्च पूर्वस्य । पञ्चहोत्रादय-
श्चाग्निन्कल्पे भवन्ति सर्वपवर्गितात् ॥

शुनासीरीयेण ग्रामकामो वर्ष्य उदके यजेत । ५ ।

वर्षेभवं वर्ष्यम् । वर्ष्यं यजेतेति को ऽर्थस्तुमाह ॥

वर्ष्यमुदकमन्ववसाय तत उदकार्थान्कुरुते । ६ ।

यत्र वर्षसंपन्नमलिलस्रोयाधारस्तत्र गत्वा यजेत यजंश्च यावानुदका-
र्थस्तत्सर्वं तत एवोदकात्कुर्यादित्यर्थः ॥

एतेनैव प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो ब्रह्मवर्च-
सकामो ऽन्नाद्यकामो वा यजेत । ७ ।

एतेनैव शुनासीरीयेण ॥

पर्वभिश्चातुर्मास्येषु मासान्संचष्टे । ८ ।

ततश्चतुर्षु मासेष्वित्यादौ या मासमंख्या सा पर्वभिरेव भवति ।
चान्द्रमसा एव मासाः संख्येयाः न सौराः मावना वेत्युक्तं भवति ।
ततश्चतुर्षु मासेष्विति को ऽर्थः । अष्टसु पर्वस्वतीतेषु नवमे पर्वणि
यजेतेति । तथा चाश्वलायनः पञ्चम्यां पौर्णमास्यामिति ॥

पञ्चसांवत्सरिकाणि व्याख्यास्यामः । ९ ।

अथैतेषामेव चातुर्मास्यानामावध्या पञ्चसंवत्सरकाक्षता विकल्प्यते ।
तत्र च क्रियाभूयत्वात्फलभूयस्त्वं मन्तव्यम् ॥

चीनृतृन्संवत्सरानिष्ट्वा मासं न यजते । द्वौ परा-
विष्ट्वा विरमति । १० ।

पुनराश्रममाणस्यारम्भप्रकारः प्रागेवोक्तः । तथा क्षारभ्याविष्टतांस्त्री-
न्संवत्सरानिष्ट्वा चतुर्यमाश्रमभक्तानो न पूर्ववत्फाल्गुन्याश्चतुर्दश्यां शुक्ला-
शीरीयेष्टेष्ट्वा पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजते किं तु फाल्गुन्यां शुक्लाशी-
रीयेष्टेष्ट्वा ततः परस्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवेन यजते । ततः पूर्ववत्प-
रावपि संवत्सराविष्टान्ते सोमैः पशूनां वेष्ट्वा विरमति । मासं न
यजत इति मासं जह्यात् नार्यं मासगणनायामन्तर्भाव इत्यर्थः ।
तस्मिन्नन्तराले प्रतान्यपि न भवन्तीत्यन्ये ॥

चैव्यां तूपक्रम्य द्वाविष्ट्वा मासमनिष्ट्वा चीन्यपरानिष्ट्वा
विरमति । ११ ।

यदा चैव्यामुपक्रमस्तदा द्वौ संवत्सराविष्ट्वा मासत्याग इति विशेषः ॥

अथ पञ्चदशवार्षिकाणि । १२ ।

आषाढास इति शेषः ॥

एतान्येव द्विः । १३ ।

अभ्यस्येदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । प्रयुक्तस्य पुनःप्रयोगो ऽभ्यासः ।
तस्यैव द्विःपुनःप्रयोगो द्विरभ्यासः । यथा वक्ष्यति तामिस्त्रिरभ्यस्ता-
भिरंसौ चतुरभ्यस्ताभिः श्रोणी इति । तदयमर्थः । एतान्येव प्रयुक्तानि
पञ्चमावत्सरिकाणि पुनर्द्विरभ्यस्येत् एवं पञ्चदशवार्षिकाणि संपश्यन्
इति ॥

चिरपरिमितं वाभ्यस्येत् । १४ ।

विंशतिवार्षिकाण्यपि लभ्यन्त इति भावः । दशवार्षिकता तु न सिध्यति श्रवचनात् ॥ अथ पञ्चसांवत्सरिकाभ्यासे एव किं प्रमाणम् । तदर्थयति ॥

विज्ञायते च स त्रिषुत्रिषु संवत्सरेषु मासं न यजत इत्येतद्वचनो ऽभ्यासः । १५ ।

पञ्चसांवत्सरिकाणि तावत्प्रत्यक्षश्रुतानि । यत्त्रेषां प्रयोगविधौ त्रिषु संवत्सरेष्विति वक्तव्ये त्रिषुत्रिष्विति वीष्ठा कृता तद्वचनको ऽभ्यासस्तत्रमाणक इत्यर्थः । केचित्तभ्यासप्रमाणभूताया वीष्ठाया द्वितीयादिप्रयोगसाधारण्यात् द्विरभ्यासेनाच दशवार्षिकतां चिरभ्यासेन पञ्चदशवार्षिकतां चोक्तामिच्छन्ति । सर्वथापि तावत्पञ्चसांवत्सरिकेभ्यो ऽर्वाक् चातुर्मास्यानामभ्यासो न प्रमाणवानिति द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चसांवत्सरिकेषु वैश्वानरपार्जन्या पञ्चहोता च नाभ्यावर्तेत । १६ ।

पञ्चसांवत्सरिकेषु तद्विषद्विषु च द्वयमेतत्प्रतिपर्यायं नावर्तेत । किमित्यारम्भाद्यं सदेतद्वयं नावर्तेत । अत आह ॥

एकोपक्रमत्वात् । १७ ।

यावतो ऽभ्यासानिच्छन्ति तावतामेक एवारम्भः न तु प्रतिपर्यायं भिद्यते । तत्कुतो ऽनयोरावृत्तिः । तदेतद्वृष्टान्तेन दृढयति ॥

यथान्वारमणीया यथान्वारमणीया । १८ ।

अन्वारमणीययोर्न्यावजीवप्रयुक्तयोरप्येक एवारम्भ इत्यारम्भार्थान्वार-
मणीया सहदेवादौ प्रयुज्यते न तु प्रतिपर्यायमावर्तते । तद्वदेवाचै-
तद्वयमिति ॥

इति द्वाविंशौ कण्डिका ।

इति श्रीमद्भरद्वाजप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां षष्ठः
पटलः ।

इत्यष्टमः प्रश्नः ॥

आम् ॥

उक्तानि चोमादर्वाच्च नित्यानि कर्माणि यानीह हविर्यज्ञप्रकृती-
न्यचिखुराचार्याः । तेषामिदानीं प्रायश्चित्तप्रवचनमारभ्यते ॥

श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयते । १ ।

श्रुतिलक्षणं यस्य तच्छ्रुतिलक्षणम् । दोषनिर्हरणार्थं कर्म प्रायश्चित्त-
मित्याख्यायते । विधीयत इति विधिः कर्म । तस्य च पुरुषप्रमा-
दादिप्रभवो दोषोऽपराधः । स च कर्मणो वैगुण्यं कार्यशक्तिवैकल्य-
मिति यावत् । तदयमर्थः । कर्मदोषे निमित्ते श्रुतिप्रमितं प्रायश्चि-
त्तमुपदिशत इति ॥ ननु सर्वस्याप्युक्तवक्ष्यमाणस्य श्रुतिलक्षणत्वे येन
विशेषेणोक्तं श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तमिति । सत्यम् । उक्तवक्ष्यमाणेभ्यो
नास्ति विशेषः । तथापि पुरुषार्थेभ्यः प्रायश्चित्तेभ्यः क्लृप्तार्थानां
विशेषमनेन दर्शयित्वादरविशेषार्थं पुरुषापराधे महापातकादौ
श्रुतिलक्षणमेव प्रायश्चित्तम् । कर्मापराधे तु साक्षाच्छ्रुतिलक्षणमिति ।
अथवा यत्पुरुषापराधप्रायश्चित्तं श्रुतिलक्षणं तद्धर्मेषु विधायिष्यते ।
कर्मापराधप्रायश्चित्तं त्विदानीं श्रुतिलक्षणत्वाद्विधीयत इत्यर्थः ॥

एकस्मिन्दोषे श्रूयमाणानि प्रायश्चित्तानि समभ्युची-
येरन्नर्थान्तरत्वात् । २ ।

यद्वैकस्मिन्निमित्ते ऽनेकानि प्रायश्चित्तान्याप्तावन्ते यथा दर्शपूर्णमा-

सातिपत्तो पाचिहती विशानरौ चेत्यादि तानि तत्र समुच्यन्ते न
 तु विकल्पन्ते । कुतः । अर्थान्तरत्वात् प्रयोजनान्यत्वात् ॥ ग्रीह्यव-
 देकार्थानि विकल्पन्ते न तु ग्रीह्याद्यादिवद्भिन्नार्थानि । ननु
 दोषनिर्घातमेवार्थं वक्ष्यति दोषनिर्घातार्थानि भवन्तीति स चैक
 एव सर्वेषामैकार्थादिकल्प एव गम्यते । अत्र वदामः स्थितमिदं
 तावद्यायविद्वां यन्निमित्ते कर्माङ्गानि प्रायश्चित्तानीति ॥ तत्र चैक-
 निमित्ते ऽनेकेषामुपदेशात् तेषां चामीषां शुभपदेकप्रयोगविधि-
 परिग्रहाद्दोषनिर्घातस्य चादृष्टरूपत्वेन ग्रीह्यवादिवदेकैकस्य तस्मा-
 धनसामर्थ्ये प्रमाणाभावाच्च पानलेपविरेकैरिव पामानमपन्नद्विर-
 वान्तरकार्यभेदेन समुचितैरेव सर्वेदोषो निर्घण्यत इति गम्यते ।
 तस्मात्सूक्तमर्थान्तरत्वात्समुच्यन्त इति ॥ स्थानातं वाक्यतत्त्वेषामेकै-
 कस्य नैरपेक्ष्यावगमाच्च समुच्यमिद्विरिति । तदपि मन्दं अथेन
 याति दौषिकया चातीत्यादिवत्समाध्यांशनैरपेक्ष्येणापि तदुपपत्तेः
 इतरथा अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति धेन्या क्रीणातीत्यत्र
 क्यप्प्रत्ययानामपि समुच्यमिद्विषयः । तस्मान्न काचित्समुचयानुप-
 पत्तिः ॥ यानि तु शाखान्तरौयत्वेनोपन्यस्तानि सूत्रक्षता तत्र विकल्प
 एव यथा देवां जन्ममन्यज्ञ इत्येकेषामित्यादौ । यत्र तु सामान्य-
 विशेषभावेनोपदेशस्तत्र पुनर्बाध एव सामान्यस्य यथा अस्कान्दौ-
 रिति स्कुन्नाभिमन्त्रणस्य यदस्य दुग्धमित्यभिमन्त्रणेनेत्यादि ॥ समु-
 च्यन्तां कामं प्रायश्चित्तानि । तान्येव तावद्वाख्यायन्तामिमानि
 नामामूनीति ॥ तत्राह ॥

अथो होम इज्या च । ३ ।

चः प्रकारवचनः । अन्यान्येषु मन्त्रेषु पस्थानेषु समिन्धनपुनराधानादीनि संगृह्णाति तेषामपि प्रायश्चित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । चित्तघोदाहरणं तु तेषां प्राधान्यख्यापनायं बाहुल्याभिप्रायं चेति द्रष्टव्यम् ॥ सन्वेतानि प्रायश्चित्तानि समुच्चीयन्तां च अर्थान्यत्वात् । कस्मै पुनरर्थाय तानि क्रियन्ते । अत आह

‘दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति । ४ ।

दोषः कर्मणो वैगुण्यमित्युक्तम् । तन्निर्घातेन कर्मण उपकुर्वन्ति कार्यशक्तिमविकलां कुर्वन्तीत्यर्थः । कथं पुनरेतेषां तादर्थ्यमिति चेत् एतस्मिन्वैगुण्ये एतत्कर्तव्यमित्युक्ते तत्समाधानस्यापेक्षितत्वादे-
गुण्यपरिहारार्थमेव तदवचीयत इति भावः । अस्तेषां दोषनिर्घातः फलं कालो ऽप्येषां व्याकरणीयः । किं कर्मकाल एव कर्तव्यानि उत अपरक्ते* कर्मणि आहो स्त्रिदिश्यादेः पक्षाद्यपेक्षत्वात्सम कालः प्रतीक्षणीय इति । तत्राह

अनन्तरं दोषात्कर्तव्यानि । ५ ।

क्षतादिचिकित्सावदनन्तरं दोषादेतान्यनुष्ठितान्येव दोषं निर्हण्युः नान्यथेति भावः । एतेन प्रायश्चित्ताधानस्याप्युत्तुनक्षत्राद्यनपेक्षत्वं व्याख्यातम् ॥

निर्हृते दोषे पुनः कृत्स्नं कर्म । ६ ।

एवं प्रायश्चित्तेन निर्हृते दोषे ततः कर्मशेषः कार्य इत्यर्थः । यद-

* Corrected; the MSS read अपरक्ते or प्ररक्ते

एकतमयथाकृतं वा मल्लते प्रायश्चिने अङ्गं प्रधानं वा तदपि यथा क्रियेत्युक्तं कृतमिति ॥ तत्राङ्गमपयत्ते* कर्मणि न क्रियते प्रधानानुपकारात् । द्रव्यमस्कारभ्य परतो द्रव्योपयोगान्न क्रियते तदर्थत्वात् । प्रधानमपयत्तकार्त्वा न क्रियते अकाले कृतस्याकृतत्वात् । गौणकाले तु क्रियत एव मुख्याभावे गौणस्यापि शास्त्रात् । तेनार्वाक् परपर्वणः क्रियैव दर्शपूर्णमासयोः । तच्च परस्तादृशयित्यामः । केचित्तु व्याचक्षते निर्हते दोषे पुनः कर्म कृत्यं भवति सकलं भवति फलदानसमर्थं भवतीति । ननु निर्हतदोषमपि कर्म दोषागमविकलशक्तिकं सत्कथं कार्याय कल्पयिष्यते । नहि शून्यप्रवेधात्पादेन खञ्जः सन्नुत्थातश्चोऽपि पन्थानं प्रतिपद्यते । तेन प्रयुक्तस्य कर्मणो उपार्थकत्वात्पुनःप्रयोगेण भवितव्यम् । अत आद्य

तस्य नावचनान्पुनःप्रयोगः । ७ ।

तस्य सकलप्रयुक्तस्य कर्मणो नर्तते वचनान्पुनःप्रयोगो भवति । भवत्येव तु वचनात् यथा अन्यं दुग्ध्वापुनर्हीतव्यं । अथान्यामिष्टिमनुस्त्वर्णा तन्वीतेत्यादौ । को ह्यदृष्टार्थस्य कर्मणः कार्याकार्यते शतशक्ती वा जानीयात् । नो खल्वन्वो रूपविशेषान्पश्यति । तस्माद्यस्य शास्त्रमेव पुनःप्रयोगं शास्त्रि कामं तच्च प्रयोक्ष्यते प्रत्येक्ष्यते च तस्य पङ्क्तोऽपि कार्याशक्तिः । यत्र तु न शास्त्रमस्ति सुतस्तत्र पुनःप्रयोगः । प्रत्येक्ष्यते तु तच्च प्रयुक्तस्यैव कर्मणश्चिकित्सितपटलस्येव चतुशः कार्यशक्तिरित्यलं प्रसङ्गेन ॥

* Corrected; the MSS. read अपयत्ते or अपयत्ते. † Vide ante.

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्यञ्जुहु-
यात् । ८ ।

यद्यन्वाहिताग्निर्देशविप्रवाद्यावशकनिमित्तवशात्समृद्धः प्रयास्यन्स्यात्
तदा तुभ्यमित्यनयाहवनीये जुहुयात् । वास्तोष्पतीयप्रत्याग्रायः ॥

पृथगरणीषग्नीन्समारोप्य प्रयाति । ९ ।

अरणिवचनास्त्रात्वानि समारोप्याः ॥

यच्च वसेत्तदेतामिष्टिं संस्थापयेत् । १० ।

यच्च वास्यति तत्रावसितहोमान्तं कृत्वा पृतान्नात्प्रकम्येष्टिः संस्थाप्या ॥

यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयो ऽनुगच्छेदन्वग्निरूपसामग्र-
मख्यदित्यन्धं प्रणीय भूरित्युपस्थाप्य यो अग्निं देववीतये
हविष्मां आविवासति । तस्मै पावक मृडय स्वाहेति
पूर्णं सुवं सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वेदं विष्णुर्विचक्रम इत्याहुतिं
जुहुयात् । ११ ।

सर्वप्रायश्चित्तमिति पूर्णसुवन्मैव प्रशंसार्थो वादः । वैष्णवीं तु जुह्वा
जुहुयात् यद्यव्यापृता भवति ॥

जपेदित्येके । १२ ।

वैष्णवीमिति शेषः आनन्तर्यात् ॥

मनसा व्रतोपायनीयं यजुर्जपेत् । १३ ।

यजमान इति शेषः प्रतोपायनीयमिति वचनात् अतं चरिष्यामीति
च मन्त्रलिङ्गात् संततिर्वा एषा यज्ञस्येत्यादिना विच्छिन्नव्रतमंताणा-
र्थत्वसूचनाच्च । प्रतोपायनीयमिति स्वस्य यद्वतोपायनार्थं यजुस्तज्ज-
मेदित्यर्थः ॥

यः कथनानुगच्छेद्देतदेव प्रणयनवर्जमावर्तेत । १४ ।

तंतमनुगतं योनिन उत्पाद्य भूरित्युपस्थानादि समानम् । होमावपि
तत्रतत्रैवेत्यपरे । यथा दक्षिणात्यनुगतिप्रायश्चित्तं प्रकृत्याह भार-
द्वाजः श्रुत्वाह्वार्यपक्षे जुहुयादित्याग्निरथः आहवनीय इत्यालेखन
इति । केचित्त्वाहवनीयानुगतावप्यग्नविषये प्रणयनवर्जमावर्तयन्ति
तस्य गार्हपत्यानुप्रवेशान्मन्यनमेव सर्वत्रेति । तदयुक्तं अविशेषात्
उद्धार्यस्यापि गार्हपत्यानुप्रवेशे प्रमाणाभावस्य दर्शितत्वाच्च । अस्तु वा
तदनुप्रवेशः तदा तमजस्रो ऽप्यनुप्रविशन्न दण्डेन पराणुयते योनि-
त्वादेरनुप्रवेशहेतोस्तं प्रत्यविशेषात् । वाच्यो वा विशेषः तन्मात्रप्र-
णयनविधिष्वविशिष्टमेव प्रणयनमजस्रोद्धार्ययोः ॥

मन्येद्गार्हपत्यम् । १५ ।

गार्हपत्यमनुगतं मन्यनेनोत्पाद्य यद्योक्तमेव प्रायश्चित्तमावर्तयेत् ।
तथाहवनीयस्यापि गार्हपत्यतामापन्नस्य मन्यनमेव न प्रणयनं यद्यो-
ध्वमौत्तरवेदिकप्रणयनात्पशुसामयोः ॥

या प्रकृतिर्दक्षिणाम्नेः । १६ ।

तत आहरेदिति शेषः । प्रदर्शनार्थं चैतत्सम्भावसंशयोरपि यः कश्च-

नानुगच्छेदिति सामान्योपक्रमान् अन्यथा तस्यानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । तदभिप्रायमेव चानयोरननुक्रमणं वेदितव्यम् । अनित्यत्वाभिप्राय-मित्यपरे ॥ तदेतदन्वाहितप्रायश्चित्तं स्वविषये सर्वमाग्निहोत्रिकादि प्रायश्चित्तान्तरं बाधते विशेषविषयत्वात् । यस्य चोभावगुगतावित्य-नेन तु सर्वत्र विधिर्बाध्यते विशिष्टतमविषयत्वात्तस्य । सर्वे ऽपि ह्यनुगतप्रायश्चित्तविधयो ऽन्वाहितानन्वाहितादिगोचरा एकैकानुगता-वभिनिष्ठाकाभ्युदयरहितोभयानुगतौ च सावकाशाः । तद्विशिष्टो-भयानुगतौ युक्तं तदेकविषयेणानेन बाध्यत इति ॥

यद्याहिताग्नेरग्निरपक्षायेदा शम्यापरासात्परि वाज-पतिः कविरग्निरिति त्रिः प्रदक्षिणं परिक्रम्य तं संभरे-दिदं त एकं पर उत एकं तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व । संवेशनस्तनुवै चारुरेधि प्रिये देवानां परमे जनिव इति । १७ ।

अन्वाहिताधिकारशङ्कानिवृत्त्यर्थमाहिताग्निग्रहणम् । यावन्ति देशे शम्या परास्ता पतति ततो ऽर्वाग्यदग्निः कश्चिदपक्षायेत् आयतनादपग-च्छेत् तदा तमेव त्रिः परीत्य संभरेत् पुनरायतने निक्षिपेत् ॥ छत्त्रान्यपक्षाण एव चार्थं विधिः यथोक्तं बाह्वृचाश्वलायनयोः आह-वनौयमवदीयमानमर्वाक् शम्यापरासादिति । अग्न्येकदेशापगमे तु यदि पुरा प्रयागेभ्यो वह्निपरिध्यङ्गारः स्कन्देदित्यादि विध्यन्तरं द्रष्टव्यम् ॥

परःशब्दः परोगोष्ठ इत्यत्रैव व्याख्यातः । श्रम्यापरामात्परतरमप-
गच्छेद्यत्र सो ऽग्निस्तत्रैतरानपि प्रत्यक्षान्नीत्वा तदनुगुणाविवक्ष्य
तदहस्तत्र वसेदित्यर्थः ॥

तदग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । १९ ।

तत् तत्र ॥

पथो ऽन्तिकाद्वर्हिराहरेत् । २० ।

पथः समीपे ये दर्भास्ततो वर्हिराहरेत् ॥

अनङ्गान्दक्षिणा । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । २१ ।

यदा त्विमिष्टिस्तन्त्रमध्ये पतिता तस्यैव प्रसङ्गो वेदितव्यः ॥

ततः श्रोभूते गृहेषु प्रत्यवस्यति । २२ ।

तत्रः श्रोभूते यतो देशात्पूर्वं गतस्तत्र प्रत्यवस्यति । सोमेषु त्ववसा
नप्रत्यवसाने न भवतो यवाहर्द्विः स्यात् ॥

यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुस्तत्स्थाने
वायव्यां यवागूं निर्वपेत् । २३ ।

यदा सर्वगवीनां वत्साः सर्वमेव पयः पिबेयुः न तु हविषे पर्याप्त-
मवशिष्युः तदा यवागूं निर्वपेत् । यद्यपि सांनायस्यानापत्तेस्तद्धर्मिका
यवागूस्तथाप्योपधिरुण्वान्निर्वापादयः अपणान्ता धर्माश्चैवत्कार्याः
ये हविर्निर्घ्यत्यर्था भवन्ति । सांनाये विरितास्त्वर्थलोपान्निवृत्ताः
न शास्त्रात् । अतो ऽध्वार्यवत्त्वात्क्रियन्ते । उदासनादारभ्य सांना-

यथीर्यतरस्यानापन्ना ततरधर्मा भवति पृथक्प्रदाना च नानादेवत-
त्वात् ॥ यदा त्वभयोरपि दोहयोः पथो धीतं* स्यात् तदा सहप्रदानं
यवाग्वोरेकदेवतत्वात् । आह च भारद्वाजः समानदेवतेषु समव-
दाय प्रचरति हविर्गणेषु पशुगणेषु चेति ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् । २४ ।

संस्थाप्येष्टिं तदहरेवोपवसथं कृत्वा पीतेन हविषा पुनर्यजेतेत्यर्थः ।
नाग्नेयस्यावृत्तिः नागदोषाद्यभावतः उत्तरस्मै हविषे वत्सानपाक-
ृत्येति लिङ्गाच्च । एवं दोहान्तरस्याप्यनष्टमेति द्रष्टव्यम् ॥

यस्य सायं दुग्धं हविरार्तिमार्द्धतीन्द्राय ब्रीहौनिरु-
प्योपवसेत् । २५ ।

आर्तिः नागदोषापहारादितः । इन्द्रग्रहणं महेन्द्रस्यापि प्रदर्शनायै
प्रातर्दोहेनास्य समवदाय प्रचरेदित्यविशेषवचनात् अन्यथा महेन्द्र-
याजिनस्तत्र याज्यानुवाक्यादिविरोधान् । तथा ऐन्द्रं वा माहन्द्रं
वा पुरोडाशं तस्य स्यान् इत्येव बह्वृचाः । ब्रीहियज्ञाद्यवा निव-
र्तन्ते ॥ यदा रात्रावार्तिस्तदा यावदर्थं पात्राणि प्रयुज्य निरूप्य
ब्रीहौनुपवसेत् । यदा तु श्वस्तदा त्वनन्तरमेव निरूप्य नोपवासः ॥

यत्प्रातः स्यात्तच्छृतं कुर्यात् । २६ ।

यत्प्रातरदुष्टं स्यात्तच्छृतमेव कुर्यात् । न तु सांन्यायप्रतिनिधित्वेन
पुरोडाशः प्रवृत्त इति सोऽपि पुरोडाशः कार्य इति भावः ॥

अथेतर ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात् । २७ ।

इतरो दोहः पुरोडाशः स्यात् तस्य म्याने निरुपैर्ग्रीहिभिः पुरोडाशः कार्य इत्यर्थः । स चैकादशकपालो द्वादशकपालो वा ऐन्द्राग्निकारत्वात् । तस्य च प्रागुद्गासनात्पुरोडाशधर्माः परतः सोनाथधर्माश्च पूर्ववदेव वेदितव्याः ॥

तस्य प्रातर्दोहेन समवदाय प्रचरेत् । २८ ।

समवदाय सहावदाय ॥

एतदेव प्रातर्दोह आर्तिगते प्रायश्चित्तम् । २९

उपवाममुधार्यान्निवर्तते ॥

सायंदोहेनास्य समवदाय प्रचरेत् । ३० ।

गतः ॥ अथ ब्राह्मणे कल्पान्तरेषु चान्यतरदोहार्ताभ्यर्ता च पुन-
ज्योक्ता । सूचकारम् ताभ्यर्ताविव वक्ष्यति । तेनान्यतरार्ता
प्यते ॥ आश्रयायनस्त्वचानुग्रहमाह यथा अन्यतरादोषे व्यामिच्छ
परेषुः पुरोडाशं वा तत्स्थान इति । वाङ्मये ऽपि सायंदोहार्ता-
प्रातो ऽनुग्रहः यथा प्रातर्दुग्धं दधं कृत्वा तस्यान्यतरा भक्तिमा-
च्य तेन यजेतेति ॥

यस्योभौ दोहावार्तिमाल्लेयातामाग्नेयमष्टकपालं
तर्जयेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनम् । ३१ ।

अयोः क्रमेण आर्ता क्रमेण पुरोडाशौ निरूप्य सहप्रचारः पूर्ववत् ॥
इदा पुनर्निरुप्ते ऽन्यतरार्त्यर्थं पुरोडाशे ऽन्यस्याप्यार्तिर्गुणपदातिर्वा

तदाष्टाकपालपञ्चशरावी निर्वपेत् । तदस्य परिमाणमित्यर्थे स्मृत-
 हितः पञ्चशरावशब्दः । पञ्चशरावपरिमितं द्रव्यमभिधत्ते तच्च शरा-
 वेण निर्वपति त्रिर्घञ्जुषा द्विस्तूष्णीं स द्वादशशरावं चरुं निर्वपति
 द्वादश मन्त्रेण तूष्णीमितराणीति निज्ञात् ॥ इन्द्रयज्ञमवापि प्रदर्श-
 नार्थं ऐन्द्रं वा माघेन्द्रं वेति समानमिति यद्वृषश्रुतेः । मांसाय्यप्रति-
 निधित्वं च हविषोरत एव निज्ञात्सिद्धं पयो वा श्रोतृधयः पयः पयः
 पयमैवाग्नौ पयो ऽवरुद्ध इति लिङ्गाच्च । तेन मांसाय्यधर्मकतापि
 तयोः पूर्ववदेव वेदितव्या । कात्यायनस्तु पञ्चशरावं प्रष्टव्याह प्रतिनिधिः
 प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेरिति ॥ प्रायश्चित्तायंत्वे परतो ऽप्युद्दामना-
 दाग्नेयैन्द्राग्नधर्मता हविषोरिति विशेषः । यवाद्यादीनां तु प्रतिनिधित्वं
 प्रदर्शितमेव सूत्रे स्पष्टमिति मांसाय्यधर्मतैव ययोगानुमंभेया ॥

अग्निं पुरोडाशेन यजेत । इन्द्रं पञ्चशरावेण । ३२ ।

देवतातद्धितेनैव सिद्धेरुत्तरत्रिकल्पार्थो ऽनुवादः ॥

पञ्चशरावेण वोभे देवते यजेत । ३३ ।

पञ्चशरावमेवैकमिन्द्राय निरूप्य तेनैव प्रथममग्निमिष्ट्वा तत इन्द्रं
 यजेत न त्रष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः ॥ ब्राह्मणे कौश्वं पञ्च-
 शरावमोदनं निर्वपेदग्निं देवतानां प्रथमं यजेदिति यागविधिरेवा-
 ग्नेरष्टाकपालस्य कल्पक इति प्रथमः कल्पः । ऐन्द्रादेव पञ्चशरावा-
 दग्नेर्वाचनिको याग इति द्वितीय इति द्रष्टव्यम् । उभयत्र चाग्ने-
 ययोः सह प्रदानमिष्यते विभवात् ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपातत्योपवसेत् । ३४ ।

व्याख्यातः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

यस्य व्रत्ये ऽहन्पव्यनालभुका स्यात्तामपरुध्य यजेत । १ ।

व्रतार्हमहः प्रत्यमहः तच्चौपवस्यम् । तत्रैव व्रतोपदेशात्तस्मिन्नहनि
यदि पव्यार्तववशाद्गालभुका स्पर्धानर्हा स्यात्तदा तामपहाय यजे-
तैव दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यर्थः । अथवा व्रतशब्दः कर्मवाची यथा
शिक्षति व्रतेनेत्यादौ । तत्प्रतिनियतमहर्त्रत्यमहः तस्मिन्ननालभुका-
यामपि पव्यां तथा विना कुर्यादेव तत्कर्मैत्यर्थः । तद्यथा पर्वणो-
दंशपूर्णमासौ अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः सायंप्रातरग्निहोत्रमि-
त्यादि व्रत्ये ऽहनीति वचनाद्यद्येन प्रतिनियतं तत्तच्चानालभुकायां
क्रियते ॥ एतदुक्तं भवति यस्मिन्काले यस्यां क्रियायां प्रत्यवायः
प्रायश्चित्तं वा भग्येष मुख्यः कालस्तत्तच्चानालभुकायामपि क्रियते
नेतरदिति । तेन काम्येष्टयः परुषोमाश्च यस्मिन्पर्वणमालभुका न
तस्मिन्क्रियन्ते । कियन्त एव तस्मिन्पदा प्रकान्ता भवन्ति प्रकान्तस्य
कर्मणस्तत्कालं प्रतिनियमात् । एतेनाग्न्याधेयादेरपि प्रकान्तस्य तत्का-
लापवर्गा व्याख्यातः ॥ सोमे तु प्रकान्ते ऽनालभुकायां नियमविशे-
षानाह कात्यायनः पव्युदक्या दीक्षारूपाणि निधाय शिकतास्त्रा-
सीतोपस्रवणात् तिष्ठेत्संधिवेलयोः वेदिभूमौपे मुत्यासु विराचान्ते
गोमूत्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा परिधानादि करोति सांनिपातिकं
प्रजातायाश्च दमराचादूर्ध्वं स्नानादि न गर्भिणीं दौघयेदित्येके ऽयज्ञिया

गर्भा इति श्रुतेः नानूयन्ध्याप्रकरणादिति । प्रजातायां तु सत्यय-
शौचे जयमानस्याग्निहोत्रादावधिकार उक्तो धर्मशास्त्रकारैः । बौधा-
यनस्यावत् नाशुचिः काम्यं तप आतिष्ठेन्न यजेत न स्वाध्यायमधी-
यौतान्यत्राग्निहोत्रदर्शपूर्णमासेभ्य इति । मनुनाप्युक्तं न वर्धयेद्वा-
हानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः . न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्यो ऽप्यशु-
चिर्भवेदिति । याज्ञवल्क्यो ऽप्याह वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च
श्रुतिचोदिता इति । तथा नित्यानि निवर्तन्ते वैतानवर्जमिति
गौतमः । जाबालिश्चाह जन्महान्योर्वैतानस्य कर्मत्यागो न विद्यत
इति । एतेन जातेष्टिरपि व्याख्याता । तत्र त्वाह भारद्वाजः कथं
जातेष्टिरित्यूष्मं दशम्या इत्याग्नारथ्यो जात एवर्त्विजः कुर्युरित्यालेखन
इति । बौधायनश्चाह सह स्नाह बौधायन उत्थितायां निर्देशायां
निर्वपेदिति जातमेव विदित्वेति शालीकिरिति ॥

जघनेन वेदिमन्तर्वेदि वोदक्शुल्बं संनहनं स्तृणी-
यात् । २ ।

योक्तुं तु स्वकाले दक्षिणतः पाशमुदक्शुल्बं पश्चाद्देदेरन्तर्वेदि वा
दृष्ट्वा निदध्यात् ॥

यदा चिराचीणा स्यादथैनानुपह्वयेतामूहम*सि सा
त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्त्वं तावेहि संभवाद
सह रेता दधावहै पुंसे पुत्राय वेत्तवै रायस्योपाय
सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायेति । ३ ।

* Thus all MSS. and Taitt. Br 3. 7. 1. 9, instead of अमेह
अमहि (Atharva Veda 14. 2. 71, Ās'val. Gṛhya S. 1. 7. 6)

यदेयमतिगतधिरात्रा घाता स्यात्तदैनामृतुगमनार्थमुपहृयेत तच्च
कर्मण एव प्रायश्चित्तार्थं न तु पुरुषार्थम् । कस्मात् । अर्घा वा
एतस्य यज्ञस्य मीयते यस्य व्रत्ये ऽह्न्यप्लवनालभुक्ता भवतीति प्रकृत्य
तामिष्टोपहृयेतेत्युक्त्वा एवैनामुपहृयेत मैव ततः प्रायश्चित्तिरिति
श्रुतेः ॥

यस्याग्निहोत्रं सांनाय्यं वा विध्यन्देतोदङ्परेत्य
बल्मीकवपामुद्धृत्य प्रजापते न त्वदेतानीति प्राजापत्य-
यर्चा बल्मीकवपायामवनीय भूरित्युपस्थायान्यां दुग्ध्वा
पुनर्जुहुयात् । यदि सांनाय्यमन्यदागमयेत् । ४ ।

क्षयनवशादुद्धृतस्याधःपतनं विध्यन्दनम् । व्याख्याता बल्मीकवपा ।
तामुद्धृत्य विष्टविलां कृत्वा तस्या विले ऽवनीय पुनर्जुहुयादग्नि-
होत्रम् । अवसयनापेतया पुनःशब्दः आवर्तयेत् । दोषेणैव विना
अन्यदागमयेत् उत्पादयेत् ॥

यदि कीटो ऽवपद्येत मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन
मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिव्ययर्चान्तःप-
रिधि निनीयान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् । यदि सांनाय्य-
मन्यदागमयेत् । ५ ।

कीटो ऽमेधसेवी क्रिमिः । अन्तःपरिधीति देशोपलक्षणमग्निहोत्रे ॥

यस्याग्निहोत्रमववर्षेन्मित्रो जनान्कल्पयति प्रजान-
न्मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः छटीरनिमि-

पाभिचष्टे सत्याय हव्यं घृतवज्जुहोतेति तत्कृत्वान्यां
दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् । ६ ।

पुनरग्निहोत्रघृणात्मानायै नायं विधिः । श्रववर्षेत् उपरि वर्षेत्प-
र्जन्यः । तत्कृत्वा तदवष्ट्यं मैत्र्या जुजेत्यर्थः स जुज्यान्मित्रो जना-
निति श्रुतेः । ततो ऽन्यां दुग्ध्वा होमः ॥ केचित्तु मित्रो जनानिति
पूर्वाहुतिमन्त्रेणाग्निहोत्रं कृत्वा पुनर्होममिच्छन्ति । तदाप्यन्यां दुग्ध्वा
पुनर्जुहुयादिति वचनात् दोहहोमयोरेवावृत्तिः । यत्तु पुरस्ता-
दोहस्योपरिष्टाच्च कृत्वोपस्पर्शनस्य तन्त्रं स्यात् तत्तन्त्रमेव भवत्युभ-
योर्विभवात् ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामुत्तराहुतिः स्कन्देद्यदि
वोत्तरया पूर्वामभिजुहुयाद्यत्र वेत्य वनस्पते देवानां
गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गामयीत वानस्पत्ययर्चा
संमिधमाधाय तत एव तूष्णीं हुत्वान्यां दुग्ध्वा पुनर्जु-
हुयात् । ७ ।

अभिहोम उपरिहोमः । तत एव शिष्टादेवोत्तराहुतिस्त्वृष्णीमुभ-
यत्र । ततो होमावृत्तिः पूर्ववत् ॥ यदा पुनरुत्तराहुत्येकदेशः स्कन्नो
न सर्वाहुतिसूदा तन्नाद्रियेत यथा च वक्ष्यति यदनाहुतिमात्रं
विप्रुडेव सेति माचापचारे तच्छेषेण समाप्नुयादिति च ॥ पूर्वाहुत्या
सहोत्तराहुतिपतने ऽप्ययमेव विधिः तस्मापि फलतः स्कन्नत्वात्
तत्तुन्यन्यायत्वाच्च ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामाहवनीयो ऽनुगच्छे-
दग्निदारौ दारावग्निरिति वदन्ननन्तरे शकले हिरण्ये
वा जुहुयात् । ८ ।

यन्माहारोद्वायेदन्ततः सो ऽनन्तरः शकलः । तस्मिंस्तस्ये हिरण्ये
वा जुहुयात् उत्तराहुतिमित्यर्थः मन्त्रलिङ्गानुरोधात् । तद्योत्तमे
शकले हिरण्यं निधायेत्येव भारद्वाजः । वदन्निति वचनात् मन्त्रमध्ये
होमः स्वाहाकारस्त्वन्त एव भवति ॥ ततः शेषसमाप्तिः । तत्र
सुकृप्रतिपन्नसुपसमिन्धनं चाहवनीयस्यार्धभवान्निवर्तते । प्रतिपन्न-
निवर्तनेरेवोद्देशेनमपि निवृत्तं भवति । परिसमूहनादेस्त्वनिवृत्तिः
शकलहिरण्ययोर्ग्निसंतिनिधित्वेन विधानात् । यस्याप्यजस्य आहवनी-
यस्तस्यापि प्रतिनिधावेवाग्नौ च समाप्तिः अविशेषात् । ततो मन्थनम् ॥

यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिःपरिध्यङ्गारः स्कन्देत्तं
सुवस्य बुध्नेनाभिनिदध्यान्मा तमो मा यन्नस्तमन्मा
यजमानस्तमन्नमस्ते अस्त्वायते नमो रुद्र परायते नमो
यत्र निपीदसि । अर्ध्र्यु मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसी-
रिति यदि पुरस्तात् । ब्रह्माणं मा हिंसीर्यजमानं मा
हिंसीरिति यदि दक्षिणतः । हेतारं मा हिंसीः पत्नीं
मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति यदि पश्चात् । आ-
ग्रीधं मा हिंसीः पशून्मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति
यद्युत्तरतः । ९ ।

बहिःपरिधीति देशोपलक्षणं यदि पुरस्तादिति लिङ्गात् ब्राह्मणे परि-
 थ्यग्रहणाच्च । तेनान्वाधानप्रभृत्या प्रयाजारम्भादयं विधिः । अन्यत्र
 तु त्वष्णीमङ्गारं प्रहृत्य सर्वप्रायश्चित्तमेव । बुधो मूलम् । अभिनिद-
 ध्यात् अभिपौडयेत् । मा तम इत्येतत्सर्वासु दिक्षु समुच्चीयते ॥

आहं यज्ञं दधे निर्वर्ततेरुपस्थात्तं देवेभ्यः परिददा-
 मीत्येनमादाय । १० ।

इति द्वितीया कण्डिका ।

सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदाः स्तोमपृष्ठो घृतवान्सु-
 प्रतीकः । मा नो हासीन्मेत्यितो नेत्वा जहाम गोपोषं
 नो वीरपोषं च यच्छेत्येनमग्नौ प्रहरति । १ ।

गतः ॥

प्रहृत्य वाभिजुहुयात् । २ ।

त्वष्णीं प्रहृत्य मन्त्रेण वाभिजुञ्जयात् ॥

यदि कालसंनिकर्षे ऽग्निर्मथ्यमानो न जायेत यच्चा-
 न्यं पश्येत्तत आहृत्य जुहुयात् । ३ ।

प्रवासादौ समाख्यो ऽग्निरग्निहोत्रकालसंनिकर्षे यदि विघ्नरणाय
 मथ्यमानो न जायेत तदा लौकिकाग्निमाहृत्य गार्हपत्यायतने

निधाय विद्वत् जुहुयादित्यर्थः । तथा च बोधायनः अघारण्योः
 ममाख्ण्डेषु मथित्वाग्नीविद्वत् जुहुयात् अपि वा लौकिकमात्रस्य
 विद्वत्वाग्नीनन्तरारणिं निधाय जुहुयादिति । आश्वलायनेनापि अग्नि-
 होचाय काले ऽग्नावजायमान इति वदता समाख्ण्डविषयत्वमेवास्य
 विधेः ख्यापितम् । नक्षत्रानुगतो ऽग्निरग्निहोचाय मथ्यते . अपि तु
 सर्वकर्मायै समाख्ण्डम् कदाचिदग्निहोचायैव मथ्यते प्रवामादाविति
 युक्तं तद्विषयत्वम् ॥ तथाजलाग्नेर्बहुषु समाख्ण्डेषु य एवाग्निर्मथ्यमानो
 न जायते स एवाहर्तव्यः ॥ एवं विहरणकालप्रभृत्या होमकालाद-
 यमेव विधिः । होमकालान्तिपत्तौ तु कालान्तिपत्तिविधिरेव नायं
 विधिः ॥ अनुगतिविषये तु केवलगार्हपत्यानुगतानुभयानुगतौ च
 मथ्यमानस्याजन्तानि यो विधिः स यस्य बोधानुगतावित्यत्रैव दर्शितः ॥
 अन्यत्तु मतम् । मथ्यमान इत्यभिप्रेत्यनादनुगतिविषये ऽपि समानो
 ऽयं विधिः कालसंनिकर्ष इति च प्राधान्याद्बोमकालसंनिकर्षो
 गृह्यते । तेनानुगतिविषये ऽपि होमकालान्तिपत्तौ यस्याहवनीय इत्या-
 दिविधिना मथ्यमानस्याजन्तानि भवत्येवायं विधिः । अनासत्तौ तु
 होमकालस्य यथाविहितप्रायश्चित्तान्येव भवन्तीति ॥

अथात्वरमाणः पुनर्मन्येत् । ४ ।

आगमिकालविप्रकर्ष एवात्वरमाणो मन्येत् अन्यथा पुनरमुकल्पः
 प्रसज्येत न च तच्छक्तिविषये युक्तमिति भावः ॥

* यद्यन्यं न विन्देद्जायै दक्षिणे कर्णे होतव्यम् । ५ ।

अजादयो ऽग्नेः प्रतिनिधीयन्ते मुख्यत्वादिमामान्यात् यथोक्तं ब्राह्मणे

तमग्निर्देवता अन्वसृज्यत गायत्रीकन्दो रथंतरसाम ब्राह्मणो मनुष्या-
णामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तेत्यादि । तस्माद-
विकारो ऽग्निसिङ्गानां मन्त्राणाम् । तत्रोद्धरणश्रपणप्रतिपत्ताद्यग्न्य-
भावान्निवर्तते । तथा श्रपणोद्धरणभावादेवाजादीनां गार्हपत्ये म्याप-
नमपि निवृत्तम् । पराग्निहोमपत्ते तु होमार्थमवस्थापयन्ति ॥

अजस्य तु ततो नाश्रीयत् । ६ ।

अजज्ञातिमंबन्धि मांसं चीरादि वा किञ्चिन्नाश्रीयत् । कर्णे चेन्मांस-
सर्वजनमित्याश्वलायनः ॥

यद्यजां न विन्देद्ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् । ७ ।

ब्राह्मणो ऽप्यजया व्याख्यातः ॥

ब्राह्मणं तु वसत्यै नापरुन्धीत । ८ ।

असुर्योढार्थं वचनम् ॥

यदि ब्राह्मणं न विन्देद्दर्भस्तम्बे होतव्यम् । ९ ।

भवत्यत्र श्रुतिः अग्निवान्यै दर्भस्तम्ब इति ॥

दर्भास्तु नाध्यासीत । १० ।

अन्यत्र ब्रह्मयज्ञाद्यर्थाद्वैधादासनादिति द्रष्टव्यं अविरोधात् ॥

यदि दर्भान्न विन्देदप्सु होतव्यम् । ११ ।

कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । भवति चात्र श्रुतिः अग्निं या
गर्भे दधिर इत्यादि ॥

आपस्तु न परिचक्षीतेमा भोजनीया इमा अभो-
जनीया इति । १२ ।

आपस्तु वीभक्षा अपि न वर्जयेदित्यर्थः । दाहदोषादपि न वीभ-
क्षेतेत्याह ॥

अथभोजनीयस्यैतं संवत्सरं परिगृह्णीयादेवापः । १३ ।

अभोजनीयः अभोज्यान्वः ॥

अङ्गिस्तु न पादौ प्रक्षालयति । १४ ।

सुखार्थं प्रचालनस्य निषेधो न शौचार्थं व्यापि, प्रयत्नस्यैव कर्मधि-
कारान् ॥

सांवत्सरिकाख्येतानि व्रतानीत्याश्रयः । यावज्जी-
वमित्याख्येखनः । १५ ।

सांवत्सरिकत्वविकल्पाभावः खिगते, अथभोजनीयस्यैतं संवत्सरमिति
लिङ्गात् । अतिथि भवति संवत्सरं हि व्रतं नातीति ॥

संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेत् । १६ ।

व्रातपत्येष्ट्या व्रतनिवृत्तिः ॥

अग्नये क्षामवते ऽष्टाकपालं तेषां पूर्वापरा अन्वञ्चः
प्रसीयेरन् । गृहदाहे वा । १७ ।

पूर्वं चापरे च बह्ववासा वंशा यद्यन्वञ्च, संतता सियेरन् दक्षोरत्या

गृहाः तत्रेयमिष्टिर्नैमित्तिकी सिध्यति च तत्र कामो वाक्यशेषात् .
यथा नैषां पुरायुषो ऽपरः प्रसीयते नास्यापरं गृहान्दहतीति च ॥

अग्नये विविचये ऽष्टाकपालं यस्याहिताग्नेरन्यैरग्नि-
भिरग्नयः संसृज्येरन्मियो वा । १८ ।

अन्यैर्लौकिकैर्वैदिकैर्वा संसर्गे पञ्चानां परस्परं संसर्गे च इयमेवेष्टिरु-
त्सर्गेण भवति . अपवादे तन्याः ताश्च समारोपणेन विविक्तेष्वग्निषु
भवन्ति । समारोपणमन्त्र एव तु तंतमग्निं हंसः क्षीरनीरे इव
विवेक्ष्यति । तथा संसर्गं प्रकृत्यारण्योरग्नीन्समारोप्येत्येव बोधायनः ॥

अग्नये विष्टचे ऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्याहव-
नीयौ । १९ ।

संसृज्येयातामिति विपरिणामेनान्वयः . गार्हपत्याहवनीयाविति वच-
नात् । तयोः पृथगेकदेशसंसर्गे न भवतीयमिष्टिः । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् ॥

अग्निना विष्टचा वयं गोभिः स्तोमं मनामहे । स
नो रास्व सहस्रिणः ॥ कविरग्निः समिध्यते विप्रो
यज्ञस्य साधनः । विष्टञ्चन्रास्व नो वस्विति याज्या-
नुवाक्ये । २० ।

गतः ॥

अग्नये वीतये ऽष्टाकपालं यदि गार्हपत्यदक्षिणाग्नी
दक्षिणाग्न्याहवनीयौ वा । २१ ।

पूर्ववदन्वयः ॥

अग्नये शुचये ऽष्टाकपालं यदि प्रदाव्येनाभ्यादाह्णेन
 श्वाग्निना वा ॥ अग्नये संकुसुकायाष्टाकपालं यदि
 सूतकाग्निना ॥ संकुसुको विकुसुको विकिरो यश्च
 विष्किरः । मापाज्येन नलेधेन क्रव्यादं शमया-
 मसि ॥ अग्निन्वयं संकुसुके ऽग्नौ रिग्नाणि मृज्महे ।
 अभूम यज्ञियाः शुद्धाः प्र ण आरूयि तारिपदिति
 याज्यानुवाक्ये ॥ अग्नये ऽप्सुमते ऽष्टाकपालं यदि वैद्यु-
 तेन । २२ ।

मंसृज्येन्नग्नय इत्यन्वयः सर्वत्र । प्रदाव्यो दावाग्निः । अभ्यादाह्णे गृह-
 दाहौ । श्वाग्निश्चिताग्निः । सूतकाग्निर्जातकर्मार्थः । वैद्युतो ऽग्निप्र-
 भवः । संकुसुकादन्यानामाधाय एव याज्यानुवाक्याः ॥

यदि सर्वाः संनिपतेरन्विविचये निरूप्य शुचये निर्व-
 पेद्वातभृतीं तृतीयामप्सुमतीं चतुर्थीं क्षामवतीमन्तं
 परिक्रमयेत् । २३ ।

यत्र तु गृहदाहादिनिमित्तममुच्यतां क्षामवत्यादयो ऽप्सुमत्यन्ताः
 सर्वा इष्टयः संनिपतेषु तत्र निमित्तकमभेदे मत्पणनेनैव क्रमेणैष्टी-
 निर्वपेत् । मातभृतीं चाधिकां तृतीयां । तत्राप्सुमतीं चतुर्थीं
 निरूप्य ततो विष्टगादिभ्यः संकुसुकान्तेभ्यः शुचिर्वज्रं निर्वपेत् । ततः
 क्षामवतीमाद्यां भृतीमन्तं गमयेत् ॥

व्रातमृतीं द्वितीयामेके समामनन्ति । व्रातपतीमु-
त्तमाम् । २४ ।

अथवा विविचये निरूप्य व्रतमृते निर्वपेत् ततो ऽनन्तरोक्तेनैव
क्रमेण शुच्यादिभ्यः क्षामवदन्तेभ्यः ततो ऽन्ते व्रातपतीमित्यर्थः ।
कतिपयनिमित्तसंनिपाते तु क्रमेणैवेष्टयो भवन्ति ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

गर्भं स्रवन्तमगदमकरगिरिन्द्रस्त्वष्टा बृहस्पतिः ।
श्रुत्वा मवचुथो तैतन्नाभिप्राप्नोति निर्वर्तति पराचैरि-
द्यग्निहोत्रस्थालीं स्रवन्तीमभिमन्त्र्य विधुं दद्राणमिति
संदध्यात् । १ ।

तस्यास्तु संधानायोग्यतायां अन्या आहर्तव्या । स्कन्ने तु स्कन्नप्राथ-
शिक्षितमपि स्यात् ॥

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो
दर्शपूर्णमासयाजीत्युक्तम् । २ ।

एतदुक्तं ब्राह्मणे तत्तया कुर्यादित्यर्थः । इदं च तत्रोक्तं आरब्धदर्श-
पूर्णमासः संस्तयोरन्यतरं स्वकालादतिपाद्यानडुद्दिष्टां पाथिकृतीं
निर्वपेदिति । तां च कृत्वा वैश्वानर्यपि कार्या निमित्तैक्यात् एक-
स्मिन्दोषे श्रूयमाणानीति वचनाच्च । ते च कृत्वातिपत्रेष्टिरपि कार्या
कालातिपत्त्यर्थत्वान्तयोः ॥ उक्तं च बाधायनेन पाथिकृतं निरूप्य

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदद्यातिपन्नां प्रतियजेदिति । कल्पान्न-
 रमणाह तवाह स्म इ शालीकिः पाथिकृतं निरूप्य वैश्वानरं द्वादश-
 कपालं समानतन्त्रमनुनिर्वपेन्न चातिपन्नां प्रतियजेदिति । तत्र च
 यावदुत्तरस्य कर्मणः कालस्तावदेवेष्टातिपन्नेष्टिः । उत्तरेण त्वरद्वे
 काले प्रायश्चित्तमात्रं तदधिकाराय क्रियते नातिपन्नेष्टिः. अकाले
 कृतस्वाकृतत्वात् ॥ अथापयकृतप्रायश्चित्तस्यैव गौणमेनं कालमाहुः
 कल्पान्नरकाराः । भारद्वाजस्तावत् आ दर्शात्पौर्णमासस्य कालो
 नातीयात्. आ पौर्णमासाद्दृश्येति. कालातिक्रमे ऽप्यापदि यजेतेति ।
 निदानकारो ऽप्याह सर्वत्रापूर्यमाणपक्षो दर्शस्य स्थानं कृष्णपक्षश्च
 पौर्णमासस्येति. तथा पौर्णमासेन हविषापरपक्षमभियजेत् आमावा-
 स्येन पूर्वपक्षमिति च ॥ वचनान्तराणि कल्पान्तरत्वाच्च लिख्यन्ते ।
 समानमेतद्विवक्ष्य नामतिपत्तावपौति द्रष्टव्यम् ॥

समानतन्त्रे वा मुख्यः कार्यः । ३ ।

यो ऽयं पाथिकृतः पुरोडाशः सो ऽतिपन्नेश्चा सह समानतन्त्रे
 प्रयोगे मुख्यः कार्य इत्यर्थः । तच्चातिपन्नेष्टेः सर्वथातीतकालत्वेन
 संभवतीति गौणकाल एव व्यवतिष्ठते । न चास्मिन्कल्पे वैश्वानरी
 शाखान्तरीयत्वात् पाथिकृतेन सहातिपन्नयागनिवृत्तेः । एवमुत्तर-
 विरुध्योर्द्रष्टव्यम् । अथ प्रवृत्तस्यातिपन्नौ शाखान्तरीयं विधिमाह ॥

अथैकेषाम् । वि वा एतस्य यज्ञश्चिद्यते यस्य यज्ञे
 प्रतते ऽन्तरेतामिष्टिं निर्वपन्ति । य एवासावाग्नेयो ऽष्टा-
 कपालः पौर्णमास्यां यो ऽमावास्यायां तमग्नये पथिकृते

कुर्यात् । तेनैव पुनः पन्थामवैति न यज्ञं विच्छिनत्तीति विज्ञायते । ४ ।

यस्य प्रारब्धेष्टिर्मध्ये विहता स्यात्तस्य यदि मध्येयज्ञं पाथिकृती क्रियेत तदा स यज्ञः पूर्वप्रततो विच्छिद्येत न चान्ते कर्तव्यतेष्यतां . निर्द्धृत्य दोषमतिपन्नायाः कर्तव्यत्वात् । अतो य एव तत्राच्युत आग्नेयः स एव पथिकृद्गुणकः कार्यः तेनैव पुनर्यज्ञस्य विहृतस्य पन्थानं प्रतिपद्यते न च यज्ञो विच्छेदितो भवतीति ॥ स चायं कल्पः प्रवृत्तस्यातिपत्तौ पूर्वाभ्यां विकल्पाभ्यां विकल्प्यते आखान्तरीयत्वात् । अप्रवृत्तस्य तु पूर्वावेव भवतः प्रवृत्तैकविषयत्वादस्य । मत्याषाढमु पाथिकृतीमपि प्रवृत्तविषयां वष्टि . यथा एनां प्रवृत्त्याह इति प्रवृत्तस्य कालापनये अप्रवृत्तस्य वैश्वान्तरीयेति । नायमभिप्रायः सूत्रकृतः तस्य सामान्यतो वचनात् अत्र विशेषवचनाच्च ॥

संयोज्ये एव पाथिकृती स्यातामित्यपरम् । ५ ।

अथवा न केवलमिष्टिरेव मध्येयज्ञं कार्या गुणविकारो ऽपि तस्य न कार्यः । संयोज्यामात्रं विकुर्यात् अग्रे नया देवानामिति . सर्वमन्यथाप्राप्ततीत्यर्थः ॥ एवं चानन्तरस्त्वेवायं विधेर्विकल्पो न पूर्वयोरित्युक्तं भवति । अस्त्वेवं दर्शपूर्णमासयाजिनः सतस्तदतिपत्तौ विधिः . अनारब्धदर्शपूर्णमासस्य तु को विधिर्भवति । नन्वस्ति यज्ञविभ्रष्टस्येष्टिर्माद्वानविहिता यो यज्ञविभ्रष्टः स्यादिति । तां सूत्रकारो ऽप्यनुक्रमिष्यति काम्येष्टिप्रकरणे तस्मा प्रवर्तिष्यते । यतो यज्ञविभ्रष्टत्वं दर्शपूर्णमासयोरतिपत्तौ व्याख्यातमुपग्रन्थकारेण . यथा को नु खलु

विभेष इति प्रकृत्याह यस्याग्निहोत्राहुती अन्योऽन्यन्मानमापद्यते
यत्र वा दर्शपूर्णमासाविति । अन्योऽन्यत् स्यान्मानमापद्यते इति । गौण-
कालस्याप्यतिपत्तावित्यर्थः । गौणकालश्च दर्शित एव प्राक् ॥ अन्यच्च
मतम् । न यज्ञातिपत्तिमात्रान्तावद्यज्ञविभ्रष्टो भवति प्रक्रान्तादुप-
रतस्यैव लोकशास्त्रयोर्भेदप्रसिद्धेः । यथा योगधष्टः संन्यासभ्रष्ट इति ।
तथा यो यज्ञविभ्रष्टः स्यादिति प्रकृत्य उपक्रम्याशक्तुवन्त्यज्ञविभ्रष्ट
इत्येव साध्यापाठः । तस्माद्यवेष्टिपशूनां प्रक्रान्तानां मध्ये विभेषः
तत्रेयमिष्टिर्भवति ॥ तत्र दर्शपूर्णमासविभ्रष्टे ऽतिपन्नगौणकाले वि-
वा एतस्येत्येष विधिर्वैशेषिकत्वादनुमंघातव्यः । सोमविभ्रष्टे तु सोम
एव वक्ष्यते । सप्तदशेनाग्निष्टुताग्निष्टोमेन यज्ञविभ्रष्टो धजेतेति । दर्वि-
होमविभ्रष्टे च दर्विहोमः सप्तहोता । सप्तहोता यज्ञविभ्रष्टं धाजये-
दिति ॥ किमिदानीमनारब्धदर्शपूर्णमासस्य तदतिपत्तौ नास्त्येव
प्रायश्चित्तम् । शोमिति प्रुयात् अथवा पाथिकृतवैश्वानरादेव निर्व-
येत् प्रातःकालयोरतिपादनात् । तदुक्तं बौधायनेन अनन्वारब्धदर्श-
पूर्णमासस्य प्रायश्चित्तकरण इति कुर्यादिति बौधायनो न कुर्यादिति
शालीकिरिति । यस्तु प्रथमपूर्णमासेनेष्टा प्रथमदर्शमतिपातितवांसस्य
च पाथिकृतवैश्वानरादेव स्यातां आरब्धदर्शपूर्णमासत्वात् । आरम्भस्य
शोमयोरेकत्वात् । अन्यथारम्भार्थानां सारस्वतादीनां दर्शं ऽप्यावृत्ति-
प्रसङ्गाच्च । तथारब्धदर्शपूर्णमासस्य पश्चादयणातिपत्तावप्येतदेव प्राय-
श्चित्तं वेदितव्यम् । पशोस्त्रनुयद् उक्तो गनुना । यथा इष्टिं वैश्वान-
रान् नित्यं निर्वपेदध्वपर्यये । कूप्रानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमभ्रष्ट
इति ॥

यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेतीत्युक्तम् । ६ ।

उक्तमिदं ब्राह्मणे तद्यथाब्राह्मणं कुर्यादित्यर्थः । तत्र चेदमुक्तं. यः पुरस्ताच्चन्द्रोदयवतीं तिथिं चतुर्दशीं तेन मिथ्या वा पञ्चदशीं यजनोयमर्घ्वहुद्धा तदनुगुणं प्रवृत्तदर्शितन्त्रो हविर्निर्वोपोत्तरकालं तत्त्वं जानीयात् स निरुप्तस्य हविषस्तण्डुलान्मूलमध्यमाणभेदेन चेधा विभज्य मध्यमानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् । अधिवप-
नादिष्वग्निं दातारमुपलवयेदित्यर्थः । स्वविष्टानिन्द्राय प्रदात्रे सायं-
दोहे चरुं कुर्यात् अणिष्ठान्विष्णवे शिपिविष्टाय प्रातर्दोहे । तत्र चरु-
धर्मा यवाग्वा व्याख्याताः । चरुसांनान्ययोः श्रपणात् स्थानाच्च
तयोरेव गुणविकारौ. पुरोडाशस्त्वान्नोयविकार एव । पुनरिव्यायास्तु
विकल्पः । तदुक्तं एकामेव यजेत द्वे एव यजेतेति ॥ नार्थं विधिरसं-
नयतः सांनान्यसंयोगात् । आह चाश्वलायनः सांनान्ये पुरस्ताच्चन्द्र-
मसाभ्युदित इति । भारद्वाजस्त्वाह सो ऽयं नासंनयतो विद्यत
इत्येकं विद्यत इत्यपरमिति । विद्यत इति पक्षे श्रष्टु अपणं चर्वोः
ऐन्द्राग्नवच्च धर्माः ॥

अनिरुप्ते ऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्वरथ्यः । ७ ।

यदा पुनर्वाङ्निर्वोपादकालप्रवृत्तिर्ज्ञाता तदा संशयः. किं प्राकृत्या
एव देवतायै निर्वप्यर्थं उत वैष्टतीभ्य इति । तत्र प्राकृतोभ्य इत्या-
श्वरथ्यो मन्यते । प्राकृतीभ्य इत्यविवक्षिता संख्या ॥

तण्डुलभूतेष्वपनयेत् । ८ ।

तां तु प्राकृतीं देवतां तण्डुलीभूतेषु ग्रीष्मादिषु पूर्ववद्वैकतदेवता-
निवेशनेनापगमयेत् ॥

वृद्धभागभ्य इत्यालेखनः । ८ ।

वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्घयतीत्यर्थवादेन वृद्धिहेतुत्वस्यापना-
दभ्युदितं हविर्यद्वृद्धमित्युच्यते । तद्भजन्ते या वैकृत्यो देवतास्ता
वृद्धभाजः । ताभ्यो निर्वपेदित्यर्थः ॥

विनिरुक्ते ऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यः शेषम् । १० ।

विनिरुक्तं अर्घनिर्हृतम् । तच्चाभ्युदिते प्राकृत्या एव देवतायै शेषं
निर्वपेदित्यर्थः ॥

तण्डुलभूतेष्वपनयेत् । ११ ।

व्याख्यातः ॥

यस्यागृहीतं हविरभ्युदियाद्भुतचर्यां वा नोदाशंसीत ।
स चेधा तण्डुलानिति पूर्ववत् । अथोत्तरस्मै हविषे
वत्सानपाकृत्योपवसेत् । १२ ।

अथ निरुक्तानिरुक्तविशेषयोः शाखान्तरीया अपि कल्या विकल्पार्थं
प्रदर्शयन्ते । अयद्वैकतं अनिरुक्तम् । अनिरुक्तविषये पूर्ववदभ्युदितेष्टिं कृत्वा
पुनर्विज्ञां कुर्यात् । निरुक्तविषये ऽपि वक्ष्यमाणप्रतर्क्याकृत्याश्रयादेव
सुयोगित्वार्थः । प्रतर्क्यां वा नोदाशंसीत । प्रतर्क्या उपवसद्याभ्यासः
तां च नोदाशंसीत न शक्यामि कर्तुमित्युदीच्य नाशंसीत नेच्छे-

दित्यर्थः। तथा च व्रताशकावेषेति कात्यायनः। पुनरिष्टानियममा-
चमत्राधिकमिति वेदितव्यम् ॥

अथ यस्य गृहीतं हविरभ्युदियात्सैव प्रायश्चित्तिः सा
व्रतचर्या। १३।

निरुप्तविषये सैवामावास्तैव पुनरभ्यस्ता प्रायश्चित्तिः सा वा व्रतचर्या
प्रत्यमहरेव वाभ्यस्तमित्यर्थः। तदत्र निरुप्तविषये अनन्तरसूत्रोक्तेन
कल्पेन सह त्रयो ऽमी शाखान्तरकल्पा उक्ता भवन्ति। यथा प्रह-
तिमेवाविकृतां कृत्वा तथैव पुनर्यजेत। अभ्युदितेष्टिं वा कृत्वा
प्रहृत्या पुनर्यजेत। उपवसयमात्रं वा वर्धयित्वा पश्चाद्यजेतेति। तदे-
तद्वक्तुं बोधायनीये स ह स्माह बोधायनः सिद्धैरेवामावास्तैर्हवि-
र्भिरिष्टा पुनरुपोष्य श्रोभृते काल्यामनभ्युदितामध्यापन्नां यजेत।
अत्र ह स्माह शालीकिः येषां ब्राह्मणजेष्टिस्तया व्यक्तयेष्टा पुनरु-
पोष्य श्रोभृते काल्यामनभ्युदितामध्यापन्नां यजेतेत्यपि बोधवस्य
एवातिप्रवर्धतेति ॥ सा व्रतचर्येत्यत्र प्रयोगमाह ॥

वत्सान्मातृभिः संसृज्य पुनरपाकृत्य पूर्वेषु दुग्धं दधि
हविरातञ्चनार्थं निदध्यात्। १४।

अन्यन्वाधानादि सर्वं कर्म यथानुष्ठितमेवावतिष्ठते। प्रातर्दोहार्थं
नपाकृतान्वत्सान्मातृभिः संसृज्य मायंदोहार्थं पुनरपाकृत्य दधुत्पा-
दयेत्। यत्तु प्रागुत्पन्नं दधि हविस्तदातञ्चने निदध्यात् प्रतिपाद-
येत् ॥ यदि प्रातर्दोहो ऽप्युत्पन्नः स च तस्मिन्नेव दधयभिदोहत्वेन
षोडशो न त्याज्यः तत एव न्यायात्। यस्तु निरुप्त आग्नेयः स

धार्यते. अपितश्चेत् त्याज्य एव. श्रुक्तपर्युषितत्वादिसोषप्रसङ्गात् ।
ततः शोभते कृतान्तात्मकस्य "यजेत । यदा तु कृतायामिच्छाया
चन्द्रज्ञानं तदा पुनरिच्छैव . अकाले कृतस्याकृतत्वात् ॥

अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेच्च
आहिताग्निः सन्नवत्यमिव चरेत्प्रवसेद्वा व्रत्ये ऽहनि
मांसं वाश्नाति स्त्रियं वोपैति । १५ ।

व्रतभेषो ऽग्रत्यचरणम् । व्रत्ये ऽहनीति मध्येवचनान् न पूर्वाभ्यां
संबध्यते । तेन सार्वकालिकयोरेव व्रतभेषप्रवासयोर्भवति व्रतपतौ ।
व्रत्ये ऽहनीति काकाखिवदुभयत्र संबध्यत इत्यपरम् । औधायनस्याह-
य आहिताग्निः सन्नवत्यमिव चरेदित्याधानप्रभृत्येवेदमुक्तं भवतीति
औधायनः . अवाहितेव्येवोपसमाहितेषु चेति शालीकिरिति ॥

अग्नये व्रतष्टदे* ऽष्टाकपालं यद्यार्तिजमशु कुर्यात्
। १६ ।

आर्तिजग्रहणं हर्षजाद्युत्थाद्यर्थम् । व्रतष्टद इति दकारश्चान्दनः
प्रासादिको वा । व्रत्ये ऽहनीत्यनुवर्तते । तथा च बह्वृचाः तदाहुचं
आहिताग्निरुपवसथे ऽशु कुर्वीतेति ॥

त्वमग्ने व्रतष्टच्छुचिर्देवा आसादया इह । अग्ने
हव्याय वोढवे ॥ व्रतानुविभ्रद्भृतया अदाभ्यो यजा ने

* Thus according to the commentary, the MSS of the text,
however, read व्रतष्टदे.

देवां अजरः सुवीरः । दधद्रत्नानि सुविदानो अग्ने
 गोपाय नो जीवसे जातवेद इति याज्यानुवाक्ये ॥ व्रात-
 धृतो प्रवास एके समामनन्ति व्रातपतीमश्रुकर्मणि । १७।
 गतो ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

यद्यग्निहोत्र्युपसृष्टा वाश्येत यस्माद्धीपावाशिष्टास्ततो
 नो अभयं कृधि । अभयं नः पशुभ्यो नमो रुद्राय
 मीढुप इति जुहुयादभि वा मन्त्रयेत । १ ।

अग्निहोत्रद्रव्यधुग्धेनुः अग्निहोत्री । सा यदि प्रस्रवणार्थमुपसृष्टा
 संयोजितवत्सा क्रन्देत्तदानया जुहुयान्तां वाभिमन्त्रयेत ॥

यद्यु वै निपीदेदेतयैव यस्माद्धीपा न्यपद इत्यभिम-
 न्न्योदस्याहेव्यदितिर्विश्वरूप्यायुर्यज्ञपतावधात् । इन्द्राय
 कृण्वती भागं मित्राय वरुणाय चेत्युपस्थाप्य तां दुग्ध्वा
 ब्राह्मणाय दद्याद्यस्यान्नं नाद्यात् । अवर्तिमेवास्मिन्पा-
 भानं प्रतिमुञ्चतीति विज्ञायते । २ ।

एतयैव न्यपद इति विहृतयोत्यापयत्यध्वर्युः । तां दुग्ध्वा सह
 क्षीरेण तस्मै दद्याद्यजमानो यस्यान्नं न भुञ्जीत । तथा च कृते

तस्मिन्नेवावर्तिसंज्ञं पापानं प्रतिमुञ्चति आसजति । अर्चतिः
दारिद्र्यं अज्ञाया वा ॥

अपि वा दण्डेन विपिष्याविपिष्य बोध्याप्यात्मन्कु-
र्वीत । ३ ।

अपि वा पूर्ववदभिमन्त्र्य दण्डेन विपिष्य प्रणुद्य अविपिष्यैव वानेन
शपथितोत्थाप्यात्मनि कुर्वीत . न ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः ॥

स्त्र्यवसाङ्गवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः
स्याम । अहि वृणमङ्घ्रे विश्वदानो पिव शुद्धमुदकमा-
चरन्तीति दर्भस्तम्बमालुप्य प्रासयेत् । ४ ।

तामात्मनि कृतासेवं शपथित्वा ततो होमाय दुह्यादिति भावः ॥

यद्यु वै लोहितं दुहीत व्युत्क्रामतेत्युक्ता दक्षिणमग्निं
परिश्रित्य तस्मिन्नेतच्छपथित्वा तस्मिन्व्याहृतीभिस्तूष्णीं
वा हुत्वा तां ब्राह्मणाय दद्याद्यमनभागमिष्यन्स्यात् । ५ ।

व्युत्क्रामत अन्यत्र गच्छतेति यजमानादौर्तां प्रैषः । यमनभागमिष्यन्
यं प्रति कस्यैचिदपि कार्याय न गमिष्यति तस्यै दद्यादित्यर्थः ॥

यदि दुह्यमानं स्कन्देद्यद्य दुग्धं पृथिवीमसक्त
यदेऽपधोरप्यसरद्यदापः । पयो गृहेषु पयो अग्नियासु
पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीत्येनदभिमन्त्र्य समुद्रं वः
प्रहिणोमीत्यद्विरुपस्तजेत् । ६ ।

सामान्यतो ऽग्निहोत्रस्कन्दने अस्कान्द्यौरित्यभिमन्त्रणं उन्नमयेत्यङ्घ्रि-
संसर्गं च वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥

यदि दुह्यमाना स्थालीमवभिन्द्यान्निर्णिज्यान्यां
दुह्यात्तां वैव । ७ ।

स्थाली* वेदेकदेशतो भिन्द्यात् तदा प्रक्षाल्य तां स्थालीं तस्यामे-
वान्यां गां दुह्यात् . तामेव वा गां सा चेत्युनः प्रपीना स्यात् ।
सर्वभेदे तु न्यान्त्यन्तरमागमयेत् ॥

यदि दुह्यमानं दुग्धं ह्रियमाणं हृतमधिश्रीयमा-
णमधिश्रितमुद्वास्यमानमुद्वासितमुन्नीयमानमुन्नीतं वा
स्कन्देतदेव यादृक्कीदृक्च होतव्यमन्यया वाभिदो-
ह्यम् । ८ ।

दुह्यमानस्कन्दने प्रायश्चित्तमुक्तं पूर्वतरसूत्रे । तथा दुग्धादीनामपि
परस्तादव्यक्ते । तत्रोभयेषामपि द्रव्यमनेन नियम्यते . अतो दुह्यमा-
नेषु पुनर्गृह्यम् । ह्रियमाणं गार्हपत्येऽधिश्रयणार्थम् । तदेव यादृ-
कित्यादि स्तत्रशिष्टमेव यावत्तावदात्मं शिष्टमपि होतव्यमित्यर्थः ।
अथ यद्यन्यतरमवशिष्टमनाहुतिक्षमं स्यात्तदा तस्योपर्यन्यां दोहयित्वा
वर्धितेन होतव्यमित्यर्थः ॥

यदि सकृदुन्नीतं स्कन्देद्विस्त्रिवा न तदाद्रियेत ।

तस्मिन्नेवावर्तितत्वं पाप्मानं प्रतिमुञ्चति आसजति । अर्चतिः
दारिद्र्यं अशनाया वा ॥

अपि वा दण्डेन विपिष्याविपिष्य बोध्याप्यात्मन्कु-
र्वीत । ३ ।

अपि वा पूर्ववदभिमन्त्र्य दण्डेन विपिष्य प्रणुद्य अविपिष्यैव वानेन
घापयित्वात्याणात्मनि कुर्वीत . न ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः ॥

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः
स्याम । अद्वि दणमद्ये विश्वदानो पिव शुद्धमुदकमा-
चरन्तीति दर्भस्तम्बमालुष्य प्राप्तयेत् । ४ ।

तामात्मनि कृतानेवं घापयित्वा ततो हेमाय दुह्यादिति भावः ॥

यद्यु वै लोहितं दुहीत व्युत्क्रामतेत्युक्ता दक्षिणमग्निं
परिश्रित्य तस्मिन्नेतच्छ्रपयित्वा तस्मिन्व्याहृतीभिस्तूष्णीं
वा हुत्वा तां ब्राह्मणाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्स्यात् । ५ ।

व्युत्क्रामत अन्यत्र गच्छतेति यजमानादीनां प्रैवः । यमनभ्यागमिष्यन्ने-
यं प्रति कस्यैचिदपि कार्याय न गमिष्यति तस्मै दद्यादित्यर्थः ॥

यदि दुह्यमानं स्तन्देद्यदद्य दुग्धं पृथिवीमसक्तं
यदोषधीरप्यसरद्यदापः । पयो गृहेषु पयो अग्निधासु
पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीत्येनदभिमन्त्र्य समुद्रं वा
प्रहिषोमीत्यद्विरुपसृजेत् । ६ ।

शामान्यतो ऽग्निहोत्रस्कन्दने अस्कान्द्यौरित्यभिमन्त्रणं उवभयेत्यङ्किः
संसर्गं च वक्ष्यति । तच्चायं पुरस्तादपवादः ॥

यदि दुह्यमाना स्थालीमवभिन्द्यान्निर्णिज्यान्वां
दुह्यात्तां वैव । ७ ।

स्थाली* चेदेकदेशतो भिन्द्यात् तदा प्रक्षाल्य तां स्थालीं तस्यामे-
वान्वां गां दुह्यात् . तामेव वा गां सा चेत्युनः प्रपीना स्यात् ।
सर्वभेदे तु म्याल्यन्तरमागमयेत् ॥

यदि दुह्यमानं दुग्धं ह्रियमाणं हृतमधिश्रीयमा-
णमधिश्रितमुद्वास्यमानमुद्वासितमुन्नीयमानमुन्नीतं वा
स्कन्देत्तदेव यादृकीदृक्च होतव्यमन्यथा वाभिदो-
ह्यम् । ८ ।

दुह्यमानस्कन्दने प्रायश्चित्तमुक्तं पूर्वतरुद्धं । तथा दुग्धादीनामपि
परस्तादक्ष्यते । तत्रोभयेषामपि द्रव्यमनेन नियम्यते . अतो दुह्यमा-
नस्य पुनर्यज्ञम् । ह्रियमाणं गार्हपत्योऽधिस्रयणार्थम् । तदेव यादृ-
गित्यादि स्तूत्रशिश्लमेव यावन्तावद्धान्यं शिष्टमपि होतव्यमित्यर्थः ।
अथ यद्यन्यतरमवशिष्टमनाहुतिक्षमं स्यात्तदा तस्योपर्यन्वां दोहयित्वा
वर्धितेन होतव्यमित्यर्थः ॥

यदि सक्तदुन्नीतं स्कन्देद्विस्त्रिवा न तदाद्रियेत ।

यद्यु वै चतुर्थमुन्नीतं स्कन्देत्स्थाल्यां श्रेयमवनीय चतु-
रभ्युन्नीय होतव्यमन्यया वाभिदोह्यम् । ८ ।

यदि सकृद्विस्त्रिर्वोन्नीतं कमग्नौ युगपदा स्कन्देत् न तदाद्रियेत .
शिष्टेनैव जुहुयात् । आद्रियेतैव तु स्कन्नप्रायश्चित्तं . आहुतिमात्र-
स्कन्दने प्रायश्चित्तविधानात् । यदि पुनश्चतुर्थं स्कन्देत्तदा सुचि
शिष्टं स्थाल्यामानीय पुनस्त्रयितयं अभिदोह्यं वा सुचि ॥ तत्र
चतुर्थित्येतदनुवादत्वात् पञ्चमस्याप्युपलक्षणं पञ्चावन्तिनः । तेन चतु-
र्थमित्येतदपि चतुर्थप्रभृतीत्युक्तं भवति । तथाच प्राक् चतुर्थादनाद-
रवचनात् पूर्वसूत्रे ऽप्युन्नीयमानमुन्नीतं वा स्कन्देदित्येतच्चतुर्थप्रभृत्येव
स्कन्दने ऽवतिष्ठते । तस्य चानेन समुच्चयार्थभवादिकल्पः । केचित्तु
विनिवेशनं कुर्वन्ति . यद्य तु सकृद्विस्त्रिर्वोन्नीतस्कन्दने सति चतु-
र्थप्रभृत्यप्युन्नीतं स्कन्दति तत्रार्थं विधिः अन्यत्र पूर्वं इति ॥

इति पञ्चमौ कण्डिका ।

यद्युद्रुतस्य स्कन्देत्तन्निपद्य पुनर्गृहीत्वा तदेव यादृ-
क्कीदृक्च होतव्यम् । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
अथाज्येन वारुणीमृचमनूच्य वारुण्यर्चा जुहुयात् । १ ।

उद्रुतस्येति आदिकर्मणि कः । उद्रुतं उत्थाय ग्राह्नेतुं प्रकान्त-
मित्यर्थः । ग्राह्णयनप्रभृत्युत्तरचोपादानात् । उक्तं च ब्राह्मणे दृष्ट-
स्यतेऽन्नीतं सवितुः प्रकान्तं द्यावापृथिव्यं द्विषमाणमिति ॥ तदुद्रुतं

यत्र स्कन्देत्तन्निषद्य तत्रासित्वा स्कन्वस्योपरि स्यात्सीं निधाय तस्याः
 पुनः सुचि गृहीत्वा तदेवाभिवर्धितं हेतव्यं न तु ततः पृथग्द्रव्या-
 न्तरमुत्पादयितव्यमित्यर्थः । यथा चायमस्यार्थः तथा यद्युद्भूतस्य
 स्कन्देदित्यादिश्रुतिरेव विभावितव्या । व्याचष्टे च तां बौधायनः
 यथा . यद्युद्भूतस्य स्कन्देत्तन्निषद्य पुनर्गृहीयादिति . स यत्रैव
 स्कन्दति तत्रैव स्यात्सीं निधायानिर्गृह्यमानाय पुनरभ्युक्षीय तदेव
 यादृक्कीदृक्च हेतव्यमिति ॥ पुनर्होमः प्रागेव व्याख्यातः । तस्मि-
 न्कृते एव ते हेतु इत्यनुद्भूत्योदुत्तममिति वारुण्यर्चा आज्याहुतिं
 जुहुयात् ॥

यदि प्राचीनं स्कन्देत्तदेव यादृक्कीदृक्च हेतव्यम-
 न्यथा वाभिदोह्यम् । २ ।

प्राचीनं प्राक्प्रवृत्तम् . यावत्पुरतः पराहतं स्यादित्यर्थः । अयास्मि-
 न्नेव विषये शास्त्रान्तरीयं विधिमाह ॥

अथैकेषाम् । यदि प्राचीनं ह्रियमाणं स्कन्देत्प्रजा-
 पतेर्विश्वभृति तन्वं हुतमसि स्वाहेत्येनदभिमन्यैतदेवा-
 मिहोचं स्यादित्याश्मरथ्यः । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्य-
 मित्यालेखनः । ३ ।

अत्र तु द्वियमाणमिति विशेषणाद्यावन्नियच्छत्युद्भूताति वा तदा
 पूर्वं एव विधिर्भवति . अन्यत्र पूर्वं वायं वा । तत्र प्रजापतेरित्य-
 भिमन्त्रणमन्त्रो ऽस्कानित्यस्यापवादः । उपसर्गस्तु यथोक्त एव भवति ।
 तत एतदेव स्कन्वन्निष्ठमग्निहोचद्रव्यं स्यात् न तस्यां दुग्ध्वा पुनर्हो-

तद्यमित्याश्रय्यमतम् । आलेखनमतात् पुनर्हीनो ऽपि कार्यः ।
तच्चाशेषस्कन्दने स्थाव्याः पुनरुन्नयनम् । स्थाव्यामप्यभावे आश्वं च
प्रतिनिधिमाद्याश्रयणः । प्रजापतेर्विश्वमृति तत्त्वं ऊतमसीति तत्र
स्कन्नाभिमर्शनम् । शेषेण जुहुयात् । पुनरुन्नीयाश्वे . आश्वमशेष
इति ॥

यदि पुरः पराहृतं स्कन्देदनूदाहृत्य चतुरभ्युन्नीय
हेतव्यमन्यया वाभिदोह्यम् । ४ ।

पुरः पराहृतं पुरस्तादुपसादनदेशं प्रति नीतमित्यर्थः । तत्रोपसन्नस्य
पुरस्तादुपसादनादुपसाद्यमाने ऽण्यमेव विधिः । अनूदाहृत्य सुचमनं
स्थालीमानीय । चतुरित्युपलक्षणं पूर्ववत् ॥

यदि पुर उपसन्नं स्कन्देत्तदेव यादृकीदृक्च हेत-
व्यमन्यया वाभिदोह्यम् । ५ ।

दर्भेषूपसादनप्रभृत्या पूर्वाङ्गतेरयं विधिः . यदि पूर्वस्यामाहुत्यामिति
पुरस्तादुपादानात् ततो ऽर्वागवध्यन्तरानुपादानाच्च । तथा च ब्राह्मणं .
ऐन्द्राग्रमुपसन्नं अग्नेः पूर्वाङ्गतिरिति ॥ अथास्मिन्नेव विषये शाखान्त-
रीयं विधिमाह ॥

अथैकेषाम् । यदि पुर उपसन्नमहुतं स्कन्देत्तदेव
यादृकीदृक्च हेतव्यम् । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्हीत-
व्यम् । अथाज्येन वारुणीमिति समानम् । ६ ।

उपसन्नमहुतं उपसादनप्रभृति यावन्न ऊतं तावदित्यर्थः । नञ्

पूर्ववदनुक्तमिदं परावधौ अजतमिति कस्मादुक्तम् । को दोषः । पूर्वं हि कथंचिद्व्यमानत्वात् परावधिर्नोपात्तः, इदानीं शास्त्रान्तरे सोऽपि पठित इति तथैव दर्शितः । तेनाचोद्यमेतत् ॥ पुनर्होमादि समानमुद्भूतस्कन्दनेन । एवमग्निहोत्रस्कन्दने द्रव्योत्पत्तिरुक्ता । इदानीं प्रायश्चित्तमाह ॥

अस्कान्द्यौः पृथिवीमस्कान्दपभो युवा गाः । स्कन्दे-
मा विश्वा भुवना स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ॥ अस्कान-
जनि प्राजन्या स्कन्नाज्जायते वृषा । स्कन्नात्प्रजनिषी-
महीति स्कन्नमभिमन्व्योन्नम्य पृथिवीमित्यद्विरूपस्त्वे-
नेत् । ७ ।

उपसृजेत् संसृजेत् ॥

यदनाहुतिमात्रं विप्रुडेव सा । ८ ।

यदेकस्रुवमात्रं ततोऽपि वा न्यूनं स्कन्नं तद्विप्रुष्मात्रकल्पमित्युपे-
क्षणीयम् । न तत्र प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

यदि सायं स्कन्देदा होतोः प्रातर्नाश्रीयात् । यदि
प्रातरा होतोः सायं नाश्रीयात् । ९ ।

सायंस्कन्दने प्रातरा होतोः आप्रातर्होमं नाश्रीयात्, एवमा
सायंहोतोः प्रातः । सर्वाग्निहोत्रद्रव्याणामयमेव विधिः स्कन्दने ।
द्रव्योत्पत्तौ त्वभिदोहनादिस्थाने तज्जातीयस्य द्रव्यस्य पुनराहरण-
मिति विशेषः ॥

दिव्या वा एतमशनिरभ्यवैति यस्याग्निहोत्रं शिरि-
शिराभवति । समोपामुमिति ब्रूयाद्यं द्विप्यात् । १० ।

शिरिशिरेति शब्दानुकारः । यस्याग्निहोत्रं शिरिशिरायते तस्याधम-
शनिपातः दुर्निमित्तमिति यावत् । तत्र यजमानहेत्यस्य नाम
गृहीताध्वर्युर्ब्रूयात् समोऽथ देवदत्तमिति । औषतिर्दाहकर्मा . तस्य
संपूर्वस्य रूपं समोऽपेति ॥

यस्याग्निहोत्रे ऽधिश्रिते श्रान्तराग्नौ धावेद्गार्हपत्या-
ङ्गस्मादायेदं विष्णुर्विचक्रम इति वैष्णव्यर्चाहवनीया-
ङ्गंसयन्नुद्गत्यैतयैव भस्मना शुनः पदमपि वपेत् । ११ ।

ध्वंसयन् इतस्ततो भस्म विकिरन् गत्वा शुनः पदानि भस्मनाभि-
पूरयेत् । अधिश्रयणप्रसूति ओदासनादिदं प्रायश्चित्तम् . आ-
प्रदानमित्यपरे । अन्यदा सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥

यस्याग्निमनाहृतं सूर्यो ऽभिनिम्रोचेद्यत्र दीप्यमानं
परापश्येत्तत आहृत्यैनं प्रविशानीति वैष आधी-
यते । १२ ।

अंशरश्मरेनमाश्वरेयुरिति दक्षिणाग्रावुक्कम् । तत्र यद्यन गृहते ऽग्नौ
सूर्यो ऽस्तिमियात्तदा पुष्टगृहादियोनिविशेषमनवेक्ष्य यत्र दृष्टो
ऽग्निः तत आहृत्यैनं प्रविशानीत्येष निधीयते । वाकारः प्रसिद्धौ .
अथवा एतं प्रविशानीति वा तृष्णीं वा निधीयत इत्यर्थः ।
अभिनिम्रोचेदिति वचनात् अभ्युदये तृष्णीमाधेयः ॥

इति दक्षिणाग्नेरनुगतस्वाधानकल्पः । १३ ।

सर्वानुगतस्यापि दक्षिणाग्नेर्यथायोन्युत्पाद्यादयमेवाधानप्रकार इत्यर्थः ।
दक्षिणाग्नेरिति वचनात् सभावेमव्ययोन्मुष्मिमेवाधानम् । प्रायश्चित्तं
तु सर्वेषु सर्वप्रायश्चित्तमेव विनियम्यान्वृत्त्यात् ॥

यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्योऽभिनिम्नोचेत् । १४ ।

इति पटी कण्डिका ।

दग्धेण हिरण्यं प्रवध्य पुरस्ताद्वरेत् । अन्वङ्गार्पेयो
ब्राह्मणो बहुविदग्निमुद्धरेत् । अन्वङ्गग्निहोत्रेणानूद्भवेत् ।
आयतने हिरण्येऽग्निं प्रतिष्ठाप्य नित्यमग्निहोत्रमुप-
साद्या तमितोरप्राणन्नासित्वा समन्य हुत्वा भूर्भुवः
सुवरित्युपस्थाय वारुणं चरुं निर्वपेत् । १ ।

अधिवक्ष्ये प्रणयनस्योक्तत्वात् तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमिदम् । अत
उद्धरणशब्देन प्रणयनं लक्ष्यते । यथा यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुरित्यादौ ।
तथा यस्याहवनीयमप्रणीतमभ्यस्तमियादित्याश्रयायनः । तेनोद्धृते
ऽप्यप्रणीते भवत्येव प्रायश्चित्तम् ॥ वेदार्थवित् आर्पेय इति व्याख्यातं
ब्रह्मौदने । तत्रैव ब्रह्मविषयं वेदनं यस्य स ब्रह्मवित् । अथवा
ब्राह्मण आर्पेय उद्धरेदिति ब्राह्मणस्य व्याख्या ब्रह्मविदिति । तत्र
च वेदनब्रह्मत्वस्यापेक्षितत्वात् यस्य यस्य यतोयतो वेदनप्रकर्षः
तस्य तस्य परिग्रहे गुणातिगम इति द्रष्टव्यम् ॥ तत्रैवाहवणादारभ्य

अमुमाभुयायणमिति यजमानस्य नामगोत्रयोर्निर्देशः यथा देवदत्तं
भार्गवमिति ॥

सौर्यमेककपालमेकै समामनन्ति । ७ ।

सौर्यस्याद्यणोक्ता एककपालधर्माः कार्याः । स चाग्नेयविकारः ॥

संस्थितायामिध्यामाहवनीयमेवैतदहरिन्धानावनश्र-
न्तौ वाग्यतावासाते यजमानः पत्नी च । ८ ।

आहवनीयमेवेति तमेवाहवनीयं सायंहोमार्यमिन्धानावित्यर्थः ।
अथवा सर्वाग्नीध्नस्यश्रुतायनादिभिरिष्टत्वात् तन्निवृत्त्यर्थ एवकारः ॥

द्वयोः पयसा पूर्ववत्सायमग्निहोत्रं जुहुयात् । ९ ।

द्वयोः गवोरिति शेषः पूर्ववत्. यथा द्वयोः पयसा पशुकामस्य
जुहुयादित्यत्रोक्तरीत्येत्यर्थः ॥

यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्यो ऽभ्युदियाच्चतुर्थं हीतमाज्यं
पुरस्ताद्दरेत् । अन्वहुर्ऋषेयो ब्राह्मणो बहुविदग्निमुद्ध-
रेत् । अन्वहुर्ऋग्निहोत्रेणानूद्धरेत् । आयतने ऽग्निं प्रति-
ष्ठाप्योषाः केतुना जुपतां यज्ञं देवेभिरन्वितम् । देवेभ्यो
मधुमत्तमं स्वाहेति प्रत्यङ्गिपद्याज्येन जुहुयात् । १० ।

घास्यातो ऽयमभिनिमोचनविधिना । इयांस्तु विशेषः. हिरण्यस्थाने
जुहुं चतुर्थं हीतं हरेत् । तच्च प्रतिष्ठापिते ऽग्नावध्वर्युरग्निहोत्रमुप-
साध पुरस्तादाहवनीयस्य प्रत्यङ्मुख उपविश्य उषाः केतुनेति
जुहुयादिति ॥

अग्निहोत्रस्य स एव होमकल्पः । तत्प्रायश्चित्तं
यत्प्रातः कालातिपन्नस्य । ११ ।

आ तमितोरप्राणन्नित्यादिर्वरदानान्तो होमकल्पो ऽनन्तरविधिना
समानः । तथादित्योपस्थानादि द्वयोः पयसा होमान्तं प्रायश्चित्त-
मित्यर्थः ॥

एतावन्नाना । नात्राहवनीयमनुगमयति । १२ ।

तस्मिन्नेवाग्नौ मैत्रेष्टिः सायंहोमश्चेति भावः ॥

अथैकेषाम् । यस्याग्निमनुद्धृतं सूर्यो ऽभिनिम्रोचेद्-
भ्युदियाद्वा । १३ ।

इति मन्त्रमी कण्डिका ।

मनो ज्योतिर्जुपतां चयस्त्रिंशत्तन्तव इति द्वे चतुर्थ-
हीते जुहुयात् । १ ।

तयोरप्यग्निहोत्रार्थमुद्धृत एवाग्नौ होमः तदङ्गत्वात् ॥

यस्य विप्रक्रान्तमहुतमग्निहोत्रं सूर्यो ऽभ्युदियाद्यथा
विजनिष्यमाणो न विजायेत तादृक्तात् । आत्मानं वा
ह यजमानो रुणद्भि सर्वज्यानिं वा जीयते । नित्यम-
ग्निहोत्रमुपसाद्या तमितोरप्राणन्नासित्वा समन्ध हुत्वा
भूर्भुवः सुवरित्युपतिष्ठेत । एकहायनो दक्षिणा । २ ।

यस्यानुदिते होय्यामीत्यभिधधाय प्रकान्तमग्निहोत्रमनुदित एवाहुतं
 स्यात् तद्यथा प्रकान्तप्रमवा स्त्री सद्यो ऽप्रसृतार्तिमियात् तादृगातं
 भवति । तेन च यजमानो ऽप्यात्मानं रुणद्धि दुःखायात्मानं नयती-
 त्यर्थः । वाकारः चार्थः । हेति प्रसिद्धौ । ततो दुःखाय रुद्धः सर्वज्यानि
 जीयते सर्वा वाधाः प्राप्नोति । तस्मादादत्तव्यमेतत्प्रायश्चित्तमिति
 भावः । नित्यमग्निहोत्रमित्यादि व्याख्यातम् ॥

हुत्वा तदुद्वास्य पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरित्या-
 श्मरथ्यः । ३ ।

हुत्वा तदग्निहोत्रं विधिवदुद्वास्य पुनराधेयमप्यस्य प्रायश्चित्तत्वेन
 कार्यमित्याश्रय्यो मन्यते । न त्वन्येषामेतन्मतमित्यर्थः ॥

अथैकेषाम् । यद्यन्ते स्यादुन्नीय प्राहुदाद्रवेत् । स
 उपसाद्या तमितेरासीत् । स यदा ताम्येदथ भूः
 स्वाहेति जुहुयात् । प्रजापतिर्वै भूतस्तमेवोपासरेत्स
 एवैनं तत उन्नयति नार्तिमार्छति यजमान इति
 विज्ञायते । ४ ।

एकेषां तु शाखिनां विज्ञायते । यद्यन्ते स्यात् यद्येतन्निमित्तं होम-
 समीपे स्यात् । किमुक्तं भवति । यदि निष्पक्षे ऽग्निहोत्रद्रव्ये ऽर्वा-
 ग्धोमादुदयः स्यादित्यर्थः । तथा च भारद्वाजः . यद्यन्ते स्यादित्य-
 ऽग्निहोत्रादनन्तरवादो ऽभिप्रेत इति ॥ तत्रोन्नयनाद्योपमादनात्कृत्वा
 प्राणायामेन तान्तो भूः स्वाहेति पूर्वाहुतिं जुहुयात् । भूरिति हि

प्रजापत्यभिधायी । यस्मादसौ नित्यं भूतो भवति तदनेन प्रजाप-
तिसेवोपासरेत् प्रजापतिरेवोपसृतः स्यात् । ततश्च स एवैनं ततो
दोषादुच्यति उद्धरति न चार्तिं प्राप्नोतीति ॥ यस्मादेवं शाखान्तरं
तस्मादीदृशे निमित्ते पूर्वैतद्विकल्पत इति भावः ॥

यस्याग्निहोत्रं विच्छिद्येत ह्यहे त्यहे चतुरहे वाग्नये
तन्तुमते ऽष्टाकपालं निर्वपेत् । ५ ।

चतुर्षु होमेष्वतिपक्षेषु तन्तुमती कार्या . षट्सु वाष्टासु वा । प्राक्केभ्यो
ऽवधिभ्यो विच्छेदे वैशेषिकप्रायश्चित्तावचनात् सामान्योक्तः सप्तहोता
भवति . सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टं याजयेदिति ॥ न चाग्निहोत्रस्यायज्ञत्वा-
दयज्ञविभ्रष्टत्वमस्य शङ्कनीयं . तस्मादग्निहोत्रस्य यज्ञकतेरिति तस्यापि
यज्ञसंस्तवात् . बौधायनेनास्मैवाहृत्य यज्ञविभ्रष्टत्ववचनाच्च यथा
प्रापितमधिकृत्योक्तं अयं यद्यस्मै यज्ञविभ्रष्टमाचक्षते न ते ऽहौषुरि-
तीति । तथोपपन्नकारेणापि को नु खलु विभ्रष्ट इति प्रकृत्योक्तम् .
यस्याग्निहोत्रस्याहुतौ अन्योऽन्यस्य ग्नानमापद्येते इति । तस्माद्युक्तमेव
सप्तहोता भवतीति ॥ यज्ञविभ्रष्टेष्टु विषयव्यवस्था प्रागेव दर्शिता ।
कात्यायनस्तथाह . अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयान्नो ज्योतिर्जुष-
तामिति । आश्रयायनश्च मगस्त्या चतुर्गृहीतं प्रकृत्याह . अग्निहोत्रा-
होत्रे च प्रतिहोममेक इति । बौधायनेनास्माद्वद्विषये प्रतिहोम
एवोक्तः . यथा दीप्यमानेष्वेवाह्वयमानेषु यावन्त्यतिक्रान्तान्यग्निहो-
त्राणि स्तुष्टानि प्रतिसंख्याय जुहुयादिति । विदुषस्तु ब्राह्मणोक्तम-
प्यनुमंथेयम् . तस्माद्यस्मैर्विदुषः उत्तिकादमुत द्रव्यं न जुहति हत-

मेवास्य भवतीति ॥ अत्र चतुरहादूर्ध्वमनेकविच्छेदे ऽप्ययमेव विधिः .
 अतो ऽन्यस्यावचनात्, अर्वाक् चतुरहादिष्टिनिवृत्त्यर्थत्वाच्चाधिकवच-
 नस्य । भारदाजस्तत्र ममाच्छादामेधिरकान् होमादिविच्छेदे विज्ञेय-
 माह . होमेष्वद्वयमानेषु चात्मन्यरण्यार्वा ध्रियमाणानां कथं तत्र न
 लुप्यते . द्वौ मासावज्जते ऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्टाग्रये पथि-
 कृते ऽग्नये वैश्वानरायाग्रये प्रतपतये ऽग्नये प्रतभत इत्येषा महापथि-
 कृदिष्टिः . पवित्रेष्ट्या यजेताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाविति सर्वमाप्नोतीति ।
 तथा षण्मासानज्जते ऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्टा वेति प्रकृत्य
 पूर्ववदेव पवित्रेष्ट्यन्तमुक्तातिपवित्रेष्ट्या यजेतेत्युक्तवान् । अतो यदत्र
 कैश्चिच्चतुरहादूर्ध्वं होमविच्छेदे ऽग्निर्नश्यतीत्युक्तं तदतिसाहसं पश्यामः ॥

स्वयं ह्यखानः सुगमप्रयावं तिग्मशृङ्गो वृषभः शोशु-
 चानः । प्रत्नं सधस्थमनुपश्यमान आ तन्तुमग्निर्दिव्यं
 ततान ॥ त्वं नस्तन्तुरुत सेतुरग्रे त्वं यन्या भवसि देव-
 यानः । त्वयाग्रे पृष्ठं वयमारुहेमाथा देवैः सधमादं
 मर्दमेति याज्यानुवाक्ये । ६ ।

गतः ॥

तन्तुं तन्वन्नुदुध्यस्वाम उदुत्तममुदयं तमसस्पर्युदु त्वं
 चित्रमित्युपहोमाः । ७ ।

आगन्तुवाक्ते नारिष्ठेभ्य ऊर्ध्वं भवन्ति ॥

इव्यवाहमभिमातिपाहं रक्षोहणं पृतनासु जिष्णुम् ।
 ज्योतिष्मन्तं दीद्यतं पुरंधिमग्निं स्विष्टकृतमाहुवेम ॥

स्विष्टमग्ने अभि तत्पूणाहि विश्वा देव पृतना अभिव्य ।
 उरुं नः पन्यां प्रदिशन्विभाहि ज्योतिष्मद्देह्यजरं न
 आयुरिति संयाज्ये । ८ ।

गतः ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

यस्याहवनीये ऽनुद्वाते गार्हपत्य उद्वायेदाहवनीयमु-
 द्वाप्य गार्हपत्यं मन्येदितः प्रथमं जज्ञे अग्निरित्येतया ।
 अग्ने सम्राडिषे रय्यै रमस्व सहसे द्युम्नायैर्जपत्यायेत्य-
 भिमन्त्य सम्राडसि विराडसि सारस्वतौ त्वोत्सौ समि-
 न्धातामन्नादं त्वान्नपत्यायेत्युपसमिध्यान्वग्निरुपसान्मन्-
 खदित्यन्यं प्रणीयाग्नये तपस्वते जनइते पद्वस्वते
 ऽष्टाकपालं निर्वपेत् । १ ।

विधिः । अपवदति च स्वविषये यदि गार्हपत्य इत्यादिविधिम्, तं प्रति विशेषविषयत्वात् ॥ तेनाकर्मकाले ऽप्ययमेव विधिरजस्राग्नेः । अथवा विकल्प एव तयोर्विध्योः न सामान्यविशेषभावः शाखाभेदात्, यथोक्तं मत्स्यापादने यस्याग्निरनुगच्छेदित्येकेषां न कालमवधारयेदिति, तेभ्य एवाववाणेभ्यो ऽधि मन्यितव्य इति । भारद्वाजस्याह अथैकेषां यतरो ऽग्निरनुगच्छेत्तेभ्य एव दारुभ्यो ऽधि मन्यितव्य इत्यादि ॥ अत्र बहुचवाजसनेयकयोरान्यलायनकात्यायनबौधायनैश्चाहवनीयं प्रियमाणमाहृत्य गार्हपत्यायतने निधाय ततः पुनःप्रणयनमुक्तम् । तत्र बहुचे तावदाहवनीयमधिकृत्याम्नायते सर्वमेवेन सहभस्मानं समोष्य गार्हपत्यायतने निधायाथ प्राञ्चमाहवनीयमुद्धरेदिति । वाजसनेयके ऽप्ययमेवाल्पान्तरः पाठः । तथाश्चलायनकादावपि । बौधायनीये तु सर्वमाहवनीयं भाण्डे समोष्य दक्षिणेन विहारं हत्वायतनद्वयादपि भस्मोद्वास्य शङ्कत्पिण्डेनोपलिष्य न्युषोपसमाधाय प्रणयनमिति विशेषः । तथा प्रायश्चित्ते ऽपि विशेष उक्तः, षट् सुवाज्जतीर्जुज्जयादुदुधस्त्राग्ने तमग्ने सप्रथा अग्निं मनो ज्योतिर्जुषतां तन्नु तन्वन्नुदु त्वं चित्रमिति ॥

सर्वचानुगतेष्टिमेतामेके समामनन्ति । २ ।

सर्वत्र सर्वानुगतनिमित्तां तपस्वतीमेके समामनन्ति । तदयं सर्वत्र तेनतेनानुगतिप्रायश्चित्तेन विकल्प्यत इत्यर्थः । अथवा यत्रयथास्ता-भिरनुगते निमित्ते ऽष्टिरन्यान्याभिहिता तत्रतत्र सर्वत्रैतामेके समामनन्ति । अतस्तथा विकल्प्यत इत्यर्थः ॥

आयाहि तपसा जनेघ्नो पावको अर्चिषा । उपेमां
सुष्टुतिं मम ॥ आ नो याहि तपसा जनेघ्नो पावक
दीद्यत् । हव्या देवेषु नो दधदिति याज्यानुवाक्ये । ३ ।

गतः ॥

आहवनीये ऽनुगते ऽग्नये ज्योतिष्मते ऽष्टाकपालं
निर्वपति । ४ ।

तत्रतत्राहवनीयानुगतौ यथाविहितमग्निमुत्पाद्य ज्योतिष्मतीं निर्वपति ,
यथा यदि सायमहुते ऽग्निहोत्रे यदि प्राग्भोमकालादित्यादौ । यत्र
तु प्रायश्चित्तविशेषश्चेदिति तत्र स एवेत्यते , यथान्वाहितादौ ।
तेनाप्येषा विकल्प्यत इत्यन्ये । ननु पूर्वसूत्रेण तपस्वत्यपि तत्रतत्रं
प्राप्ता । तत्किमनयोरेकस्मिन्दोषे श्रूयमाणत्वात्समुच्चयः । नेत्याह ॥

न तपस्वते । ५ ।

यदा ज्योतिष्मते निर्वपति तदा न तपस्वते । विकल्प एव त्वनयो,
ग्राखाभेदादिति भावः । अथवा सर्वचानुगतेष्टिमित्यनेन सहैतत्त्वा-
मान्यविशेषभावेन योजनीयम् । सर्वाग्निषु तपस्वती , ज्योतिष्मती
त्वाहवनीये , न तपस्वत इति बाध एव तत्र तपस्वत्या इत्यर्थः ।
मन्यनविषये तु यदि गार्हपत्य आहवनीयो वेति विधिना तपस्वत्येव
सर्वत्र , न ज्योतिष्मती , विशेषविहितत्वात् , अन्यथाहवनीये तस्यानव-
काशत्वप्रसङ्गाच्च । तत्रापि तु द्वयोर्विकल्प इत्यपरम् ॥

यदि सायमहुते ऽग्निहोत्रे पूर्वे ऽग्निरनुगच्छेदधिश्रि-

त्याग्निहोत्रमुन्नीय वाग्निना च सहाग्निहोत्रेण चानूद्भवेत् । यो ब्राह्मणो बहुवित्स उद्धरेत् । यत्पुरा धनमदायी स्यात्तदद्यात् । अच्युतेनैनं व्यावयतीति विश्रायते । ६ ।

यद्यप्यवाजते ऽग्निहोत्र इति वचनात् आ पूर्वाहुतेरयं विधिराख्येयः । तथाप्यधिश्रित्याग्निहोत्रमुन्नीय वेत्युद्धरणकालनियमात् सहाग्निहोत्रेणोद्भवणवचनाच्च ततः पूर्वकाल एवास्य संकोचः सामर्थ्यात् । वज्रविद्धराख्यातः ॥ तदयमर्थः । विहरणकालप्रभृत्याधिश्रयणादोन्नयनादाहवनीयानुगतौ पूर्ववदाहवनीयकर्मवर्जमधिश्रयणान्त उन्नयनान्ते वा कर्मणि कृते वज्रविद्वान्नाह्वणस्त्रुष्णीमग्निमुद्धरेत् । ततो ऽध्वर्युः कृतान्तादारभ्योद्भवणात्कृत्वा सहाग्निहोत्रेण वज्रविद्वमग्निं नयन्तमनूद्भवेत् । ततो वज्रविदा प्रतिष्ठापिते ऽग्नौ तस्मै यजमानस्तद्धनं दद्यात् यस्मै स्पृह्यालुरात्मार्थं निहितवान् नेदमन्यस्मै दास्यामीति । तेनैवाच्युतेन धनेनैवमाहवनीयं गार्हपत्याध्यावितवान्भवति, एनं वज्रविदं वा ॥ ततो ऽग्निहोत्रमन्यस्मै दत्त्वा अन्यत्र वा निधायानुगतेष्टिर्मिवाद्याहुतयो वा । तत आहवनीयकर्माण्यकृतानि कृत्वा कृतान्तादारभ्याग्निहोत्रसमाप्तिः ॥ समानो ऽयं विधिरजस्रे विशेषायचनात् । न च अहुते ऽग्निहोत्र इति वचनात् अग्निहोत्रमाचार्याग्निविषयो युक्त इति वाच्यम् । यदि प्रातरहुते ऽग्निहोत्रे ऽपरो ऽग्निरनुगच्छेदित्यत्र व्यभिचारात् । यस्याग्निरुद्धतो ऽहुते ऽग्निहोत्र उद्वायेदित्यन्यत्र विशेषवचनाच्च ॥

यदि प्रातरहुते ऽग्निहोत्रे ऽपरो ऽग्निरनुगच्छेदनुग-
मयित्वा पूर्वं पूर्ववन्मथित्वापरं पूर्ववदुद्धृत्य जुहु-
यात् । ७ ।

प्रातर्विहरणकालप्रभृत्या पूर्वज्जलेगार्हपत्यानुगतावाहवनीयोद्वापनादि
तपस्वत्यन्तं कर्म यस्याहवनीये ऽनुदात इत्यादिविधिना समानम् ।
तत्कृत्वा ततो ऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यर्थः । पुनरुपन्यामस्तत्तरविधिवि-
कल्पार्थः ॥

यदि त्वरेत पूर्वमन्ववसाय ततः प्राहुद्धृत्य जुहु-
यात् । ८ ।

यदि त्वरेत कालातिपत्तिमयादिना तदाहवनीयमेव गार्हपत्यं परि-
कल्प्य तत्रैव दक्षिणाग्न्यादीनपि नीत्वा ततः प्राश्चमाहवनीयमुद्धृ-
त्वाग्निहोत्रं जुहुयात् । ततो यदि गार्हपत्य इत्यादिविधिना गार्हप-
त्यस्योत्पत्तिः ॥

जामि तु तद्यो ऽस्य पूर्वस्तमपरं करोति । अन्यत्रै-
वावसाय पूर्ववन्मथित्वापरं पूर्ववदुद्धृत्य जुहुयात् । ततः
श्वोभूते ऽग्नये तपस्वते जनदत्त इति समानम् । ९ ।

जामीति पूर्वनिन्दा उत्तरविधिप्रशंसार्था । पौनःपुन्यनिमित्तमश्रद्धेयत्वं
जामित्वम् । तत्तु जामि यत्पूर्वमेवाग्निमपरमपि करोतीति । तस्मा-
दन्यत्रैव देशे सहाग्निभिर्भियमाणैर्गत्वा तत्रानुगमयित्वा पूर्वमित्यादि-
विधिनापरं मथित्वा पूर्ववदेवोद्धृत्वाग्निहोत्रं जुहुयात् । ततः श्वोभूते
तपस्वतीं निर्वपेत् ॥

अथैकेषाम् । यस्याग्निरनुगच्छेन्न कालमवधारयेत् ।
अनुगमयित्वा पूर्वं पूर्ववन्मथित्वापरं पूर्ववदुद्धृत्य जुहु-
यात् । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्धारुणं यवमयं
चरुम् । १० ।

अथवा प्रातरिति न कालविशेषमवधारयेत् । मायं प्रातर्वा अज्जते
ऽग्निहेत्रे ऽपराम्यनुगतावनुगमयित्वा पूर्वमित्यादिविधिरेव स्यात् ।
तपस्वत्याम्बु स्थाने वारुणवैश्वानरौ समानवर्हिषौ निर्वपेदित्यर्थः ।
तदेवमेते चयः कल्पाः प्रातःकाले यस्याहवनीये ऽनुदात इत्यादि-
विधिना सह विकल्पन्ते । अन्यस्त्वेकः मायंकाले ऽपि ॥

यदि गार्हपत्य आहवनीयो वानुगच्छेन्नेभ्य एवाव-
शाणेभ्यो ऽधि मन्यितव्यः । यदि न तादृशानीवावशा-
णानि स्युर्भस्मनारणी संस्पर्श्य मन्यितव्यः । स्वादेवैन-
योनेर्जनयतीति विज्ञायते । ११ ।

क्षामावशिष्टानि काष्ठान्यवचाणानीत्युच्यन्ते । तेषु मन्यनसमर्थेषु मत्सु
तेभ्य एव द्वे गृहीत्वा मन्येत । यदि पुनर्न तादृशानि स्युः तदा
तत्तद्भस्मसंस्पर्शं कृत्वा तयोररण्योर्मन्येत् । एवमरणी संकृत्य मन्यस्वादेव
योनेर्जनयत्यग्निम् । अवचाणाभावे भस्मस्थत्वादग्नेस्तस्य स, इदानीम-
रण्योः संक्रमितत्वाच्च । तावत्ये च लिङ्गम्, अथ वाव स निलम्बत
इति । अत एव वचनादवचाणाभावे भस्मसंस्कारमन्तरेण मथितो
ऽप्यग्निः स्वयोन्यनुत्यसत्त्वादसत्त्वम इत्युक्तं भवतीति । न च गार्हपत्या-
रण्योराहवनीयमन्यनम्, पृथगरणीष्वग्नीति लिङ्गात् । गार्हपत्यस्य

तावदियमेवात्पत्तिः सर्वत्र ॥ प्रायश्चित्तं च तपस्वत्वेनासत्यपवादे
 यथान्वाहिनादौ । यत्राहवनीयस्यापि प्रणयनानुपदेशः तत्रापौयमे-
 वात्पत्तिः ॥ यथा सावित्रादिषु दर्विहोमेस्त्रिहोत्रे च होमकाले तथे-
 छिपशुक्लपि प्रागन्वाधानादित्यादि । प्रायश्चित्तं च तत्रेदमेवासत्यप-
 वादे . यथा यदि होमकाले प्राण उदानमित्यादिना । सत्याषाढस्व-
 चाह यस्य पूर्वा ऽग्निनुगच्छेदित्येकेषां न कालमवधारयति तेभ्य
 एवावचारेभ्यो ऽधि मन्यितव्य इत्यादि । भारद्वाजश्च अथैकेषां यतरो
 ऽग्निनुगच्छेत्तेभ्य एव दारुभ्यो ऽधि मन्यितव्य इत्यादि ॥

एवं शकैधे तृणैधे च । १२ ।

शकानि करीषाण्येधा यस्य स शकैधः । तथा तृणैध इति । शकादी-
 न्धने चाग्नावनुगते भस्मनारण्यौ संस्पर्शं मन्यितव्यः । तेषामपि मन्य-
 नासामर्थ्यादिति भावः ॥

अग्नये तपस्वते जनदत्त इति समानम् । १३ ।

दर्शितो ऽस्यापि विषयविभागः प्रागेव । तथा दर्शितावनया बाधवि-
 कल्पौ ज्योतिष्मत्याः ॥

अनुगतेष्टेर्वा स्थान एता आहुतीर्जुहुयान्मिवाय
 स्वाहा वरुणाय स्वाहाअग्नये स्वाहाअग्नये व्रतपतये स्वाहा-
 अग्नये तपस्वते जनदत्ते पावकवते स्वाहाअग्नये शुचये
 स्वाहाअग्नये ज्योतिष्मते स्वाहा सूर्याय स्वाहेति व्याहृ-
 तीभिर्विहृताभिः समस्ताभिश्च जुहुयात् । १४ ।

सर्वस्या एवानुगतेष्टेरयं विकल्पः पुनरनुगतेष्टिदृष्ट्यात् । अन्यथा हि
अपि वैता आहुतीस्थित्वावच्छत् । तथा सर्वामामेव प्रायश्चित्तेष्टीना-
मनुष्यमाहाश्वलायनः . अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने तस्यैतस्यै
देवताय पूर्णाहुतिं जुहुयादिति विज्ञायत इति । बहुधाश्च
एवेष्टीः प्रकृत्याधीयते ॥

इति नवमी कण्डिका ।

यदि प्राग्घोमकालादाहवनीयो ऽनुगच्छेद्गार्हपत्या-
दन्यं प्रणयेत् । १ ।

केचिदहुत इत्यनेन सकलस्य बन्धं मन्यन्ते । तदयुक्तं शाखाभेदात् .
एकोदाहरणाभिप्रायेण सामान्यायोगाच्च । यदि हि तथाभिप्रेष्यत
प्रातर्पणमेवाकरिष्यत् । नहि माणवकायैकस्मै दधनि दिक्षिते तक्ने
च कौण्डिन्याय भवति वचनं ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्नं
कौण्डिन्यायेति . भवति च तच्च वचनं माठराय दधि दीयतां तक्नं
कौण्डिन्यायेति । तथा च महाभाष्यकारः . नह्येकमुदाहरणं सामा-
न्यवचनं प्रयोजयतीति । तस्मादुभयकार्यमित्येव युक्तम् ॥ अथ को
होमकालः । ननूक्ता आनञ्चदर्शनादयः कालाः सायंप्रातर्होमयोः
सूचकता । तेषु यतमस्मिन्नुद्दिशति ततमो भविष्यति ॥ प्राग्घोमका-
लादिति को ऽर्थः । यदेकादाहरणादि तन्त्रं प्रकल्पते ततः प्रागित्यर्थः ।
तथा च होमकालमनुवदता कात्यायनेनोक्तम् . आसन्नेषु स्वेत्याचेष्वा-
हवनीयो ऽनुगच्छेद्गार्हपत्ये जुहुयात्प्राण उदानमप्यगादिति ॥ कश्च

पात्रमादयकालः । तन्वाग्भा इति ब्रूयात् । यथा प्रणयनविधनन्तर-
माह बौधायनः . अथैतान्यग्निहोत्रपात्राणि प्रक्षालितान्युत्तरेण गार्ह-
पत्यमुपसादयतीति । सत्याषाढभारद्वाजौ तु परिस्ररणानन्तरमाहतुः .
अग्निहोत्रपात्राणि प्रयुनक्तीति ॥ तस्मात्प्रणयनकालप्रभृत्या तन्वाग्-
भात् आ वा परिस्ररणात् आहवनीयस्यानुगतावन्यं प्रणीयानुगते-
ष्टिर्मिवाद्याहुतयो वा । समानो ऽयं विधिरजसे अविशेषात् ॥

यदि होमकाले प्राण उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये
जुहुयात् । २ ।

व्याख्यातो होमकालः पूर्वसूत्रे । तत्र यथाहवनीयो ऽनुगच्छेत्प्राण
इत्यादिना गार्हपत्ये प्रायश्चित्तार्थमाज्याहुतिं जुहुयात् । ततो यदि
गार्हपत्य आहवनीयो वेत्यादिविधिनाग्निसुत्पाद्य प्रकृतिवदग्निहोत्र-
समाग्निः । तथा चात्रैतामाहुतिमुक्त्वा यथानुपूर्व्यकरणमिति कात्या-
यनः ॥ नात्रानुगतेष्टिः प्रायश्चित्तविशेषवचनात् . नापि विकल्प्यते
शाखाभेदात् । यस्याग्निरुद्धृत इति विधिनोद्धरणमप्यस्याहवनीयस्यो-
द्धार्यस्य लभ्यत इति द्रष्टव्यम् ॥

यदि गार्हपत्य उदानः प्राणमप्यगादित्याहवनीये । ३ ।

व्याख्यातः पूर्वं । नात्र यस्याहवनीये ऽनुद्धात इत्येष विधिरिष्यते .
जीवन्तमाहवनीयं कृत्वा तत्र होमवचनात् । यस्तु अथैकेषां यस्या-
ग्निरनुगच्छेन्न कालमवधारयेदिति विधिः स त्वत्रापि भवत्येव
सार्वकालिकत्वात् ॥

यदि दक्षिणाग्निर्व्यान उदानमप्यगादिति गार्हपत्ये । ४ ।

एव ऊतैतं प्रविशानीति यथायोऽन्यत्पाद्याधेयः ॥

यदि सर्वे ऽनुगच्छेयुरग्निं मथित्वा यां दिशं वातो वायात्तां दिशमुद्धृत्य वायवे स्वाहेति जुहुयात् । ५ ।

होमकाले ऽनुगतौ सर्वेषां गार्हपत्यं मथित्वा निधायानुवातमाहवनीयमुद्धृत्य वायवे स्वाहेत्याहुतिं जुहुयात् । ततो यथास्थानं विहृत्याग्नीन्हतान्तादारभ्य कर्मसमाप्तिः ॥ कात्यायनस्तु वायव्यामाहुतिमपि यथास्थानमुद्धृत्य तस्मिन्नग्नावेवाह यथा . सर्वे चेत् त्वं मथित्वा प्रतिवातमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं जुह्वा यथानुपूर्व्यकरणमिति ॥

यद्यु वै निवाते मथित्वा विहारं साधयित्वापरेणाहवनीयं यजमान उपविश्य स्वयमग्निहोत्रं पिबेत् । अग्निहोत्रप्रत्याम्नायो भवतीति विज्ञायते । ६ ।

यदि निवाते मति सर्वे ऽनुगच्छेयुः तदा गार्हपत्यं मथित्वा यथास्थानमेव विहारं साधयित्वा यथाविधि संकृतमग्निहोत्रमपरेणाहवनीयमुपविश्य यजमानः स्वयं पिबेत् । पानस्य च होमप्रत्याम्नायत्वात् न पुनर्होमः ॥ होमकालादन्यत्र सर्वानुगतावनुगतिक्रमेण तस्य तस्माद्ग्रेय्याविहितमुत्पत्तिः प्रायश्चित्तं च । क्रमानवगमे त्वाधानक्रमेणेति द्रष्टव्यम् ॥

यदि प्रागस्तमयाज्जुहुयात्पुनरेवास्तमिते हुत्वा भवतं नः समनसावित्युपतिष्ठेत् । ७ ।

प्रागस्तमयाद्धोमे साङ्गस्य होमस्यावृत्तिः . अकाले कृतस्याकृतत्वात् . प्रधानकालत्वाच्चाज्ञानाम् । न तु प्रणयनस्यावृत्तिः . काल एव तस्य

कृतत्वात् । तत्र तु ऊत्ताप उपसृष्टेत्येतावति कृते भवतं नः समन-
सावित्युपतिष्ठेत । गार्हपत्याहवनीयाविति शेषः मन्त्रलिङ्गात् ॥

यदि महारात्रे पुनरेवौषसं हुत्वैतयैवोपतिष्ठेत । ८ ।

उषसि जुह्वतः प्रागुपसो होमे ऽप्येवमौषसः पुनर्होमः उपस्थानं च ॥

यदि हविः प्रोक्षन्नग्निमभिप्रोक्षेद्धतेन यज्ञेन यजेत ।
पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतामिति पुनरग्निमुप-
समिन्ध्यात् । ९ ।

हतेऽ निर्वीर्यः । पुनरुपसमिन्ध्यादित्यन्वाधानिकोपसमिन्धनापेक्षया
पुनःशब्दः ॥

एवं सर्वेष्वग्न्युपघातेषु । १० ।

एवं परिषेचनादौ प्रमादे ऽणुपसमिन्धीत । सर्वग्रहणात् मूत्रपुरीषा-
द्यशुचिर्षमर्गे ऽथशुद्धोदक्याद्यप्रयतमर्गं ऽणुपसमिन्धीत । बौधायन-
स्त्वचाह अनेथाभ्याधाने समारोष्य निर्मथित्वा पवमानेष्टिरिति ।
महाभारते ऽप्यारण्यपर्वणि पठन्ति . रजस्रला चेच्छ्रौताग्निमज्ञाना-
न्यृशते यदि . इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्या शुचये ऽग्नये इति ॥

अग्नये ऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्या-
ग्नावग्निमभ्युद्धरेयुः । ११ ।

यस्याहवनीये विद्यमाने तममन्तं युद्धा तस्योपर्यन्यं प्रणयेत् तस्यै-
तामिष्टिं निर्वपेत् ॥ ननु किमभ्युद्धरणमात्रप्रयुक्तमिदं प्रायश्चित्तं
आहे । स्विदभिप्रणयनप्रयुक्तमिति न ज्ञायते . उद्धरणशब्दस्योभय-

चापि दर्शनात् । तत्र यद्यभ्युद्गुरणमात्रप्रयुक्तं ततोऽभ्युद्गृह्याग्निं
मध्ये तत्त्वं विदित्वा अनिहितवतोऽपि प्रायश्चित्तं स्यात् । विपर्यये
तु न स्यात् । अतो वक्तव्यो विशेषः । तत्राह

यथा कथा चाभ्युद्गुरेयुः प्रायश्चित्तमित्याश्रयः ।
यद्यसंन्युप्ते स्थाशयेयुरनुगमयेयुरेनं न प्रायश्चित्तमि-
त्यालेखनः । १२ ।

असु वाभिषणयनं मा वा । यदि कथंचिदभ्युद्गुरेयुः भवत्येवेदं
प्रायश्चित्तमित्याश्रयमतम् । आलेखनस्तु मन्यते । यद्यनिहितेऽग्नौ
स्थाशयेयुः जानीयुस्तत्त्वं तदैवं पश्चादुद्गृतमग्निमनुगमयेयुः । न तु
भवत्येतत्प्रायश्चित्तम् । सर्वप्रायश्चित्तमात्रं तु श्रूयते अप्राप्तस्योद्ग-
रणमिति । यत एतदुभयमप्याचार्याणां मतं ततो याथाकामी
तयोरिति भावः ॥ कर्माद्यन्यभ्युद्गुरणविषयश्चायं विधिः । निर्दिष्ट-
भागो वा एतयोरन्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्य इति लिङ्गात् । तेनाप-
वृत्त*कर्मण्यन्यार्थमुद्गृतेऽग्नौ संन्युप्ते लौकिकाग्निभंसर्गनिमित्तेष्टिरेव
कार्या नाभ्युद्गुरणनिमित्ता ॥

अग्नये ज्योतिष्मते ऽष्टाकपालमित्युक्तम् । १३ ।

ब्राह्मणे तु अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्नि-
रुद्गृतोऽज्जतेऽग्निश्चेत्तु उदायेदिति प्रकृत्य प्रणयनं निषिध्य
निन्दित्वा च पुनरिति । प्रथममित्येतया मन्यनमुक्तम् । तत्र प्रणयन-

निन्दानिवेधयोर्मन्थनविधिप्रशंगार्थत्वात् प्रणयनमन्थनयोर्विकल्प इति सूत्रकाराभिप्रायः ॥ तत्र च लिङ्गम्. तं हैतमेके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वत इति ब्राह्मणव्याख्याता विकाराः. ताननुक्रमिष्यामः । पशुबन्धे सोमे मत्से महस्ते सर्ववेदेषु वेति ब्राह्मणनिषिद्धस्यैव पशुबन्धस्य विकल्पतयानुस्मरणम् । तथा दधो ऽवदाय गृहस्थावद्यति . एतद्वा विपरीतम्. तथा पत्नीं संनहति तिष्ठन्तीं वेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ अयं च विधिः अज्जते ऽग्निहोत्र इति वचनात् आ पूर्वाज्जतेर्होमकालविषयैः सर्वैरपि पूर्वोक्तैर्विधिभिर्विकल्प्यते । यस्याग्निरुद्धृत इति वचनाच्च नाजसे ऽग्नौ भवति ॥

अथाहुतिं जुहुयात्त्रयस्त्रिंशत्तन्तव इति । १४ ।

अथानुगतेष्टेरनन्तरं मिचाद्याज्जतीनां वा त्रयस्त्रिंशत्तन्तव इत्याहुतिः ॥

यस्य सांनिध्ये ऽधिश्चिते हविषि वा निरुप्ते पुरुषः श्वानो रथो वान्तराग्नी वीयाद्दुर्वराहैडको वा तद्वापो ऽन्वतिपिच्य गामन्वत्यावर्तयेद्धर्धतां भूतिर्दग्धा घृतेन मुञ्चतु यज्ञो यज्ञपतिमंहसः स्वाहेति । १५ ।

पुरुषो मनुष्यजातीयः । अग्नः श्वटम् । दुर्वराहो ग्रामसुकरः । एडको भेषः . कमेलक इत्यग्नौ । यद्येषामन्यतमः सर्वो वा हविरुत्पत्तिप्रभृत्या प्रदानादन्तरा गार्हपत्याध्वनीयौ गच्छेत्तदाच पुरुषादिगते मार्गे ऽपो ऽन्वतिपिच्य तानतिक्रान्तानन्यपः सिद्ध्वा गामन्वत्य

गां सर्वतो ऽनुगमय्यावर्तयेत्. यत एव गमितस्तत एव प्रतिगमये-
दित्यर्थः । गामन्तरेणातिक्रमयेदित्याश्रयायनः ॥

देवाञ्जनमग्न्यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याशीरागच्छतु पि-
तृन्पञ्चजनान्दिश आप ओषधीर्वनस्पतीञ्जनमग्न्यज्ञ-
स्ततो मा यज्ञस्याशीरागच्छत्विति षडाहुतीर्हुत्वेदं वि-
ष्णुर्विचक्रम इति वर्त्म समूहेत् । पदं वा लोभयेत् । १६ ।

पितृन्नित्यादिषु जन्ममग्नित्यादेरनुषङ्गः । आपो जन्ममग्निति
द्वितीयार्थं प्रथमा । ओषधीर्वनस्पतीञ्जनमग्नित्येको मन्त्रः. षडिति
वचनात् ॥ वर्त्म समूहेत् अनेारथयोर्वर्त्मनी समीपदेशेन समीकुर्यात् ।
पदं वा लोभयेत् पुरुषादीनां पदरूपं नाशयेत् । गार्हपत्यभस्मना
पदमभिवपेदिति तु सत्याषाढः ॥

यस्यानो वा रथो वान्तराग्नी यात्याहवनीयमुद्राप्य
गार्हपत्यादुद्धरेद्यदग्ने पूर्वं प्रभृतं पदं हि ते सूर्यस्य
रश्मीनन्वाततान । तच्च रयिष्ठामनुसंभरैतं सं नः सृज
सुमत्या वाजवत्या ॥ त्वमग्ने सप्रथा असीत्येताभ्याम् ॥
ततः पाथिकृतीं पूर्ववन्निर्वपेत् । १७ ।

सामान्यवचनात्सार्वत्रिको ऽयं विधिः । पूर्वविधिविषये तु तेन
बाध्यते । तथा यद्यनो रथो वान्तराग्नी सदोहविधाने वा वीया-
त्पाथिकृतीं पूर्ववन्निर्वपेदिति मौसिकेनापि बाध्यते. तस्यापि
सदोहविधाननिर्माणादूर्ध्वभावित्वेन विशिष्टविषयत्वात् । अथवा वि-

कल्प एवास्य द्वाभ्यां न सामान्यविशेषभावः शाखाभेदात् । तथा च
 सत्याषाढभारद्वाजाभ्यां पूर्वविधिमुक्तान्तरमुक्तम् । यद्यनेन वान्तराग्री
 वीयादित्येकेषां न कालमवधारयतीति । समानो ऽयं विधिरजस्ते
 ऽपि अविशेषात् । वज्रचस्त्राधीयते . यस्य गार्हपत्याश्वनीयावन्त-
 रेणानो वा रयो वाद्या वा प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति .
 नैनन्मनसि कुर्यादित्याह्वरात्मन्यस्य हिता भवन्तीति . तच्चेन्नमसि
 कुर्वीत गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां चरेत् तन्तुं तन्मन्त्रजपो
 भानुमन्विष्टीत्याश्वनीयात् . सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति ॥ पूर्ववदिति
 पयो ऽन्तिकादर्हिराहरेदनद्वान्दक्षिणेति विधिनेत्यर्थः ॥

एतामेव निर्वपेत् । १८ ।

इति दशमी कण्डिका ।

स्तोत्रे शस्त्रे वा मूढे । १ ।

स्तोत्रशस्त्रयोरवयवस्याप्रतिभानं अन्यथाप्रतिभानं वा मोहः । तन्मन्त्र-
 तामेवेष्टिं निर्वपेत् यथा समाप्तेरप्रतिमं हि ते भवन्ति । प्रतिमं धाते तु
 नेष्यते । सर्वप्रतिभाने तु कृत्वा सर्वप्रायश्चित्तं तदैव प्रतिभावद्भिः
 प्रतिभावनीयम् ॥

यस्य वाग्निभिरग्नीन्यवेयुर्यो वा व्यवेयात् । २ ।

एतामेव निर्वपेदित्यनुपङ्गः । अग्निभिरिति जात्याख्यायां वज्रवचनं
 संसर्गित्वादा । यस्याग्नीन्विहतात्परः स्वेनाग्निना समारूढेनासमारूढेन

वा अवेयात् व्यवस्थात् तस्येयमिति । यस्यायं अवेयात् तस्यापि
लौकिकाग्निना व्यवेतादोरपीत्यन्ये ॥

यस्य वाग्निभिरग्नीन्विहरेयुः । ३ ।

पूर्ववदनुषङ्गः । यद्गन्तां महप्रयाणादौ प्रमादाद्यस्याग्निं पराग्निना सह
निदधुः स्वं तस्मिन्नुपावरोहन्ति वा तस्यापि विहर्तुरियमितिर्भवति ।
संसर्गश्चिश्च संसर्गनिमित्ता । इतरस्य तु संसर्गश्चिरेवाभिविहरणभावात् ।
अत्रापि समारोपणेन विविक्षे ज्ञाविष्टिः ॥

एतां जने प्रमीतस्य । ४ ।

जने प्रमीतस्य देशान्तरे मृतस्य मरणथवणानन्तरं गृहेष्वेत्यामिष्टिं
निर्वपेत् । भारदाजस्त्वचानुषङ्गमाह । प्राचीनावीती पूर्णाङ्गतिं जुहु-
यादित्येक इति ॥

तस्याभिवान्यवत्सायै पयसाग्निहोत्रं जुहुयादा शरी-
रस्याग्निभिः संस्पर्शनात् । ५ ।

व्याख्याताभिवान्यवत्सा । तस्याः पयसाग्निहोत्रं जुहुयात् आ शरीर-
दादात् । यद्यपि तदावज्जीवं श्रुतं तथापि वचनाद्भूयते । निवर्तते
त्वन्यत्सर्वम् । याज्ञक्ये त्वमेव मृताग्निहोत्रमुक्तोक्तम् । अथाप्याहरेव-
मेवैवानजस्तानजुहोत इत्यौरत्रा शरीराणामाहोतरिति ॥

सर्वं तूष्णीं क्रियेत । ६ ।

शतः ॥

प्राचीनावीती दाहयति । ७ ।

प्रदर्शनार्थं दोहयद्दणम् । प्राचीनावीत्येव सर्वत्र पित्र्यत्वात् । पित्र्यं चोपरि देवेभ्यो धारयतीति लिङ्गात् ॥

ये पुरोदक्षो दर्भास्तान्दक्षिणाग्रान्कृत्वा दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य शीते भस्मन्यधिश्रित्य दक्षिणोद्वास्य सकृदेव सर्वं तूष्णीमुन्नीयाधस्तात्समिधं धारयन्दक्षिणेन विहारमुद्भवति । ८ ।

ये पुरोदक्ष इति ये पूर्वमग्निहोत्रे परिस्मरणदर्भेषूद्गमा इत्यर्थः । तूष्णीमुन्नीयेति पुनर्वचनमादरार्थं वाग्यमगार्थं वा ॥

उपरि हि देवेभ्यो धारयतीति विज्ञायते । ९ ।

देवेभ्यो ह्युपरि धार्यते न पितृभ्य इत्यर्थः ॥

स उपसाद्य समिधमाधाय सकृदेव सर्वं तूष्णीं जुहुयात् । १० ।

पुनस्तूष्णींवचनमुत्तरविधिविकल्पार्थम् ॥

अपि वा सोमं पितृमन्तं पूर्वस्थामाहुत्यामुपलक्ष्येत् । अग्निं कथ्यवाहनमुत्तरस्याम् । ११ ।

सोमाय पितृमते स्वाहेत्युपलक्ष्येत्पूर्वस्याम्, अग्नये कथ्यवाहनाय स्वाहेत्युत्तरस्याम् ॥

प्राशनेात्सेचनपरिषेचनानि न विद्यन्ते । १२ ।

क्षेपप्राशनादीनि त्रीण्यपि न विद्यन्ते । तयोदकोत्सेवनान्युच्छिष्टभाजो

जिन्वेत्यादीनि । तयोभयतः परिवेचने सह धारया च . तदङ्गत्वात् । सर्वमन्यत्क्रियते ॥ गृहे प्रमीतस्याप्यर्वाक् पितृमेधादयमेव विधिर्न्यायमा-
न्याद्वृष्ट्यः । अत्र भारद्वाजः , आहिताग्निं जने प्रमीतं तैलद्रोणाम-
वधाय शकटेनाहरन्ति . निर्मन्येन वा दाध्वा कृष्णाजिने ऽम्बून्नु-
पनह्याहतेन वाससा प्रच्छाद्य दीर्घवंशे प्रवक्ष्यानधो निदधानाः प्रयता
मृन्मयभोजना आहरन्ति . तानि ग्राममर्यादयाम् प्रतिष्ठाप्याग्नी-
न्भाण्डं च निर्हरन्तीति ॥

ब्राह्मणेभ्यो यज्ञायुधानि ददाति । १३ ।

पात्रप्रतिपत्तिकाले तानि पक्षौ पुत्रौ वा ब्राह्मणेभ्यो ददाति ।
दानवचनादेवं ज्ञायते प्रतिघट्टीतुरण्यपयोज्यान्वेवेति ॥

ददात्येवायस्मयानि । १४ ।

यद्योमयमसिद्धः स्वधितिरित्यादि तद्ददात्येव । ददाति वा चिनोति
वेतरयज्ञायुधानीति भावः । परमतनिरासार्थं वावधारणम् . यथाह
भारद्वाजः . पुत्रस्य दृषत्स्यादायमं चेति ॥

अपो मृन्मयान्यभ्यवहरन्त्यमैव । १५ ।

अमैव सदैव सर्वाण्यपु चिपेत् ॥

पुत्रस्य दृषत्स्यात् । १६ ।

दृषत् पट्टः . दृषदुपलान्नादि पुत्रस्य स्यादित्यर्थः । तथा चाग्निमया-
व कात्यायनः ॥

यद्यप्रमीतं प्रमीतमुपशृणुयुरग्नये सुरभिमतं पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपेत् । १७ ।

अमृतं मृतमुपश्रुत्य पुनरमरणे निर्णीते अग्नये सुरभिमतं निर्वपेत् ॥

यदि पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायां यजमानो म्रियेत
दक्षिणतः शीते भस्मन्युत्तरामाहुतिं निनयेत् । १८ ।

उत्तराङ्गत्वादेः कर्मशेषस्य मृतहोमन्यायेन समाप्तिर्वेदितव्या ॥

भस्मोत्करं वा गमयेत् । १९ ।

यवाग्नीनां भस्मराशिर्निक्षिप्तः तत्र वा निनयेदित्यर्थः ॥

यैषा पितृमेधे प्रथमाहुतिस्तामेवात्र कुर्यादित्येके
। २० ।

मरणानन्तरं वा पितृमेधमारभ्य यत्राक् परेयुवांसमिति * सुवाङ्ग-
तेस्तत्कृत्वा तामेवाङ्गतिमत्रोत्तराङ्गतिस्थाने ऽग्निहोत्रशेषेण युज्यात् ।
ततः प्रक्रान्तपितृमेधमेव निवर्तयेत् . न होमशेषमित्यर्थः । अथवा
पितृमेधप्रसिद्धा यैषाङ्गतिस्तामेवाद्याङ्गतिमत्र कुर्यात् . अपेक्षेताग्नि-
होत्रशेषमित्यर्थः ॥

यदि विसंस्थितायामिष्ट्यां यजमानो म्रियेत सर्वतः
समवदाय सर्वा देवता अनुद्रुत्य स्वाहाकारेण जुहु-
यात् । २१ ।

विसंस्थितायां आरभ्यापरिममाप्तायामिष्ट्यां मरणे यजमानस्य सर्वेभ्यः

* Thus the MSS. *af* and Taitt. *Aranyaka* 6. 1. 1; *il* read परेयुवांसमिति.

प्रधानहविर्भ्यां जुहुं स ह गृहीत्वा सर्वाः प्रधानदेवता अनुद्रुत्य
 द्विहोमधर्मेण जुहुयात्. यथा अग्नये विष्णवे ऽग्नीषोमाभ्यां
 स्वाहेत्यादि ॥ तत्रावस्थाभेदेन संन्याभेदाः समाम्नाता वाङ्मते. यथा
 य आहिताग्निरुपवस्ये म्रियेत कथमस्य यज्ञः स्वादिति. नैनं
 याजयेदित्याहुः नभिप्राप्ता हि यज्ञं भवतीति । तथा अधिश्रिते
 ऽग्निहोत्रे सांनाय्ये हविःपु वा म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति.
 अथैवैतान्यनुपर्यादधाद्यथा सर्वाणि संदह्येरन्निति । तथा आमन्त्रेषु
 हविःपु म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति. याभ्य एव तानि देव-
 ताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवन्ति ताभ्यः स्वाहेत्येवैनान्याहवनीये
 सर्वजन्ति जुहुयादिति ॥ कात्यायनस्याह. हविष्येषु चेदाह्निदमाणेषु
 मरणं दक्षिणाग्नावेनान्संदहेत्. न वा अयुक्तत्वात्. गार्हपत्ये चह-
 णादि प्रागमादनात्. आमादनाद्याहवनीये. मरणान्तं भवति.
 संन्याथं वा प्रकृत्पलादिति । एवं सर्वेष्टिपशुषु द्रष्टव्यम् ॥ सोमे
 ऽप्याह भारद्वाजः. यदि यज्ञे यजमानो म्रियेत कथं प्रेते ऽवस्था-
 पनमिति. न विद्यत इत्याहुर्मरणान्ता यज्ञा भवन्तीत्यन्यवभृथं
 कुर्वीत. यदि यज्ञे पक्षी म्रियेत निर्भग्न्येन दग्ध्वा मार्जालीयन्यन्ते
 भक्षानुपवपेयुः आ यज्ञापवर्गादिति । तथा यदि म्रियेत प्रागवभृ-
 थं दग्धवभृथं कुर्वीरन्. अवभृथं वा गमयित्वा प्रोक्ष्यैनमभ्युदाहृत्य
 स्त्रैरग्निभिर्दहेयुः एतावदेकाह इति । अन्यवभृथ इत्यवभृथधर्मेणाग्नि-
 भिर्दहनमित्यर्थः ॥ शाण्डिल्यगृह्ये ऽप्युक्तम्. जीरतः कर्माणि विसमाप्ते
 चेदतिप्रेयान्मरणान्तमेकाहेषु नास्ति तस्य समापनमिति । केचित्तु
 सोमेषु मृते सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्यश्चेति विधिना सर्वहवींषि जुहुंति ॥

यद्याहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत यां
दिशमभिप्रस्थितः स्यात्तामस्याग्निभिः कक्षं दहेयुः । २२ ।

यदि प्रोषितो मृत इति न तावज्ज्ञायेत तत्त्वं मृत इति तदा
गमनकाले यां दिशं प्रति प्रस्थितः स्यात् तस्यां दिशि तदनीं यः
कक्षः तमस्याग्निभिस्त्र्यणीं दहेयुः ॥

अपि वा चीणि पष्टिशतानि पलाशवृन्तानाम् तैः
कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कुर्वन्ति । पलाशवल्कैः कुशैर्वा
संधिषु संवेष्ट्य चत्वारिंशता शिरः प्रकल्पयते । दशभि-
र्यीवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चाशतापञ्चाशतैकैकं
बाहुम् । ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभिरङ्गुलीरूपकल्पयते ।
सप्तत्यासप्तत्यैकैकं पादम् । ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभि-
रङ्गुलीरूपकल्पयते । अष्टाभिः शिश्नं द्वादशभिर्दृषणम् ।
तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा स्नापयित्वा लंकृत्यान्त-
र्वेदि कृष्णाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोमास्तोर्यं तस्मिन्ने-
नमुत्तानं निपात्य पक्षोदशेनाहतेन वाससा प्रच्छाद्य
बान्धवाः पर्युपविशन्ति । अभिमृशन्त्ययमस्यासौ यस्य
त इमे अग्नय इति प्रेते ऽमात्याः । इत्येतदादि कर्म
प्रतिपद्यते । कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति वाजस-
नेयकम् । २३ ।

पलाशस्य वृन्तानि पलाशवृन्तानि । चीणिचीणि पलाशानि येषु

प्रधानहविर्भ्यां जुहुतां सह गृहीत्वा सर्वाः प्रधानदेवता अनुद्रुत्य
 दर्विहोमधर्मेण जुहुयात्. यथा अग्नये विष्णवे ऽग्नीषोमाभ्यां
 स्वाहेत्यादि ॥ तत्रावम्याभेदेन संख्याभेदाः समाध्याता बाह्वृच्ये. यथा
 य आहिताग्निरुपवसथे म्रियेत कथमग्नय यज्ञः स्वादिति. नैनं
 याजयेदित्याहुर्नभिप्राप्ता हि यज्ञं भवतीति । तथा अधिग्निते
 ऽग्निहोत्रे सोनाय्ये हविःपु वा म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति.
 अत्रैवैतान्यनुपर्यादध्याहृत्या सर्वाणि संदह्येरन्निति । तथा आसन्नेषु
 हविःपु म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति. याभ्य एव तानि देव-
 ताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवन्ति ताभ्यः स्वाहेत्येवैनान्याहवनीये
 सर्वजन्ति जुहुयादिति ॥ कात्यायनश्चाह. हवियेषु चेदाह्निदमालेषु
 मरणं दक्षिणाग्नावेनान्संदहेत्. न वा अयुक्तत्वात्. गार्हपत्ये ग्रह-
 णादि प्रागासादनात्. आमादनाद्याहवनीये. मरणान्तं भवति.
 संख्याथं वा प्रकृप्तत्वादिति । एवं सर्वेष्टिपशुषु द्रष्टव्यम् ॥ सोमे
 ऽप्याह भारद्वाजः. यदि यज्ञे यजमानो म्रियेत कथं प्रेते ऽवम्या-
 पनमिति. न विद्यत इत्याहुर्भरणान्ता यज्ञा भवन्तीत्यग्न्यवमृत्यं
 कुर्वीत. यदि यज्ञे पत्नी म्रियेत निर्भग्न्येन दग्ध्वा मार्जालीयन्यन्ते
 भक्तानुपवपेयुः आ यज्ञापवर्गादिति । तथा यदि म्रियेत प्रागवमृ-
 थादग्न्यवमृत्यं कुर्वीरन्. अवमृत्यं वा गमयित्वा प्रोक्ष्यैनमभ्युदाहृत्य
 स्त्रैरग्निभिर्दहेयुः एतावदेकाह इति । अग्न्यवमृत्यं इत्यवमृत्यधर्मेणाग्नि-
 भिर्दहनमित्यर्थः ॥ शाण्डिल्यगृह्ये ऽप्युक्तम्. जीपतः कर्माणि विसमाप्ते
 चेदतिश्रेयान्मरणान्तमेकाहेषु नास्ति तस्य समापनमिति । केचित्तु
 भेगमेषु मृते सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्यश्चेति विधिना सर्वहवींषि जुहुति ॥

यद्याहिताग्निः प्रोपितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत यां
दिशमभिप्रस्थितः स्यात्तामस्याग्निभिः कक्षं दहेयुः । २२ ।

यदि प्रोपितो मृत इति न तावज्ज्ञायेत तत्त्वं मृत इति तदा
गमनकाले यां दिशं प्रति प्रस्थितः स्यात् तस्यां दिशि तदनीं यः
कक्षः तमस्याग्निभिस्त्रुणीं दहेयुः ॥

अपि वा चीणि पष्टिशतानि पलाशवृन्तानाम् तैः
क्षणाजिने पुरुषाकृतिं कुर्वन्ति । पलाशवल्कैः कुशैर्वा
संधिषु संवेष्ट्य चत्वारिंशता शिरः प्रकल्पयते । दशभि-
र्यैवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चाशतापञ्चाशतैकैकं
बाहुम् । ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभिरङ्गुलीरुपकल्पयते ।
सप्तत्यासप्तत्यैकैकं पादम् । ताभ्यामेव पञ्चभिःपञ्चभि-
रङ्गुलीरुपकल्पयते । अष्टाभिः शिञ्जं द्वादशभिर्दृषणम् ।
तैः क्षणाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा स्नापयित्वालंकृत्यान्त-
र्वेदि क्षणाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोमास्तीर्य तस्मिन्ने-
नमुत्तानं निपात्य पक्षोदशेनाहतेन वाससा प्रच्छाद्य
बान्धवाः पर्युपविशन्ति । अभिमृशन्त्ययमस्यासौ यस्य
त इमे अग्रय इति प्रेते ऽमात्याः । इत्येतदादि कर्म
प्रतिपद्यते । कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति वाजस-
नेयकम् । २३ ।

पलाशस्य वृन्तानि पलाशवृन्तानि । नीतिनीति तावतादि ते-

प्रधानहविर्भ्यो जुक्तां सह गृहीत्वा सर्वाः प्रधानदेवता अनुद्रुत्य
दर्विहोमधर्मेण जुहुयात्. यथा अग्नये विष्णवे ऽग्नीधोमाभ्यां
स्वाहेत्यादि॥ तत्रावम्याभेदेन संस्थाभेदाः समाह्वाता बाह्वृच्ये. यथा
य आहिताग्निरुपवस्ये म्रियेत कथमस्य यज्ञः स्वादिति. नैनं
याजयेदित्याहुर्नभिप्राप्ते हि यज्ञं भवतीति। तथा अधिग्निते
ऽग्निहोत्रे संनाथ्ये हविःपु वा म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति,
अत्रैवैतान्यनुपर्यादधाद्यथा सर्वाणि संदहोरन्निति। तथा आसन्नेषु
हविःपु म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति. याभ्य एव तानि देव-
ताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवन्ति ताभ्यः स्वाहेत्येवैनान्याहवनीये
सर्वहुन्ति जुहुयादिति॥ कात्यायनस्याह. हवियेषु चेदाह्नियमाणेषु
मरणं दक्षिणाग्नावेनान्मंदहेत्. न वा अयुक्तत्वात्. गार्हपत्ये ग्रह-
णादि प्रागासादनात्. आसादनाद्याहवनीये. मरणान्तं भवति.
संस्थाप्यं वा प्रकृष्टत्वादिति। एवं सर्वेष्टिपशुषु द्रष्टव्यम्॥ सोमे
ऽप्याह भारद्वाजः. यदि यज्ञे यजमानो म्रियेत कथं प्रेते ऽवम्या-
पनमिति. न विद्यत इत्याहुर्मरणान्ता यज्ञा भवन्तीत्यन्यवमृत्यं
कुर्वीत. यदि यज्ञे पत्नी म्रियेत निर्भग्न्येन दग्ध्वा भार्जालीयन्यन्ते
भक्तानुपवपेयुः आ यज्ञापवर्गादिति। तथा यदि म्रियेत प्रागवमृ-
थादन्यवमृत्यं कुर्वीरन्. अवमृत्यं वा गमयित्वा प्रोक्ष्यैनमभ्युदाहृत्य
स्त्रैरग्निभिर्दहेयुः एतावदेकाह इति। अन्यवमृत्य इत्यवमृत्यधर्मेणाग्नि-
भिर्दहनमित्यर्थः॥ शाण्डिल्यमृच्छे ऽप्युक्तम्. जीयतः कर्माणि विसमाप्ते
चेदतिथेयान्मरणान्तमेकाहेषु नास्ति तस्य समापनमिति। केचित्तु
सोमेषु मृते सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सोमेभ्योऽति विधिना सर्वहवींषि जुह्वति॥

यद्याहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत यां
दिशमभिप्रस्थितः स्यात्तामस्याग्निभिः कक्षं दहेयुः । २२ ।

यदि प्रोषितो मृत इति न तावज्ज्ञायेत तत्त्वं मृत इति तदा
गमनकाले यां दिशं प्रति प्रस्थितः स्यात् तस्यां दिशि तदग्रे यः
कक्षः तमस्याग्निभिस्तृष्णीं दहेयुः ॥

अपि वा चीणि पष्टिशतानि पलाशवृन्तानाम् तैः
क्षणाजिने पुरुषाकृतिं कुर्वन्ति । पलाशवल्कैः कुशैर्वा
संधिषु संवेष्ट्व चत्वारिंशता शिरः प्रकल्पयते । दशभि-
र्ग्रीवां विंशत्योरस्त्रिंशतोदरं पञ्चाशतापञ्चाशतैकैकं
बाहुम् । ताभ्यामेव पञ्चभिः पञ्चभिरङ्गुलीरुपकल्पयते ।
सप्तत्यासप्तत्यैकैकं पादम् । ताभ्यामेव पञ्चभिः पञ्चभि-
रङ्गुलीरुपकल्पयते । अष्टाभिः शिश्नं द्वादशभिर्दृपणम् ।
तैः क्षणाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा स्नापयित्वा लंकृत्यान्त-
र्वेदि क्षणाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोमास्तीर्य तस्मिन्ने-
नमुत्तानं निपात्य पक्षोदशेनाहतेन वाससा प्रच्छाद्य
बान्धवाः पर्युपविशन्ति । अभिमृशन्त्ययमस्यासौ यस्य
त इमे अग्नय इति प्रेते ऽमात्याः । इत्येतदादि कर्म
न्यते । कृत्वा तामस्याग्निभिर्दहेयुरिति वाजस-
नयकम् । २३ ।

पलाशवृन्तानि पलाशवृन्तानि । चीणिचीणि पलाशाग्निं छेद्य

काण्डेषु तिष्ठन्ति तानि दन्तानीत्याचक्षते । तेषां षष्ठ्यधिका
त्रीणि शतान्युपकुप्तानि भवन्ति । तैः कृष्णाजिने पुरुषाहुतिं कृ
तां वा दहेयुः । तस्या रचनाप्रकारः पिष्टमेधेन दाह्यः । बाह्वृ
षिष्टमेधकल्पेषु च पृथक्पृथक्गुक्तः तत्रतत्रैव द्रष्टव्यः ॥

यदि हवींष्यासन्नानि कृष्णशकुनिरुपर्युपर्यतिपतेत्
क्षाभ्यामाधून्वान इवाभिनिषीदेद्देदं विष्णुर्विचक्रम
इत्याहुतिं जुहुयात् । २४ ।

कृष्णशकुनिः काकः । स हविषामासन्नानामुपरि पक्ष्वायुनावीज
मान उप समीपतो गच्छेत् तेषामुपरि निषीदेद्वा तत्र वैष्णव्य
जुहुयात् तत्संख्यं हविरप्सु प्रविष्टान्यमुत्पादयेच्च ॥

यद्युच्चैः पतेन्न तदाग्निमेतः । २५ ।

यदि दूरतो गच्छेत् न तत्र प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

यद्युच्चि्रयमाणो* यूपश्चपालं वा पथेत ब्रह्म प्रतिष्ठा
मनस इत्याहुतिं जुहुयात् । २६ ।

पथेत पतेत् ॥

इत्येकादशी कण्डिका ॥

* Thus all MSS, the form is derived from a root अर with
the meaning of च

यदि हविःशेषाननुदासिताननूयाजैरभ्याश्रावयेद्यद्वो
देवा अतिपादयानीत्याहुतिं जुहुयात् । १ ।

अनुदासितेषु हविःशेषेषु आश्रावणं अभ्याश्रावणम् ॥

यदि प्रणीता स्कन्देयुरूपदस्येयुर्वापो हि ष्ठा मयोभुव
इति तिसृभिः पुनर्गृहीत्वा ततं स आप इत्याहुतिं
जुहुयात् । २ ।

उपदामः शोषणम् ॥

यद्यग्न्याधेये सूर्यो ऽनाविः स्यादुद्वयं तमसस्पर्युदु त्वं
चित्रमित्याहुतीर्जुहुयात् । ३ ।

अनाविः स्यादुद्वयकाले प्रच्छन्नो न प्रकाशेत ॥

यद्येनमुपधावेयुर्गोमायवो ऽवादिपुरेकसृको ऽवादीऽ
दभिमृताः स्मः परिधिं नः कुर्विति पालाशमिधामुप-
समाधायेमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वं नो अग्ने स त्वं
नो अग्ने त्वमग्ने अयासि प्रजापत इति यडाहुतीर्हुत्वेमं
जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैपां नु गादपरो अर्धमेतम् ।
शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीस्तिरो मृत्युं दधतां पर्वते-
नेति दक्षिणतो ऽश्मानं परिधिं दधाति । ४ ।

येषां कुले पुनःपुनर्मरणं प्रवृत्तं स्यात् ते ऽगिमृताः । ते यद्येनमुप-
धावेयुः आहिताग्निमेनं शरणं गच्छेयुः एवं ब्रुवाणाः गोमायवः

शिवाः अस्मान्प्रत्यग्निवां वाचमत्रादिषुः एकसृको वा दुर्वाचमवादीत्
 एवं दुर्निमित्तानि पश्यामः अभिमृताः सञ्च तदस्माकं मरणभीतानां
 परित्राणार्थं परिधिं कुर्वन्ति . तदा ब्राह्मणश्चेदभिमृतः पालाश-
 मिध्रं लौकिके ऽग्नावादीप्तमुपसमाधाय दर्विञ्चामविधिनेता आङ्ग-
 तीर्जत्वा दक्षिणतो ऽग्मानं परिधिं दधाति । कस्य दक्षिणतः .
 अभिमृतानामिति ब्रूयात् . इमं जीवेभ्य इति सिद्धात् . अभिमृतेभ्य
 उत्तरया दक्षिणतो ऽग्मानं परिधिं दधातीति गृह्ये व्यक्तवचनाच्च ॥

नैय्यग्रोध इध्मः स्रत्रियस्य राष्ट्रमर्यादायाम् । ५ ।

स्रत्रियस्याभिमृतस्य नैय्यग्रोध इध्मो राष्ट्रमर्यादायामुपसमाधेय इत्यर्थः ॥

आश्वत्यो वैश्यस्य क्षेत्रमर्यादायाम् । ६ ।

तस्य यत्वेचं तस्मैचि आश्वत्य इध्म उपसमाधेयः । शूद्रस्य तु नेष्ट
 एवार्थं विधिः ॥

इष्टेभ्यः स्वाहेत्यष्टावाहुतीर्दार्शपूर्णमासिकैः सर्वप्राय-
 स्थितैर्विकल्पैरन् । ७ ।

अष्टावेता आङ्गतयः प्रकृतिविकृत्योर्ब्रह्म प्रतिष्ठेत्यादिभिर्विकल्पन्ते ॥

यदि दैः षष्ठ्यमन्यद्वा भयं पश्येद्यत इन्द्र भयामह
 इत्याहुती जुहुयात् । जपेदित्येके । ८ ।

यदि दुःस्रप्रनिमित्तमुत्पातादिनिमित्तं वा भयं पश्येदाहिताग्निः
 तदैते यत इन्द्र स्रक्षिदेत्याहुती जुहुयाज्जपेद्वा ॥

सर्वेषां वै धर्मा रूचा रोचते । तस्मात्प्रवर्ग्येण प्रचय
प्रवृज्यमानस्य वोपश्रुत्याभिर्गीर्भिरिति जुहुयात् । जपे-
दित्येके । ९ ।

सर्वेषां ज्योतिषां मध्ये धर्मस्तिष्मतरं ज्योतिः . यथोक्तं श्रुतौ
रोचितस्त्वं देव धर्मं देवेष्वमौति । तेन तदभिभावुकं स्यात् । तस्मा-
त्प्रवर्ग्यकर्मणाल्लिङ्गं कृत्वा श्रुत्वा प्रवृज्यमानस्य धर्मस्याभिपवादि-
प्रभवं शब्दं श्रुत्वा आभिर्गीर्भिरिति जुहुयाज्जपेद्वा ॥

यदि होमायोपसमिद्धेघृतेघग्निषु यजमानो ऽग्नी-
याद्यन्ते वयं यथा ह तदित्याहुती जुहुयात् । समिधौ
वाद्ध्यत् । जपेदित्येके । १० ।

न सायमाहुतावहुतायामग्नीयात् . एवं प्रातरित्युक्तम् । तदतिक्रमे
प्रायश्चित्तमुच्यते । होमायोपसमिद्धेऽब्रुविति होमार्थं विद्धतेऽब्रु-
त्यर्थः । यदग्ने यानौत्यादिभिः समिद्धेऽब्रुवित् प्रायश्चित्तम् । प्राक्तु
समिन्धनाद्वातपतीमित्यन्ते ॥

यन्म आत्मनो मिन्दाभूत्युनरग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्या-
मभिनिष्पुक्ताभ्युदितपर्याहितपरीष्टपरिवित्तपरिविन्नपरि-
विविदानो वा जुहुयात् । जपेदित्येके । ११ ।

यस्य प्रसृप्तस्य सूर्या ऽस्तमेति सो ऽभिनिष्पुकः । यस्योदेति सो
ऽभ्युदितः । यस्मिन्ननाहिताग्नौ कनिष्ठो ऽग्नीनाधत्ते स पर्याहितः ।
यस्मिन्नसुतधोमे कनिष्ठः सोमेन यजेत स परीष्टः । यस्मिन्ननात्तांशे

कनिष्ठो ऽंशं गृहीयात्स परिविन्नः । यस्मिन्ननूढभार्ये कनिष्ठो
 दारानुपयच्छते स परिविन्नः । स्त्रयमुपयन्ता कनिष्ठः परिविवि-
 दानः ॥ तत्राभिनिष्क्रादिशब्देष्वपि परिविविदान इतिवद्विभक्तिं
 दत्त्वा योजनीयम् । पर्याहितादेर्ज्येष्ठस्यैवायं विधिः . न पर्याधात्रादेः
 कनिष्ठस्य . तस्य परिविविदानत्वेनोपादानात् । तेष्वनाहिताग्नीना-
 मौपासनो होमो जपो वा । तेषामिह्वचनं समानविधुपात्तत्वा-
 दिति द्रष्टव्यम् ॥ परीष्टलक्षणमुक्त भार्गवेन . अकृतप्रथमयज्ञे* ज्येष्ठे
 सति करोति तं . कनिष्ठः परिघृष्टां स्यात्परीष्टो ऽयञ्ज उच्यते ॥

अनाज्ञातमिति तिस्रो ऽनाज्ञाते जुहुयात् । जपेदि-
 त्येके । १२ ।

अनाज्ञाते प्रायश्चित्तविशेष इत्यर्थः । साधु वा कृतमेतदङ्गममाधु
 वेत्यनिर्णीत इत्यन्ये । तत्रैष विधिः सर्वप्रायश्चित्तेन विकल्प्यते .
 यथा महाश्वाह्वतीः प्रकृत्यामनन्ति कृन्दागाः . यश्चावगतं यश्चानव-
 गतं सर्वस्यैषैव प्रायश्चित्तिः . तस्मादेतानेव जुहुयात् . अपि वाना-
 ज्ञातं यदाज्ञातमिति . अपि वा प्राजापत्यां प्रजापते न त्वदेतानीति ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

* † Corrected, the MSS of 10rd अकृतप्रथमे यज्ञे and पर्येयष्टा,
 in MS a the whole passage is missing.

यस्याज्यमनुत्पूतं स्कन्देच्छिन्दत्राणि दद्यात् । १ ।

ह्निन्दत्राणीति यत्तृणादीनि दन्तैश्छिन्दन्भवयति तदेव गवाजादि
दद्यात्. न बालमित्यर्थः ॥

यद्युत्पूतं चित्रं देयम् । २ ।

चित्रं हृदयंगमं धनमिति शेषः । तथा चित्रं धनमित्येव भारद्वाजः ॥

वरो देय इत्येकेषाम् । ३ ।

गतः ॥

यदि सुग्गतं यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात्तदद्यात् । सं
त्वा सिञ्चामीति तत्संसिञ्चेदभि वा मन्त्रयेत् । ४ ।

यदस्य गृहे पुष्कलं सुलभं यवमौद्यादि दद्यात् । ततस्तत्सुचः स्कन्ने
सुचि संसिञ्चेत् सुचि पुनर्निचिपेत् । संस्केवायोग्यत्वे ऽभिमन्त्रयेत् ॥

देवां जनमगन्यज्ञ इत्येकेषामनन्तरमाज्याददति । ५ ।

एकेषां शाखा । आज्यादनन्तरं आज्यमधिकृत्य देवां जनमगन्यज्ञ
इत्याज्यस्कन्नाभिमन्त्रणं वदतीत्यर्थः ॥ कुत एतदभिमन्त्रणं वदतीति
चेत्. तस्मैवागन्तरं वचनात्. देवां जनमगन्यज्ञ इत्येतैर्यथापूर्वम-
भिमन्त्रेति लिङ्गाच्च । तथा देवां जनमगन्यज्ञ इत्येतदभिमन्त्रये-
तेत्येकेषामित्येव भारद्वाजः । एतदुक्तं भवति. न केवलं सुग्गते
किं तु सर्वत्रैवाज्ये स्कन्ने देवां जनमगन्यज्ञ इत्येतैर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं
तैस्तैर्विधिभिर्विकल्प इति ॥

यज्ञस्य त्वा प्रमयाभिमया प्रतिमयोन्मया परिर्य-
ल्लामीति तत्परिर्यह्य भूपतये स्वाहेति प्राञ्चं प्रादेशं
मिमीते । भुवनपतये स्वाहेति दक्षिणम् । भूतानां
पतये स्वाहेति प्रत्यञ्चम् । भूत्यै स्वाहेत्युदञ्चम् । भूर्भुवः
सुवरित्यूर्ध्वम् । ६ ।

तत्स्कन्धं परिर्यह्य परितन्त्रिन्नेनापमज्य तस्य देशं तस्योपरि प्रति-
दिशं प्रादेशान्मिमीते । तस्मात्प्रतिदिशमित्यन्ये । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोः
प्रसारितयोरायामः प्रादेशः । पूर्वतरविधिषेष्टाय न सर्वविधिषः ।
प्रासङ्गिकत्वात्तस्य । तेन सुगते स्कन्धे पुष्कलं दत्त्वा सं त्वेति संमि-
च्याभिमन्त्र्य वा ततः प्रादेशाः । यदा तु देवां जनमगन्धर्वा इत्य-
भिमन्त्रणं तदा प्रादेशा न भवन्ति, न च पुष्कलदानादि । निगद-
व्याख्यातश्चायमर्थः कल्पान्तरेषु ॥

भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां पतये
स्वाहेति स्कन्धमनुमन्त्रयेतेति सर्वहविषामनवयवेन
श्रूयते । ७ ।

सर्वेषामेव हविषामर्थे श्रूयते, न तु कंचिद्विशेषमवयुत्येत्यर्थः ।
केचित्वाहुः, सर्वहविषामित्यैष्टिकमर्वाहविरभिप्रायं दर्शपूर्णमासप्रकरणे
श्रुतत्वात्, अनवयवेनेत्यनेनापि तेष्वेव विषयकात्तर्यं विवक्षितमिति ।
तच्च त्वाह भारद्वाजः, भूपतये स्वाहेति स्कन्धमनुमन्त्रयेतेत्येकेषां
न किंचन हविर्गधिकृत्य वदतीति ॥ तच्चेदमविशेषवचनं यच्चाष्टुर्ध्वं

अभिमन्त्रणान्तरं तत्रापि तेन विकल्प्यते । समुष्णीयत इत्यन्ये .
 यथा देवां जनमगम्यन्त इत्यादौ । यत्र तनुक्तं तत्र नित्यमेवेष्यते .
 यथा यच्च हविर्निर्गन्तं स्कन्देत् यच्च वा देवतायै गृहीतमज्जतमि-
 त्यादौ ॥ न बर्हिषि स्कन्ने हविषि प्रायश्चित्तमिष्यते . अस्कन्नं
 हि तद्यद्बर्हिषि स्कन्दतीति श्रुतेः । तत्र त्वाह भारद्वाजः . न
 बर्हिषि स्कन्ने प्रायश्चित्तमित्याश्रयः . यदि भूमिं प्राप्नुयात्कुप्यं देव
 तत्र प्रायश्चित्तमित्यालेखन इति ॥

यदि कपालं भिद्येत गायत्र्या त्वा शताक्षरया संद-
 धामीति तत्संधायोपरि गार्हपत्ये धार्यमाणमभिजुहु-
 यान्मनो ज्योतिर्जुपतामिति । ८ ।

यदि कर्मणि प्रयुक्तं कपालं भिद्येत तत्संधानार्थं द्रव्यैः संधाय मनो
 ज्योतिरिति संधानलिङ्गया तदभिजुष्टयात् । समानो ऽयं विधि-
 रेकदेशेभेदे ऽपि . यथोक्तं न्यायविद्धिः . अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमे-
 कदेशे ऽप्यौति ॥

अथैनदपो ऽभ्यवहरेदभिन्नो घर्मो जीरदानुरिति । ९ ।

भूमिर्भूमिमगादित्यध्वर्योनिर्वर्तते प्रत्याप्नानात् । अक्षा तु तेनाभि-
 मन्त्रयत एव ॥

अथान्यत्संस्कृत्य कपालेष्वपि सृजेच्चयस्त्रिंशत्तन्तव इति
 यदि प्रागुपधानाद्भिद्येत । १० ।

। यद्येककपालः स्कन्देत्परि वावर्तेत प्रजापतेर्वर्तनिम-
नुवर्तस्वानु वीरैरनुराध्याम गोभिः । अन्वश्वैरनु सर्वैरु
पुष्टैरनु प्रजयान्विन्द्रियेण देवा नो यज्ञमृजुधा नयन्त्व-
ति यथास्थानं कल्पयति । १ ।

न्यितस्य स्थानाद्यस्तनं स्कन्दनम् । पार्थात्पार्थान्तरेणावर्तनं पर्या-
वर्तनम् । यथास्थानं कल्पयति पूर्वस्मिन्नेव स्थाने स्थापयति ॥ समानो
ऽयं विधिर्ज्ञताहुतस्कन्दने । हुतस्य पर्यावर्तने तु यदि हुतः पर्या-
वर्तेतेत्यादिविधिना कल्पनं वेदितव्यम् ॥

तं यजमानो ऽभिमन्त्रयते प्रति क्षचे प्रतितिष्ठामि
राष्ट्रे धृत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रति प्रजायां
प्रतितिष्ठामि भक्ष्ये ॥ विश्वमन्याभिवावृधे तदन्यस्याम-
धिश्रितम् । दिवे च विश्वकर्मणे पृथिव्यै चाकरं नम
इति । अथास्कान्द्यौः पृथिवीमित्याहुती जुहुयात् । २ ।

गतौ ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यदि पत्नीः संयाजय-
न्कपालमभिजुहुयात् । ३ ।

प्रासङ्गिकत्वमस्यापि तन्त्रमध्यपाताद्द्रष्टव्यम् ॥

एतामेव निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजीत्युक्तम् । ४ ।

व्याख्यातो ऽयं विधिः पथिकद्विधिना ॥

एतामेव निर्वपेद्यदृत्वाग्रायणं नवस्याश्रीयत् । ५ ।

नानिष्टाग्रायणे ऽनाहिताग्निर्नवस्याश्रीयदित्युक्तम् । तदतिक्रमे ऽप्येवैव प्रायश्चित्तिः ॥

आनीतो वा एष देवानां य आहिताग्निरदन्यस्य देवा अन्नम् । यदृत्वाग्रायणं नवस्याश्रीयद्देवेभ्यो भागं प्रतिकृप्तमद्यादार्त्तिमार्हेत् । ६ ।

अथानेन प्रायश्चित्तनिमित्तस्य प्राशनस्य निन्दा प्रदर्शते प्रायश्चित्तादरार्थम् । देवानां ह्येष संबन्धमानीतो यो ऽग्नीनाधत्ते . भागलिप्सुभिर्देवैः स्वीयत्वेन परिगृहीत इति यावत् । तस्मादतः परमस्यान्नं देवा भुञ्जते । तत्र यदि तानिष्टा स्वयं नवमश्रीयत् देवेभ्य एव भागतया कृप्तमग्रपाकमशितवाग्न्यात् ततश्चातिं प्राप्नुयात् । तस्मादशननिषेधं नातिक्रामेत् । अतिक्रम्य त्वय्यमेतां निर्वपेत् । निरुप्य सैनां स्वे काले पुनराग्रयणेन यजेत . अशननिमित्तत्वादस्याः । कालातिक्रमे च पुनः पायिकृतवैश्वानरौ प्रागेव दर्शितौ ॥

मारुतं चयोदशकपालं निर्वपेद्यस्य यमौ जायेयातां गावौ वा पुरुषौ वा । ७ ।

पुरुषौ मनुष्यजातीयौ ॥

निर्वोर्यतां वै पुरुष आशास्ते । अपशुतां गौः । ८ ।

षौर्यं प्रजननशक्तिः । आशासनमिच्छा । तथा च तत्कार्यं करोति ।

अर्थो लक्ष्यते . तदयमर्थः । पुरुषो यमो जातो वीर्योपघातं
करोति . पशुस्यापशुताम् । तस्मादादत्तं च प्रायश्चित्तमिति ॥

गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति । त्रिष्टुभ्याज्या । ६ ।

मरुतो यद्वा वो दिवो . था वः शर्मते ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यमन्यस्याग्निषु
याजयेयुर्यस्य वाग्निध्वन्यो यजेत १ १० ।

यदि प्रमादवशात्परस्त्राग्निषु परमनवहिता ष्वत्विजो याजयेयुस्तत्रे-
षमिष्टिरुभयोर्यष्टुरग्निमतश्च ॥

रौद्रं वास्तुमयं चरुं निर्वपेद्यस्य रुद्रः पशूञ्छमा-
येत । ११ ।

यस्य पशूञ्ज्वरो मारयेन्नस्य तच्छान्दर्यचरुः । वास्तुर्नाम सस्यवि-
शेषः ॥

एतयैवावृता निषादस्थपतिं याजयेत् । १२ ।

निषादो नाम ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्नः । खचियादित्यपरम् । स्थपतिः
महत्तरः । निषादश्चागौ स्थपतिश्चेति निषादस्थपतिः । सो ऽपि
स्वर्गक्रान्तो ऽन्येभ्यः शजेत । ननु शूद्रस्य कर्मावर्हस्य कुतः कर्मा-
धिकारः कुतश्च तस्याग्निविधे । तत्राह

सा हि तस्येष्टिः । १३ ।

सा हि तदुद्देशेन विहिता । अतस्त्वावन्नस्यामस्ति तस्याधिकारः

यस्य हविः क्षायति तं यज्ञं निर्वर्त्ततिर्गृह्णाति । तत्सं-
स्थाप्यान्यद्विस्तद्देवतं निर्वपेत् । ६ ।

यस्य हविः क्षायति विदह्यते तं यज्ञमलक्ष्मीर्गृह्णाति . न स कार्यं
इति यावत् । ततश्च क्षामस्य हविष आज्यं प्रतिनिधिं कृत्वा शिष्टैश्च
हविर्भिस्तत्कर्म संस्थाप्य तस्मिन्नेव विहारे अन्यद्विस्तद्देवतं निर्वपेत् ।
अन्यन्वाधानादि तेनैव हविषा पुनर्यजेत नान्यैरक्षामैरपीत्यर्थः ।
तदेव हविर्निर्वपेदित्येव सत्याषाढभारद्वाजौ । दोहयोर्दाहे तु वैश्वे-
पिकत्वादांतिप्रायश्चित्तमेवेत्यते ॥

अथैकेषाम् । यस्य पुरोडाशः क्षायति तं यज्ञं निर्वर्त्त-
तिर्गृह्णाति । यदुच्छिष्टं स्यात्तेन प्रचरेद्देव्याय तां दक्षिणां
हविरुच्छिष्टं च दद्यात् । तमेव निर्वर्त्त्या ग्राहयतीति
विज्ञायते । ७ ।

पुरोडाशे क्षामे ऽयं विधिः पूर्वेण विकल्प्यते । तत्र यदेव क्षामाव-
शिष्टं स्यात्तेनैव यजेत । या तु तस्मिंस्तन्ते दक्षिणा तां क्षामहविःशेषं
च देव्याय दद्यात् । तथा च कृते यज्ञपाहिणी निर्वर्त्तितस्तस्मिन्नाभिमता
भवति । ततश्च स एव यज्ञः श्रेयान् संपद्यत इति पुनरिच्छापि न
कार्येति भावः ॥

सर्वदाहे प्रायश्चित्तम् । ८ ।

यदेतत्क्षामप्रायश्चित्तं तत्सर्वदाह एव भवेत् . नैकदेशदाहे . तस्याव-

र्जनीयत्वात् । ययोक्त न्यायविद्धि. चामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेश-
स्यावर्जनीयत्वादिति ॥

यदि वावदानेभ्यो न प्रभवेत् । ६ ।

असर्वदाहे ऽपि यदा शिष्टं हविरित्यर्थेभ्यो ऽवदानेभ्यो न पर्याप्तं
स्यात्तदापीयते । न कथंचिदवदानेभ्य. पर्याप्त इत्यर्थः ॥

यद्यप्रत्तदैवतं हविर्यापद्येतान्यहविस्तदैवतं निर्व-
पेत् । १० ।

अप्रत्त देवतायै यस्यात्तदप्रत्तदेवतम् । अप्रत्तदैवतमिति वा पाठः. *
तदा त्वप्रत्तं देवतमवदानं यथेति विग्रहः ॥ व्यापत्तिर्दोष इति
वक्ष्यति । सा च नाशादिनाययोग्यस्योपलक्षणार्था . असर्वहविर्विषया
च . यस्य सर्वाणि हवींषि नग्येयुर्दुय्येयुरपहरेयुर्वेत्युत्तरत्रयचचनात् ।
तदस्यां व्यापत्तौ सत्यां यदैवत्यं हविर्यापनं तन्नात्रमन्यनिर्वपेत् . न
तु तत्सहभाव्यव्यापन्नमपि हविरन्तरमित्यर्थः ॥ प्रजदैवतस्य त्वप्रत्त-
सौविष्टकृतस्यापि व्यापत्तौ न पुनस्तत्पत्तिः . अप्रत्तदैवतमिति वचनात्
अप्रयोजकत्वाच्च । तथा प्राक् स्विष्टकृत इत्येवाश्रयत्वात्तः . तथा अव-
दानदोषे पुनरायतनादवदानमिति च ॥ सांन्यायव्यापत्तौ त्वार्तिप्रा-
यश्चित्तमेवेत्यते वैशेषिकत्वात् । वक्ष्यति च . तच्च सुगादानप्रसृतयो
मन्त्रा इति । तदिकारव्यापत्तिरपि तेनैव व्याख्याता । तच्च त्वाह
भारद्वाजः . सांन्यायप्रायश्चित्तान्यामिवायां न विद्यन्ते . यद्यन्यतर-

* This reading is exhibited by my MSS of the text

ह्यापद्येत यत एव कुतश्चोत्पाद्य प्रचरेत् . यद्युभयं व्यापद्येताभ्येन दध्ना
पयसा वा यजुषोत्पूतेन प्रचरेत् . आज्येन वाजिने व्यापन्न इति ॥

तत्र सुगादानप्रभृतयो मन्त्रा आवर्तैरन् । ११ ।

सुगन्निष्टेन हवणादीयते येन स मन्त्रः सुगादानः । समन्त्राणामेव
कर्मणामावृत्तिमिद्धौ मन्त्रवचनमुत्तरविधिविकल्पार्थम् ॥

यावदन्ते वा व्यापद्येत । १२ ।

यावदन्ते कर्मणि कृते व्यापन्निर्जाता ततः परभाविन एव मन्त्राः
प्रयुज्येरन् । पूर्वभाविनां तु सकृत्प्रयोगादेव सिद्धः कर्मोपकारः । त
एव वा पूर्वप्रयुक्ताः स्त्रैःस्त्रैः कर्मभिरावर्तमानैः संप्रत्यन्त इति भावः ॥

यदि प्रत्तदैवतमाज्येन शेषं संस्थापयेत् । १३ ।

यदि प्रत्तदैवतं ततः स्विष्टकृदादि शेषमाज्येन निर्वर्तयेत् . न तु
हविरन्तरमागमयेल्लोपयेदेत्यर्थः । यदा तु प्रत्तदैवतमपि प्रागेव
प्रदानाद्गुह्यमिति ज्ञायते तदा तु पुनस्तत्प्रतिरेव . असत्कल्पत्वात्पु-
दानस्य । अत्र त्वाह कात्यायनः . अदोषो वा . स वै देवाः कस्माच्चन
बीभत्सन्त इति श्रुतेरिति ॥

यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वाज्येनैता
देवताः प्रतिसंस्थाय यजेत । १४ ।

यस्य त्वेकद्विविज्जपु तन्त्रेषु यावत्संभवं सर्वाण्येवाप्रत्तदैवतानि हवींषि
नश्येयुर्दाहादिना दुष्येयुर्वा केशकीटादिना अपहरेयुर्वा तानि
दस्यक्त्वादा यासां हविर्थापन्नं ता देवताः प्रतिसंस्थाय प्रदानार्थं

गणयित्वा ध्रौवाज्येन प्रतिनिधिना यथाप्रकृत्येव यजेत . नोपांशुध-
र्मैः . प्रतिनिधेस्तद्वर्त्मवचनात् . पशुधर्माज्यं भवतीति लिङ्गाच्च । आ-
ज्यानामपि व्यापत्तौ स्वात्स्वाद्योनेः स्वैःस्वैर्मन्त्रैः पुनर्गृहीत्वा यजेत ॥

अथान्यामिष्टिमनुस्वणां तन्वोत । यज्ञो हि यज्ञस्य
प्रायश्चित्तिः । १५ ।

अथ संस्थितायामिष्टौ तामेवेष्टिं पुनरनुस्वणामविकृतां कुर्वीत .
यतो यज्ञस्यार्तस्य पुनरिज्यैव प्रायश्चित्तिः । तत्र तु सर्वहविर्व्यापत्ति-
विषये सांनान्ययोरण्यमेव विधिर्वैशेषिकत्वादित्यते . नार्तिप्रायश्चि-
त्तम् ॥ आश्वलायनमतत्वावाहनादूर्ध्वमेवायं विधिः . यथा हविषां
व्यापत्तावेन्द्रास्तु देवतास्वाज्येनेष्टिं समाप्य पुनरिज्येति । तथा
हविरावृत्तिं प्रकृत्याह . प्रागावाहनाच्च दोष इति । तथा अण्यत्यन्तं
गुणभूतानामिति च । गुणभूतानामपि हविषामत्यन्तमावाहनात्प्रा-
गूर्ध्वं च सर्वदाहै हविरावृत्तिः नेज्यावृत्तिरित्यर्थः ॥

अपो व्यापन्नं हविरभ्यवहरतीति विज्ञायते । १६ ।

व्यापन्नं तु हविरप्सु क्षिपेत् । किमेतद्व्यापन्नं नाम । तत्राह

यदार्थाणामभोजनीयं स्यान्न तेन यजेत । १७ ।

अयमभिप्रायः । यागानर्हतापत्तिः व्यापत्तिः . सा चार्यभोजनानर्हत्-
लक्षणो दोषः । न तेन दुष्टपर्यायेण व्यापन्नेन यजेत । तदस्त्वेव क्षिपे-
दिति । तथा चापो दुष्टं हविरभ्यवहरन्तीति प्रकृत्याह भारद्वाजः .
कथं दुष्टं हविः स्यात् . यदार्थाणामभोजनीयं न तेन देवान् यजे-
तेति । तथा शिष्टभक्षप्रतिपिडुं दुष्टमित्याह कात्यायनः । आश्वलायन-

साह. आपन्नानि हवींषि केशनखकौटपतंगैरनैर्वा बौभत्सैरिति ॥

यस्य पुरोडाशो दुःशृतस्तद्विविर्यमदैवत्यं यममेव तन्न-
च्छतीति विज्ञायते । संस्थाप्य तदन्वाहार्यपचने चतुः-
शरावमोदनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् । १८ ।

पुरोडाशग्रहणात्पुरोडाशतद्विकारेष्वेवायं विधिः, नेतरविकारेषु ।
यदपकं विषमपकं वा तद्दुःशृतम् । तत्तस्यै देवतायै हतमपि यम-
दैवत्यं भूत्वा यममेव गच्छति । तस्मात्तदारब्धं कर्म तेनैव हविषा
संस्थाप्य ततश्चतुःशरावं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत् । एतदेवास्य
प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

.तेषां भार्गवः प्राशितृणामेकः स्यात् । १९ ।

एकस्य भार्गवनियमान्नर्निङ्नियमो भोक्तृषु ॥

यो ऽदक्षिणेन यज्ञेन यजेत स यज्ञः प्रक्षामो ऽनायुः ।
उर्वरां दद्यात् । २० ।

दक्षिणाविशेषानाम्नेने यदि यत्किञ्चिदोदनाद्यदत्त्वा यजेत स यज्ञः
प्रक्षामः दग्ध इव भवति निर्वोर्यत्वादनायुरिव च भवति . यज्ञ आयु-
स्मान्म दक्षिणाभिरिति श्रुतेः । अथवा अनायुरनायुर्यं च यजमानस्य
स्यादित्यर्थः । तथानायुर्यजमानः स्यादिति मत्याषाढभारद्वाजौ ॥
तत्राभिप्रेतदक्षिणातुल्यमूल्यामुर्वरां दद्यात् । सर्वसस्याद्या भूः उर्वरा ॥

यद्यादिष्टां दक्षिणामन्तरियादुर्वरा प्रतिष्ठिता देया ।
सा प्रायश्चित्तिः । २१ ।

अथ यदि चोदितामेव दक्षिणामदत्त्वा यजेत तत्रापि तत्तुल्योर्वरा-
दानमेव प्रायश्चिन्नं नेतरदित्यर्थः । प्रतिष्ठिता निरवद्या ॥

यद्यभागां देवतामावाहयेदाज्येनैनां यथोढां यजेत ।
पुरस्तादा स्विष्टकृतः । २२ ।

यद्यचोदितां देवतामावाहयेत् तां यथोढां यस्मिन्क्रम आवाहिता
तस्मिन्नेव क्रमे यजेत । ऊतेषु वा नारिष्ठेषु सा चाज्यहविष्ठादुपांशु-
धर्मेण यष्ट्या । आवाहनवचनं च निर्वापोपाकरणदोहनादिरूपस्य
हविर्यदृष्टस्यापि प्रदर्शनार्थम् . यद्यभागां देवतामावाहयेदृष्टीयाद्वेति
बहुचश्रुतेः । तेनाभागायै निरुप्तमुपाकृतं दुग्धं चैवोत्सृज्य एवमाज्येन
यजेत । कात्यायनस्त्वाह . अधिकं निरूप्य तच्च यजेन्न वा अचोदि-
तत्वादिति । तत्र भागिन्यभागयोर्मिथ्यनिर्वापे ऽपि विभागमन्त्रेण
विभक्तस्याभागाभागस्य त्यागः ॥

यदि भागिनीं नावाहयेद्यत्र स्मरेत्तदुपोत्थाय
मनसावाह्य यदो देवा अतिपादयानीत्याहुतिं जुहु-
यात् । २३ ।

भागिन्यनावाहने सति प्रागिज्यायाः स्यते तदानीमेवोपोत्थाय
मनसावाह्य यदो देवा इत्याहुतिं जुहुयात् । परतस्त्रिज्यायाः
स्यतावाहुतिरेव . नावाहनम् ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

यदि पुरा प्रयाजेभ्यो वह्निःपरिध्याहुतिः स्कन्देदा-
गीभ्रं ब्रूयादेतां संक्षप्य जुहुधीति । तां सो ऽञ्जलिना
जुहोति । तस्मै पूर्णपात्रो देयः । १ ।

यत्र पुरा प्रयाजेभ्यो ऽप्याहुतिसंभवः सो ऽस्य विधेर्विषयः यथा
करभपात्रादि । पूर्णपात्रः पात्रपूर्णं व्रीह्यादिः ॥

यत्किञ्च यज्ञे मृन्मयं भिद्येत तदपो ऽभ्यवहरेद्भूमि-
भूमिमगादिति । २ ।

ब्रह्मणो ऽप्यनेनाभिमन्त्रणं प्रतिधातव्यम् ॥

आहवनीये दारुमयार्षि । ३ ।

तानि त्वर्षीं प्रहरेत् न मन्त्रेण . भूमिभूमिमगादिति लिङ्गविरो-
धात् ॥

यद्यृक्तो यज्ञं भेष आगच्छेद्भूरिति गार्हपत्ये जुहु-
यात् । यदि यजुष्टो भुव इति दक्षिणामौ । यदि सामतः
सुवरित्याहवनीये । ४ ।

ऋक्तः ऋग्वारतः . ऋग्वेदविहितस्य कस्यचित्कर्मणो मन्त्रस्य वा भेष
इत्यर्थः । एवं यजुष्ट इत्यादि ॥

यदि सर्वतः सर्वा जुहुयात् । ५ ।

द्युगपत्सर्वतो भेषे सर्वा व्याहृतीर्जुहुयात् . सर्वाभिर्याहृतीभिरेकामा-
हुतिमाहवनीये जुहुयादित्यर्थः . यथा सावित्राणि जुहोतीत्यादौ ।

कुत एवं व्याख्यायत इति चेत् . पृथक् सर्वा जुहुयादिति व्याख्याते
सूत्रानर्थक्यप्रसङ्गात् वाकृच्ये कल्पान्तरेषु चैवं व्यक्तोपदेशाच्च । वाकृच्ये
तावद्यथोक्ता आहुतीरुक्तोक्तम् . यद्यविज्ञाता सर्वव्यापदा भूर्भुवः
स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीय एवेति । भारद्वाजस्याह . अथ यदि
सर्वतो भूर्भुवः सुवरित्याहवनीये जुहुयादिति । एवं कल्पान्तरेष्वपि
द्रष्टव्यम् ॥

तदिदं सर्वप्रायश्चित्तं सर्वत्र क्रियेतेत्याश्रयः । यच्चा-
नाम्नातं तत्र क्रियेतेत्याख्यानः । सर्वत्र समभ्युच्चयः स्या-
दित्यपरम् । ६ ।

तदिदमिति ज्ञेयं सर्वाभिर्याहतीभिरेकाहुतिः स्यात्पर्यः । कुतः ।
आनन्तर्यात् . सर्वप्रायश्चित्तसमभिर्याहाराच्च । सा हि तस्या एव
समाख्या शास्त्रेषु प्रसिद्धा . यथा तावद्वाकृच्ये भूर्भुवः स्वरिति सर्वा
अनुद्रुत्येति प्रकृत्याह्वयते . सैषा सर्वप्रायश्चित्तिर्यदेता व्याहृतय
इति । तथा छान्दोग्ये ऽपि . किं सर्वप्रायश्चित्तमिति महाव्याहती-
भिरेव यद्यजन्तितीति । एवं सूत्रकारवचनान्यपि तत्रतत्रैवानुसंधेयानि ॥
तदिदं सर्वप्रायश्चित्तमनाम्नातप्रायश्चित्ते तावद्विषये नियमेन कथ्यते .
इतरत्राप्याह्वानैः सद्य विकल्पेनेति प्रथमः कल्पः । यचानांघातो विशेष-
पस्तत्रैवेति द्वितीयः । न केवलमनाम्नाते किं त्वान्नाते ऽपि विशेषे
तेनतेन समुच्चयनियम इति तृतीयः ॥

यद्येनं विद्वारे वहिर्वा भयं विन्देत्प्रजापतिर्विश्वकर्मा
तस्य मनो देवं यज्ञेन राध्यासम् । अर्येणा अस्य

अहितो ऽवसानपते ऽवसानं मे विन्देत्याहुतिं जुहु-
यात् । ७ ।

यद्येवं विहृताग्निं यजमानं विचारविषये बहिर्वा भयमागच्छेत्
तदैवेयमाहुतिः . यत इन्द्र भयामह इति चाहुतिद्वयम् । विहृता-
ग्नेस्त्वेतदेव ॥

यस्य हविर्निरुतं स्कन्देच्छिन्दत्याणि दद्यात् । यद्युत्पूतं
चित्रं देयम् । वरो देय इत्येकेषाम् । ८ ।

निर्वापप्रभृत्योत्पवनात् क्षिन्दत्याणि दद्यात् . ततश्चित्रम् । उभयत्र
भूतय इत्यनुमन्त्रणम् । व्याख्यातः शेषः ॥

यस्य देवते अवदाने हवींषि याज्यानुवाक्ये वा
विपरिहरेयुर्यस्य वा देवतायै गृहीतमहुतं स्कन्देद्देव-
तान्तरये वा यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात्तदद्यात् । ९ ।

यस्य देवते विपरिहरेयुः व्यत्ययेन नयेयुर्ध्वलिङ्गः . यथा निर्वापावा-
हनादि प्रथममग्नीषोमयोः कुर्युरथाग्नेरिति । प्रथमं पूर्वाधादवदा-
याथ मथादित्यवदानविपर्यासः । तथा अग्नीषोमीयादग्निं यजत्या-
ग्नेयादग्नीषोमावित्यादि हविषाम् । याज्यामनुवाक्यां कुर्यात् अनुवा-
क्यां वा याज्यां अचोदितां वान्यतरत्र कुर्यादुभे वाचोदिते इति
याज्यानुवाक्ययोः ॥ देवतायै गृहीतमितीज्यार्थमवत्तमित्यर्थः । देव-
तान्तरयः स्वरूपे अनिज्या अनिर्वापो वा । यदस्य गृह इत्यादि
व्याख्यातम् ॥ एतेषु निमित्तेषु पुष्कलदानमेव प्रायश्चित्तम् । यदा-

न्यदौयाद्धविषो ऽन्या देवतेज्यते अन्यदौयाभ्यां वा याज्यानुवाक्याभ्यां
तत्र पुष्कलं दत्त्वा शिष्टादेवं पुनरवदाय यजेत . सर्वस्यै हविषो
देवतार्यत्वात् . अवदानदोषे पुनरायतनादवदानमित्याश्रयायनवच-
नाच्च ॥ तथा देवतायै गृहीतस्य स्कन्दने भूपतय इत्यभिमन्त्रायमेव
विधिरादानायोग्यत्वे । आदानयोग्यत्वे तु तदेवादाय यजेत ॥ तथा
देवतान्तरये ऽप्यसमाप्ते कर्मणि स्यते तदानीमेवेज्या निर्वापो
वा । समाप्ते त्वन्यन्वाधानादारभ्यान्तरितयागार्था पुनरिज्या ॥

त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्न इति सर्वचान्तरये विप-
र्यासे चैते आहुती जुहोतीत्येके । १० ।

सर्वत्रोक्तविषये ऽन्यत्र चायं विधिः । उक्तविषये तु पूर्वेण विकल्प्यते ।
तत्र प्रधानान्तरये कृत्वा प्रायश्चित्तं पुनःक्रिया पूर्वैव दर्शिता ॥
यदाङ्गमथन्तरितमसंस्थिते तन्त्रे स्यतं तदुपकारचमं च तदपि
क्रियते । द्रव्यसंस्कारास्त्रययुक्ते द्रव्ये न क्रियन्ते तदर्थत्वात् । तथा
मन्त्रके कर्मण्यमन्त्रकमपहृते* प्रायश्चित्तमेव न पुनर्मन्त्रप्रयोगः .
तादर्थ्यादेव . पुनःप्रयोगो वा यावदन्ते वा व्यापद्येतेत्यत्रोक्ताश्रयात् ।
तथा च भारद्वाजः . अपवृत्तार्थस्य कर्मणो मन्त्रप्रयोगः कृताकृत
इति । द्राष्टव्यायणेन चोक्तम् . यजुरन्तरये ऽन्वाहारं ध्यानजये उपे-
क्षणं शाण्डिल्य इति ॥ होममन्त्रान्तरये तु पुनर्होमो ऽन्यत्र प्रति-
निगद्य होमेभ्यः । तेषु तु नावृत्तिः याज्याप्राधान्यात् ॥

यस्य पुरोडाश उदा पतेत्सं वा विजेत तमुदास्य

वर्हिषदं कृत्वा किमुत्पतसि किमुत्प्रोष्टाः शान्तः शान्ते-
रिहागहि । अघोरो यन्नियो भूत्वासीद सदनं स्वमासीद
सदनं स्वम् ॥ मा हिंसीर्देव प्रेषित आज्येन तेजसाज्यस्व
मा नः किञ्चन रोरियः । योगक्षेमस्य शान्त्या अस्मि-
न्नासीद वर्हिषीत्येताभ्यामभिमन्त्रयेताभि च धारयेत्
। ११ ।

उत्पतेत् कपालेभ्यः पात्र्या वा प्रमादादपगच्छेत् संविजेत भिद्येत
वा ततस्तत्प्रमादाय वर्हिष्यामाद्य किमुत्पतसीति द्वाभ्यामभिमन्त्र्य
द्वाभ्यामभिषायं पुनः स्थाने स्थापयेत् । अस्त्रीर्णे तु वर्हिष्यभिमन्त्र-
णाभिधारणे एव क्रियेते . नोदासनादि ॥

भूत्वा प्रभवति यजमानो यस्यैतां यज्ञे प्रायश्चित्तिं
कुर्वन्ति । १२ ।

भूत्वा भूतिं प्राप्य प्रभवति प्रभुर्भवति . समानानामौश्वरो भवती-
त्यर्थः । प्ररोचनाप्रदर्शनमादरार्थम् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

अथ पञ्चप्रायश्चित्तमारिषुख च चातुर्मास्यानामपि साधारणं पृषदा-
ज्यप्रायश्चित्तं तावदाह ॥

स्कन्ना द्यौः स्कन्ना पृथिवी स्कन्नं विश्वमिदं जगत् ।

स्कन्नादो विश्वा भूतानि य स्कन्नाज्जायतां हविः ॥ इह
गावः प्रजायध्वमिहाश्वा इह पूरुषाः । इहो सहस्रद-
क्षिणो रायस्पोषो निपीदतु ॥ अयं यज्ञो वर्धतां गोभि-
रश्वैरियं वेदिः स्वपत्या सुवीरा । इदं बर्हिरति बर्ही-
प्यन्येमं यज्ञं विश्वे अवन्तु देवाः ॥ पयस्वतीरोपधय
द्वत्येताभिश्चतसृभिः पृषदाज्यं स्कन्नमभिमन्त्र्यापो ऽभ्य-
वहृत्य निर्णिज्य सुचं शतमानं हिरण्यं सुच्यवधायेदं
विष्णुर्विचक्रम इत्यन्यत्पृषदाज्यं गृहीत्वाश्वेनावग्राप्या-
यतने सादयेत् । १ ।

सुकसंयोगात्सुगगतस्यैवायं विधिः । स्यात्सीगतस्य त्वज्यवदेव विधि-
र्भवति । तत्र स्कन्नं चतसृभिरभिमन्त्र्य स्कन्नशिष्टमपु क्षिप्त्वा पुनः
स्यात्त्याः पञ्चकलो वैष्णव्या गृहीत्वा मन्त्रेण सादयेत् ॥

अथैकेषाम् । पृषदाज्ये स्कन्ने पृषदाज्ये पृषदाज्यम-
भिगृह्य मनो ज्योतिर्जुपतामित्याहुतिं जुहुयात् । २ ।

अभिगृह्य स्कन्नशिष्टलोपरि स्यात्त्यासूष्णीं गृहीत्वेत्यर्थः । तत्र तु
भूपतय इति स्कन्नाभिमन्त्रणम् ॥

एवं सोमे स्कन्ने सोमे सोममभिगृह्य जुहुयात् । ३ ।

सोमस्याच प्रासङ्गिकं वचनम् । तत्रापि योनितः सोममभिगृह्य
मनस्वतीं जुहुयात् ॥

यर्हि पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्तीत्युक्तम् । १३ ।

यर्हि पशुमित्यारभ्य ये पशुं विमर्शयन्ति तन्तं प्राग्यदुक्तं ब्राह्मणे
तत्तत्रैवानुसंधातव्यमित्यर्थः । तत्र हि दैर्घ्यं पशुं प्रकृत्योक्तम् . यर्हि
पशुमाप्रीतमुदञ्चं नयन्ति तर्हि तस्य पशुश्रवणं हरेदिति । यर्हि
यस्मिन्काले पशुमाप्रीतमिष्टप्रयाजं संश्रपनार्थमुदञ्चं नयन्ति तर्हि
तस्मिन्काले तस्य तस्मात्प्राजहितत्पशुश्रवणं श्रामिचाग्निं हरेदित्यर्थः ।
पुनश्च यजमानं वा एतद्विकर्षन्ते यदाहवनीयात्पशुश्रवणं हरन्ती-
त्याहवनीयादुद्धरणं निन्दितोक्तम् . स वैव स्यान्निर्मग्न्यं वा कुर्यादि-
ति । स एव प्राजहित एव योनिः स्यान्निर्मग्न्यं वेत्यर्थः . पूर्वत्र चात्र च
तदुत्तार्थां प्राजहितपरामर्श इत्येतदपि प्राञ्चमग्निं प्रहरन्तीत्यादि-
ब्राह्मणपर्यालोचनयैव प्रत्येतत्थम् । बौधायनश्चाह . स वैव स्यादिति
पुराणगार्हपत्यमभ्युपदिशतीति ॥ समानो ऽयं विधिः सवनीये ऽपि
तत्प्रकृतित्वात् । निरुद्धपशौ त्वाहव्यवचनादाहवनीयादेवाहर्तव्यः ॥
पुनश्चोक्तं ब्राह्मणे . यदि पशोर्वदानं नग्नेदाज्यस्य प्रत्याख्यायमव-
द्येत्सैव ततः प्रायश्चित्तिरिति । यदि पशुसंबन्धेकमनेकं वावदानं
नाश्रदोषादिनावदानायोग्यं स्यात्तस्य स्थाने भौवादाज्यादवद्येदित्यर्थः ।
तदुक्तं भारद्वाजेन . यद्यद्विस्तृष्ट्याज्यं प्रतिनिधिरिति ॥ कृत्स्ननाशे
तु पुनरालम्भः । केचित्तु वपाहृदययोर्नाशे ऽपि पुनरालम्भमिच्छन्ति .
तयोः पश्चात्प्रत्यक्षसंस्तवात् . यथा आत्मा वपेति . पशोर्वा आलम्भस्य
हृदयमात्माभिसमेतीति च । तदयुक्तं विशेषानुपदेशात् . अर्थवाद-
मात्रत्वाच्चात्मप्रवादस्य । तदुक्तं कात्यायनेन . अवदानहानौ नाद्रि-
येत . हृदयनाशे त्वन्यमालभेतेत्येके हृदयं पशुरिति श्रुतेः . सर्वेषां

वाज्यस्य यजेत्. अर्थवादमात्रं पशुवचनमिति ॥ यदि मतं अनव-
दानत्वादपाया न तत्रायं विधिरिति तदुपेक्षरसूत्रे निरमिष्यते ।
वपादीनां मात्राहीनत्वे ऽप्येकदेशे विद्यमाने तेनैव यजेत न प्रति-
निधिना . द्रव्यप्राधान्यात् . यथोक्तं मात्रापचारे तच्छेषेण समाप्नु-
यादिति ॥

ये पशुं विमथ्नीरन्यस्तान्कामयेतार्तिमाह्वेयुरिति
कुविदङ्गेति नमोवृत्तिवत्यर्चाश्रीध्रे जुहुयात् । आहवनीये
शामित्रे वा निरूढपशुबन्धे । १४ ।

यदि दस्यवः पशुं विमथ्नीरन् जीवन्तं मांसावस्त्रं वा बलात्कारेण
हरेयुः तांश्च यदि यजमानः कामयेत आर्तिं प्राप्नुयुरिति तदानया
जुहुयात् । तदलाभे तु पलायितविधिरेव भवति ॥

यदि वपा हविरवदानं वा स्कन्देदा त्वा ददे यशसे
वीर्याय चास्मास्वधिया यूर्यं दधाथेन्द्रियं पय इत्यादाय
यस्ते द्रष्टो यस्त उदर्पो दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश ।
स नः पाक्षरिष्यै स्वाहेत्याहुतिं जुहुयात् । १५ ।

अह्नावदानसमुदायो हविः . अथ हविषा प्रचरति क्वागस्य हविषो
ऽनुब्रूहीत्यादौ तथादर्शनात् । हविषो ऽवदानं हविरवदानम् । तत्र
हविर्विवेशेयं पुरोडाशावदानीनवृत्त्यर्थम् । अवदानग्रहणं त्रैकेकाव-
दानस्कन्दने ऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । अहविरवदानत्वादपायाः पृथग्रहणम् .
न त्वनवदानत्वात् . अन्यथा कृत्स्नां वपामवदायेत्यादिसूत्रविरोधात् ।
तेन यदि पशोरवदानं नश्येदिति विधिर्वपायामपि भवत्येव । यस्त

वा देवतायै गृहीतमङ्गलं स्कन्देदिति पुष्करदानं चाप ममुचेतयं
अविरोधात् ॥ आदायेति यथास्थानं प्रतिपाद्येत्यर्थः ॥

यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येत धाता रातिः सूर्यो देवो दिवि-
पद्म इत्याहुती हुत्वाष्टाप्रूढिरण्यमुष्णीषेणावेश्य १६ ।
इत्यष्टादशी कण्डिका ।

कोशे ऽवधाय द्वितीये ऽवधाय तृतीये ऽवदधाति । १ ।

विकृतिषु स्त्रीपशुरालभ्यथा । यद्यष्टापदीत्यनुबुध्येत . गर्भिणीत्यर्थः ।
गर्भपादैः सदास्या अष्टौ पादा भवन्तीति कृत्वा गर्भप्रदर्शनार्थत्वाच्च
गर्भद्वित्वादिना द्वादशपद्यादावपि समानो ऽयं विधिः । ततः प्राक्
संज्ञपनादनुबोधे तामुकृत्वा न्यामुपाकुर्यात् । परतस्त्वनुबोधे धाता,
रातिः सूर्यो देव इत्याहुती ऊत्वाष्टाप्रूढविन्दुकं हिरण्यमुष्णीषेण
दीर्घवाससावेश्य तत्कस्त्रिंशत्सापिधाने कोशे ऽवधाय तमपि कोश-
मन्यस्त्रिंशो तथा कृत्वा तमपि तृतीये कोशे ऽवदधाति ॥

विविलानिव कोशान्कृत्वाथैनामध्वर्युरभिमन्त्रयते
यस्यास्ते हरितो गर्भ इति । २ ।

चीनपि तान्कोशान्विगतविलानिव द्रुढापिहितान्कृत्वा दक्षिणार्थं
निधाय ततो गर्भिणीमभिमन्त्रयते यस्यास्त इति ॥

आ वर्तन वर्तयेति प्रदक्षिणं गर्भमाहृत्य वि ते भिनन्नि
तकरोमित्युत्बमाह्वयति । ३ ।

विशमनकाले पशोरुपस्यनिर्गमानुगुणमावृत्य तदावरकमुखं नाम मेदं कृतिं क्षिणन्ति ॥

वहिस्ते अस्तु बालित्यन्तरा सविथनी गर्भं निरस्य शूले प्रणीक्ष्य शामित्रे निहत्य अपयति । ४ ।

तत ऊर्वामध्येन गर्भं निःसार्य शूले प्रणीक्ष्य शूलाग्रप्रोतं कृत्वा निहत्य अपयति . गर्भअपणानुगुणमग्निमभीषे शूलं निखाय शामित्रे अपयतीत्यर्थः ॥

उरुद्रसो विश्वरूप इन्दुरिति गर्भरसाय पात्रमुपो-
हति । ५ ।

शूलाग्रे अथमाणाद्गर्भात्स्वरतो रसस्य धारणार्थमधस्तात्पात्रमुप-
यच्छति ॥

पशुपुरोडाशं निरूप्य गर्भपुरोडाशं निर्वपति भक्ती-
द्यावापृथिव्यमेककपालम् । ६ ।

पशुपुरोडाशनिर्वपणकाल एव चेत् जाता गर्भिणीति तदा तन्नि-
रूप्यानन्तरं गर्भपुरोडाशमनुनिर्वपति । पुरस्तात्तु जाने यदैव जानी-
यात् तदैव निर्वपेत् । स च भक्तीद्यावापृथिवीभ्यां निरूप्यते . न
गर्भदेवतायै । न चास्यैककपालधर्माः . शेषस्योत्तरत्र प्रतिपत्तिविधा-
नात् . इतरथा सर्वज्ञतत्वेन शेषासंभवात् ॥

पशुपुरोडाशेन प्रचर्य गर्भपुरोडाशेन प्रचरति भक्ती-
द्यावापृथिव्येनेति । ७ ।

भारदाजादिभिर्गर्भपुरोडाशस्य पशुपुरोडाशेन सह प्रचारवचनात् त-
न्निरासायं पुनःक्रमवचनम् । पशुपुरोडाशेन प्रचर्य ततो भक्षीयावा-
ष्टथिखेन गर्भपुरोडाशेन प्रचरति . न तु तेन समवदायेति भावः ॥

पशोर्देवतान्यवद्यन्गर्भस्य पुरस्तान्नाभ्या अन्यद्वदाय
दैवतेष्ववदधाति । उपरिष्ठादन्यत्सौविष्टकृतेषु । ८ ।

पशोर्देवतेष्ववदधेः गर्भस्य नाभ्या ऊर्ध्वमेकमवदाय दैवतेषु लिपति ।
तदा अधस्तान्नाभ्या अवदाय सौविष्टकृतेष्वित्यर्थः . पुरस्ताद्वै नान्ये
प्राण उपरिष्ठादपान इति सिद्धात् ॥

त्रैधं गर्भरसं व्यानयति दैवतसौविष्टकृतैडेषु च । ९ ।

यूष्णः समुच्चयार्थश्चकारो भिन्नकर्मो योजनीयः . समागोपात्तत्वात् .
दैवतादीनां समुच्चयान्तराभावाच्च । यूष्णोपसिध्य विषु गर्भरसं
व्यानयतीत्यर्थः ॥

एकपदी द्विपदीति पुरस्तात्स्विष्टकृतो जुहोति । १० ।

पुरस्तादनस्यतेरिति वचनात् तस्य पुरस्तादेवेयमाहुतिः ॥

अष्टामूङ्गिरणं दक्षिणा । ११ ।

अचाध्वर्यवे अष्टामूङ्गिरणं सकोशं ददति ॥

गर्भस्य दक्षिणं पूर्वपादं ग्रच्छिद्य विष्णुं शिपिविष्टं
यजति प्र तत्ते अद्य शिपिविष्टं नामेति । उत्तरया वा
। १२ ।

यजतिरत्र जुहोत्यर्थः . विष्णवे शिपिविष्टाय जुहोतीति लिङ्गात् .
अभिचरन्दशहेतारं जुहुयादिति श्रुतस्य जुहोतेर्दशहेताभिचरन्-
जेतेति यजतिना निर्देशदर्शनाच्च । तथा किमिच्छे विष्णविति
जुहोतीत्येव कल्पान्तरकाराः । अतो दर्विहोमधर्मेण जुहोति ॥

मरुतो यस्य हि क्षय इति गर्भं गर्भपुरोडाशं चोत्त-
रेण गार्हपत्यस्य शामिचस्य वा शीते भस्मन्युपोष्य मही
द्यौः पृथिवी च न इति शीतेन भस्मनाभिसमूह्यैतं
युवानमिति पञ्चभिरुपतिष्ठते । १३ ।

अभिसमूहनं प्रच्छादनम् । एतं युवानमित्युपस्थाय ततः स्विष्टकृदादि
कर्म प्रतिपद्यते ॥

तदिदं *गर्भिणिप्रायश्चित्तं सर्वत्र क्रियेतेत्याश्रयः ।
यवानाम्नातं तत्र क्रियेतेत्यालेखनः । १४ ।

गर्भिणिप्रायश्चित्तमिति ह्रस्वच्छान्दसः . यथा गर्भिणी भवन्तीति ।
यत्रादित्यां मल्हां गर्भिणीमालभत इत्यादौ आन्नाता गर्भिणी
तत्रापि निमित्तगताविशेषात्कर्तव्यमेवैतन्नैमित्तिकमित्याश्रयमतम् ।
आलेखनस्तु मन्यते . वि वा एतस्य यज्ञ ऋध्यते यस्य हविरिति
रिच्यते . रवांसि वा एतत्पशुं सचन्ते यदेकदेवत्य आलब्धो
भूयान्भवतीति . यथा चोदितादतिरेकदोषनिमित्तत्वश्रुतेर्यवानाम्नाता
गर्भिणी तत्रैव कर्तव्यमिति ॥

* B C D E गर्भिणी*, and this reading stood also originally
in A.

यद्यनपट्टकार्यो* यूषो विरोहेत्तस्मिंस्त्वाष्ट्रं साष्ट्रं
लोमशं पिङ्गलं बहुरूपं सवनीयस्योपालम्भं कुर्यात् । १५ ।

अहर्गणेषु यद्यसमाप्तकार्यो यूषो विरोहेत् तदा तस्मिन्नेव यूषे
तत्कालपर्यागतस्य पशोः प्रमङ्गन्यायेन त्वाष्ट्रं पशुमुपालम्भं कुर्यात् ॥

त्वाष्ट्रं चरुमत्र वाजसनेयिनः समामनन्ति । १६ ।

गतः ॥

त्वाष्ट्रीरेवात्र सुवाहुतीर्जुहोतीत्येके । १७ ।

त्वष्टा दधदिन्द्राय तन्नसुरीपं त्वष्टा वौरमिति त्वाष्ट्रः ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

यदि यूषः सुपिरः स्यादतीसारेण यजमानो म्रियेत ।
वैष्णव्या व्याहृतिभिः प्राजापत्यया च हुत्वा तं संह-
व्याग्नौ प्रव्रज्यायान्यं साधयेत् । १ ।

यूषेऽसुपिरवान्स्यात् । अतिस्त्रवणेनादरस्य यजमानो म्रियेत । तत्रेदं
विष्णुरिति वैष्णव्या व्याहृतिभिः प्राजापते न त्वदिति प्राजापत्यया
च ऊत्वा तं यूषं क्त्वाहवनीये प्रदीप्य यूषाभिमन्त्रणादिविधिनान्यं
निर्दीपमाहरेत् । न यूषाहुतिरावर्तते . अपत्यक्षत्वात् . यूषाहुतिं
ऊत्वाग्निष्ठप्रथमानिति लिङ्गाच्च ॥

* Corrected ; all MSS. read यद्यनपट्टकार्यो .

† = अतिस्त्रवणेना .

यदि क्रिष्णः क्रिमय एनं भक्षयेयुः । पूर्ववत्प्रायश्चित्तम् । २ ।

क्रिष्णः क्रिमिणः . यद्यन्तर्वाक्षाः क्रिमय. स्युरित्यर्थः । एवं यजमानम् ॥

यद्यावद्यनमास्कन्देत्यत्येनमतिचरिष्यतीति विद्यात् ।
व्याहृत्यादि समानमुत्तरम् । ३ ।

धूपश्चित्रः पतन्प्रतिवस्त्राद्यने स्वमूल एव यदि पतेत् तदा पत्नी
दर्शयन्ता स्यात् । तत्र वैष्णवीवर्जं व्याहृत्यादि सर्वमुत्तरं कर्म समानं
पूर्वेण ॥

यदि दक्षिणा पतेत्प्रत्यङ्गा सं वा शीर्येत शाखासु
वा सज्येत यजमानो म्रियेत । वैष्णव्याः स्थाने यामी ।
समानमुत्तरम् । ४ ।

दक्षिणामुखं पतेत्प्रत्यङ्गा पतेत्संशीर्येत भज्येत वा पतितः . पतित्वा
शाखासु वा सज्येत वृत्तान्तरस्य तत्र वैष्णव्याः स्थाने यमो दाधारे-
ति यामी स्यात् । सर्वमन्यद्वाहृत्यादि समानं पूर्वेण ॥

यद्यप्सु पतेदप्सु म्रियेत । वैष्णव्याः स्थाने वारुणी ।
समानमुत्तरम् । ५ ।

धाव्यातः पूर्वेण । उदुत्तममिति वारुणी ॥

यदि ग्रासद्वा हरेयुः सर्वस्वं जीयेत । वैष्णव्याः
स्थान ऐन्द्री । समानमुत्तरम् । ६ ।

यदि केचिद्युपं ग्रासद्वा प्रमद्व हरेयुः तदा क्षीनधनः स्याद्यजमानः ।
तत्र वैष्णव्याः स्याने ऐन्द्री स्यात् इन्द्रं वो विश्वतस्सरीति । श्रेष्ठं
पूर्ववत् ॥

यदि मूल उपशुष्कः स्यान्न पितृभ्यो यथापुरं करिष्य-
तीति विद्यात् । यदि मध्ये क्षुधा मरिष्यति । यद्यग्रे न
स्वर्गं लोकं गमिष्यतीति ॥ यद्यग्निष्ठा विच्छिद्येत यज-
मानो म्रियेत । यदि पूर्वा पक्षी । एतद्वा विपरीतम् ।
यदि दक्षिणा माहिषेयः पुत्रः । यद्युत्तरान्वग्ज्येष्ठः ।
यदि दक्षिणपूर्वा ब्रह्मा । यदि दक्षिणापरा हेता ।
यद्युत्तरापराध्वर्युः । यद्युत्तरपूर्वाग्नीध्रः । ७ ।

यदि मूलभागे द्युपः शुष्कः स्यात्तदैवं जनो यजमानं जानीयात्
न यथापूर्वं आर्द्धं करिष्यति च्छद्विविगमादिति । यदि मध्ये शुष्कः
स्यात् क्षुधा मरिष्यतीति विद्यात् । यद्यग्रे न स्वर्गं लोकं गमिष्यतीति
विद्यात् ॥ किं च यदि तच्छणो ऽकौशल्यादग्निष्ठां विच्छिन्ना स्यात्
यजमानो म्रियेत । यदि पूर्वाग्निः पक्षी म्रियेत । एवमुत्तरेष्वप्यनुष-
ङ्गो द्रष्टव्यः । माहिषेयो ज्येष्ठाया ज्येष्ठः पुत्रः । तस्यानन्तरो ऽन्व-
ग्ज्येष्ठः ॥ यस्मादेते शुष्कत्वादपि दोषास्तस्मात्तेष्विदं प्रायश्चित्तमाह ॥

शुष्कादिषु सर्वेषु याम्यादि समानमुत्तरम् । ८ ।

यदुक्तं वैष्णव्याः स्याने यामी समानमुत्तरमिति तदेवात्र स्यादि-
त्यर्थः ॥

यदि लोहिन्यो लेखाः प्रसव्यं यूपं परिहरेयुर्न
साहस्रं क्रतुमाहरिष्यतीति विद्यात् । श्वेताश्वेत्प्रदक्षिणं
क्षिप्रं साहस्रं क्रतुमाहरिष्यतीति । ९ ।

यदि काश्चिद्रक्तवर्णा लेखाः प्रसव्यं यूपं वेष्टयन्तो दृग्भेदं तदा न यज-
मानः सहस्रदक्षिणेन क्रतुना यक्ष्यतीति विद्यात् । अथ श्वेताः सत्याः
प्रदक्षिणं चेद्वेष्टयेयुः तदा क्षिप्रमेव तेन यक्ष्यतीति विद्यात् । ज्ञानं चात्र
प्रीत्यप्रीतिफलमाचमम् . न प्रायश्चित्तार्थम् . तस्यानुपदेशात् . अन्यथा
क्रत्वाक्षरणस्येष्टत्वेन तद्धितत्वेन च ज्ञानस्य प्रायश्चित्तार्थत्वायोगाच्च ॥

यद्याहुतौ हुतायां कृष्णो धूमो दक्षिणां दिशमभि-
निहन्यादातो वा प्रसव्यं धूममावेष्टयेद्यजमानो म्रियेत ।
सर्वप्रायश्चिनं जुहुयाज्जुहुयात् । १० ।

आहुतौ प्रकरणात्पद्याहुतौ हुतायाम् । सामान्यनिर्देशात्सर्वस्या-
माहुतावित्येके । यदग्नेः कृष्णवर्णो धूम उत्थितो दक्षिणां दिशं
प्रतिगच्छेत् अथवा यं कंचिदप्याहुतिसमुत्थं धूमं वातः प्रसव्यमावे-
ष्टयेत् तद्यजमानमरणं सूचयेत् । अतस्तत्परिहारार्थं सर्वप्रायश्चित्तं
जुहुयात् । सर्वप्रायश्चिनं च प्रागेव व्याख्यातम् ॥

इति विंशी कण्डिका ।

इति श्रीभट्टहृददत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रद्वौपिकायां
पञ्चमः पटलः ।

इति नवमः प्रश्नः ॥

शोमः ॥

उक्ता नित्या हविर्यज्ञा उक्तानि चैषां प्रायश्चित्तानि । अयेदानौ
 शोम आरभ्यते । शोऽपि नित्यः । विभिर्दृष्ट्वा जायत इत्यृणमंस्त-
 वात् । तथा शोमान्तान्यज्ञाननुक्रम्य नैयमिकं ह्येतदृणमंस्तमिति
 वसिष्ठवचनात् । सूत्रकृताण्यग्नीनाधाय कर्माण्यारभते शोमावरार्थानि
 यानि श्रूयन्त इति गृह्यस्यस्याश्रमान्तरं प्रेषतो ऽप्यावश्यकतयोपदे-
 शात् । तथा वसन्तेवसन्ते शोमेन यजेतेति दर्शपूर्णमासवदभ्यामवि-
 धानात् । तथा शोमपीथविच्छेदे प्रायश्चित्तवचनात् । तथा सर्वेषु
 ब्राह्मणेषु कल्पेषु च नित्यैः समभिव्याहाराच्च । तस्मान्नित्य एव शोमः ।
 स च ज्योतिष्टोम इति वक्ष्यते ॥ न चाभावनिष्टदर्शपूर्णमासेनाहर्तव्य
 इति प्रायः कल्पान्तरकाराणां मर्यादा । तत्र भारद्वाजस्त्वावत् । न
 दर्शपूर्णमासाभ्यामनिष्टा शोमेन यजेतेति । तथा तस्य नानुपक्रान्त-
 योर्दर्शपूर्णमासयोराहार इति सत्यापाठः । कात्यायनेनायुक्तम् ।
 दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टान्येन यजेतेति । ब्राह्मणे च । शो दर्शपूर्णमासा-
 भ्यामिष्टा शोमेन यजेतेति श्रयमेव कल्पः स्तुतः । आश्वलायनस्त्वाह ।
 दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेष्टिपशुचातुर्मासैरथ शोमेन । ऊर्ध्वं दर्शपूर्णमा-
 साभ्यां यथोपपत्त्येके । प्रागपि शोमेनैक इति । सूत्रकृतो ऽप्यनियम
 एव क्रमस्याभिप्रेतो विशेषावचनात् ॥ विच्छिन्नशोमपीथेन तृग्नीना-
 धाय दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा प्रातः च पशुमालभ्य ततः शोमाय
 दीक्षितव्यं । अनालभ्ये तस्मिन्शोमानधिकारात् । तदालभ्यस्त्वनिष्टापि

दर्शपूर्णमासाभ्यां लभ्यते मत्स्वमिषु मत्यां च सोमपीयेच्छायां तन्नि-
 रोद्गुरभावात् ॥ नन्वसौ सांनाय्यप्रकृतिः कथमकृतायां प्रकृतौ करि-
 य्यते . किमिदं राजाज्ञानाकृतायां प्रकृता विकृतिः कार्येति । न
 तावदस्याः प्रकृत्यनुष्ठानापेक्षमनुष्ठानं विकृत्यनुपदिष्टाकाङ्क्षितप्राकृत-
 विध्यन्तस्य वेदनमात्रापेक्षत्वात् । न च सांनाय्याग्नीषोमीयविकारा-
 धिकरणन्यायादेव नियमः शङ्कनीयः . तस्यातद्गोचरत्वात् . तत्र हि
 नासोमयाजौ संनयेदिति सांनाय्यस्य सोमोत्तरकालत्ववचनात् .
 प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति न्यायाच्च । तद्विकाराणामपि सोमोत्तर-
 कालभावित्वमेव व्युत्पाद्यं न तु प्रकृतिविकृत्योः पौर्वापर्यम् । न च
 शास्त्रीयोऽयं नियमः . तत्र शास्त्रानुपलम्भात् । विपरीतानुज्ञैव तु
 शास्त्रादवसीयते . अन्याधेयस्येष्टिविधानादतिरात्रस्य प्रथमयज्ञत्ववि-
 धानात् . अशोमयाजिनः पशुविधानाच्च । तथा दर्शपूर्णमासाना-
 मिष्टेष्टिपशुचातुर्मास्यैरथ सोमेनेति । तस्माद्योषामेतदुपसंख्यानं त
 एवात्र प्रमाणं प्रष्टव्या इति सिद्धम् । अनारब्धदर्शपूर्णमासस्यापि
 प्रात्यपन्निज्यालभ्यत इति तत्रान्वारम्भणीया नियता , प्रकृत्यर्थेनाप्य-
 कृतत्वात् . कृता हि सा तदर्थेनेति विकृतिषु तदक्रियायां हेतुवच-
 नाच्च ॥ सर्वथापि तावत्सिद्धं विच्छिन्नसोमपीयस्यानालब्धप्रात्यपशोर्न
 सोमदीचेति । कोऽयं विच्छिन्नसोमपीयो नाम । ननूक्तोऽयं
 ब्राह्मणे . ऐन्द्राग्रं पुनस्तृष्टमासमेत य आ द्वतीयात्पुस्त्यात्सोमं न
 पिबेत् . विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीय इति । तत्र च त्रयः प्राञ्च-
 स्त्रयः प्रात्यश्च इत्यादौ प्राक्तेनोक्ता दीक्षावेदननामसुब्रह्मण्यादौ नामभिः
 कीर्त्यमाना च पित्रादीनां त्रिपुरषी । तस्यां चरमः प्रपितामहसृतीयो

ऽभिप्रेतः . न त्वात्मनस्तृतीयः पितामहः । कुतः । सोमपानोद्य-
 तस्यात्मनस्तद्विच्छेदाभावात् . एतत्ते तत ये च त्वामन्येतत्ते पितामह
 प्रपितामह ये च त्वामन्विति तिसृषु स्रक्तिषु निदधाति तस्मादा-
 दृतीयात्पुरुषान्नाम न गृह्णन्तीत्यादौ व्यक्तार्थत्वाच्च । तथा विध्यर्थत्व-
 मयत् एव निदर्शनादवगन्तव्यम् । तदयमर्थो भवति . यस्य पित्रा-
 दयस्त्रयः पुरुषाः सोमं न पीतवन्तः स सोमपीथार्यं पशुमालभे-
 तेति । कात्यायनमतास्तु द्विपुरुषविच्छिन्नावपीथ्यते यथाह . वसन्ते
 ऽग्निष्टोमः . ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमालभ्य द्विपुरुषासोमपीथिन इति ॥
 कः पुनरुत्सृष्टः । कागः पुनरुत्सृष्ट इति भारद्वाजः । बौधायनस्त्वाह .
 पुनरुत्सृष्टो ऽनृद्धानित्यवशीर्णगव एष उक्तो भवतीति । लिङ्गं चात्र
 भवति . पुनरुत्सृष्ट इव ह्येतस्य सोमपीथ इति ॥ दुर्वाह्मणस्य तैन्द्रा-
 ग्रेनेष्ट्वाश्विनो ऽप्यालभ्यः . यथोक्तं ब्राह्मणे . आश्विनं धूम्रललाममा-
 लभेत यो दुर्वाह्मणः सोमं पिपासेदिति । को ऽसौ दुर्वाह्मणः ।
 तमाह बौधायनः . यस्य वेदस्य वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषं स वै
 दुर्वाह्मणो नाम यस्य पौनर्भवो भवेदिति । तत्र वेदस्य वेदी सेति
 चकाराभ्यां व्यक्तम् . समुच्चयावगमादुभयविच्छेद एव भवत्याश्विनो
 नान्यतरस्य विच्छेदे । भारद्वाजस्त्वाह . विलुप्तमावित्रीको दुर्वाह्मण
 इति । तस्मिंस्तु पक्षे त्रिपुरुषमुभयविच्छेदे ऽपि भवत्येवाश्विनः .
 ऐन्द्राग्रस्तु नेष्यते निमित्ताभावात् ॥

सोमेन यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानार्यैर्यान्वृत्विजो वृणीते
 यूनः स्वविरान्वानूचानानूर्ध्ववाचो ऽनङ्गहीनान् । १ ।

सोम श्रापधिविशेषः . तत्साधनत्वात्कर्मणो ऽपि नाम । तेन यक्ष्य-
माण आगूर्याप उपस्थृग्य चत्विजो दृषीते । आगूरुणं तु याजमान
एव व्याख्यातम् । ब्राह्मणानामात्विज्यमित्यनेनैव सिद्धे पुनर्ब्राह्मणव-
चनमादरार्थम् । अथवा तस्मादाजपेययाज्यात्विजौ न इति श्रुतेः
चतुर्विद्यापि वाजपेययाजिनः प्राप्तिरच शङ्किता निरस्यते । श्रापेयो
ब्रह्मादने व्याख्यातः । बालद्वयोः प्रायः क्रियासु पाटवं न स्यादिति
युवस्यविरग्रहणम् ॥ अथ को ऽनूचानः । मार्गादनपगतो ऽनूचान
इति भारद्वाजः । तस्य च नाननूचानमृत्विजं दृषीत इत्यनेन सिद्ध-
स्याप्यादरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ऊर्ध्ववाचः पटुस्थानकरणाः । अनङ्गही-
नाः अन्यूनान्नाः । अन्यूनानतिरिक्ताङ्गा इत्याद्यस्त्रायनद्राघ्नायणौ ॥

तेभ्यः सोमं प्राह । २ ।

सोमप्रवाक इति शेषः । कुत एतत् । साद्यःक्रेष्यश्चरथाः सोमप्रवाका
विधावन्तीति लिङ्गात् . कण्ठोक्तत्वाच्च कल्पान्तरेषु । यथाह भार-
द्वाजः . सोमप्रवाको यवाक्षौ सोमं प्राहेति । तथा सोमप्रवाकं
परिपृच्छेदित्याद्यस्त्रायनः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ तदयमर्थो
भवति : यजमानप्रहितः सोमप्रवाकस्तं यथोक्तगुणमुपेत्य सोमं प्राह .
सोमेनामौ यक्ष्यते स याजयितव्यस्त्वयेति ॥

तं पृच्छति क ऋत्विजः के याजयन्ति कश्चिन्नाहीनः
कश्चिन्न न्यस्तमात्विज्यं कश्चित्कल्याण्यो दक्षिणा इति
छन्दोगब्राह्मणं भवति । ३ ।

तं सोमप्रवाकं पृच्छति सप्त चत्विक् . के पूर्वमाधानादिषु कर्मसूत्रिणः
 के चाद्य याजयन्तीत्यादि । सो ऽपि यथायथं प्रतिब्रूयात् ॥ तच्च
 पूर्वत्विक्परीक्षा तावत्पतित याजितत्वादियजमानदोषशङ्कानिरासार्था
 वर्तमानत्विक्परीक्षाप संभक्षणानर्हत्वशङ्कानिरासार्था । अहीनादि-
 परीक्षा तु तच्च याजननिषेधादेव . यथोक्तमाश्रयायनेन . न्यस्तमा-
 त्विज्यमकार्यमहीनस्य नीचदक्षिणस्येति ॥ छन्दोगब्राह्मणवचनमाद-
 रार्यम् . विकल्पार्थमित्येके ॥

अथ जपति महन्मे ऽवोचो भर्गो मे ऽवोचो यशो मे
 वोचः स्तोमं मे ऽवोचः कूर्मिं मे ऽवोचो भुक्तिं मे
 ऽवोचः सर्वं मे ऽवोचस्तन्मावतु तन्माविशतु तेन भुक्षि-
 यीयेति । ४ ।

अथ यदि याजयिष्यन्भवति ततो जपतीत्यर्थः । तथा च द्राह्मणः .
 सोमप्रवाकमकरिष्यन्मः सोमाय राज इत्युक्ता प्रत्याचचीत . महन्मे
 ऽवोच इति करिष्यन्प्रतिमन्त्रयेतेति । भारद्वाजमतात्वयाजयिष्यतो
 ऽपि नित्यो जपः ॥

पद्मा नामासि सुतिः सोमसरणी सोमं गमेयमिति
 पन्थानमातिष्ठते । ५ ।

यजमानगृहगामिनं पन्थानं प्रतिपद्यते ॥

देवो देवमेतु सोमः सोममेत्वृतस्य पथा विहाय
 दौष्कृत्यमित्यभिप्रव्रजति । ६ ।

गतः ॥

पितरो भूरिति दक्षिणावृत्तः पितॄनुपतिष्ठते । ७ ।

प्राचीनावीत्युपतिष्ठते ॥

तान्वृणीते चतुरः सर्वान्वैकैकशः । ८ ।

तानागतान्सर्वानपि वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्धजमान एकैकं वृणीते . मध्विज
एव वा चतुरः । अथ तानेव सर्वाननुक्रामति ॥

अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारं नेष्टारमुन्नेतारमित्यध्वर्युन् ।
ब्रह्माणं ब्राह्मणाच्छंसिनमाग्नीध्रं पोतारमिति ब्रह्मणः ।
होतारं मैत्रावरुणमच्छावाकं ग्रावस्तुतमिति होतृन् ।
उजातारं प्रस्तातारं प्रतिहर्तारं सुब्रह्मण्यमित्युजा-
तृन् । ९ ।

अनुक्रमणादियत्तावधृतेति । चमसाध्वर्युणामृत्विग्धर्मा मदन इत्या-
दयो न भवन्ति ॥ तथाध्वर्युः होतृनिति वर्गशो ऽभिधानात् सर्वे
ऽध्वर्यवस्तुमुजातार इत्यादिषु वर्ग्या एव सिद्धाः । वर्ग्याणां क्रमविशे-
षवचनात् यदप्रतिरथं द्वितीयो होतृत्यादयश्च सिद्धाः । वरणक्रमस्तु
वक्ष्यमाण एव . न त्वयम् । न चाध्वर्युर्वा अद्विजा प्रथमो युज्यत
इत्यनेनापि क्रमेण वरणमिति युक्तम् . सूत्रविरोधात् मन्त्रविरोधाच्च ।
सूत्रद्वयस्तु क्रमान्तरविरोधे मन्त्रक्रम एव दलीयानित्यभिप्रायः ॥

सदस्यं सप्तदशं कौपीतकिनः समामनन्ति । १० ।

सप्तदशवचनात्तो ऽष्टुलिङ्गमांशभते ॥

स कर्मणामुपद्रष्टा भवति । ११ ।

उपद्रष्टा साध्यसाधुनेरनुसंधाता ॥

यदि चतुर आद्यान् । १२ ।

यदि चतुरो दृणीते तदा प्रतिवर्गमाद्यान्महर्त्विजो दृणीते । इतरे
तद्वता एव कुर्युः ॥

अथ वरणाः । १३ ।

मन्त्रा इति शेषः ॥

अग्निर्मे होतादित्यो मे ऽध्वर्युश्चन्द्रमा मे ब्रह्मा पर्जन्यो
म उजाताकाशो मे सदस्य आपो मे होवाशंसिने
रश्मयो मे चमसाध्वर्यव इत्युपांशु देवतादेशनम् । असौ
मानुष इत्युच्चैः । १४ ।

अग्निर्म इत्यादिनेपांशु देवता आदिगामो मानुष इत्युच्चैर्निर्गदेदिति
शेषः । यद्यथेकैकश इत्युक्तं तथापि होत्रकाणां समाप्त एव वरणं.
यथा विष्णुरुद्रकृष्णा मानुषा इति । तथा अमी मानुषा इति
होत्रकानिति सत्यापाठः ॥ अनन्तरमाह्वातात् प्रतिप्रस्थात्रादीनम-
न्त्रकं दृणीते । अथवा तानपि मन्त्रैरेव । अध्वर्यादिममाख्यानात् ।
क्रमशैषां सप्तदीक्षान्यायात् अध्वर्यादिकमेव व्यवस्थापनीयः ॥
अन्विजो बृहत् मधुपर्कमाहरेदित्याश्वलायनवचनात् । आचार्यायन्विजे

अश्वराधेति स्वयं चामिधानात् अन्विजं मधुपर्कः कार्यः । भार-
दाजस्य वृद्धाचारिण अन्विजः प्रचरन्ति तेषां संस्थिते कर्मण्यशनप्रसि-
द्धिरित्याह । तथा न स्त्रियमुपेतुरा कर्तारपवर्गादित्याश्रयायनः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत । एककामः सर्व-
कामो वा । युगपत्कामयेताहारपृथक्चे वा । १ ।

विष्टदादय एकविंशान्ताः शोमा यस्य सोमस्य स ज्योतिष्टोमः ।
तस्य च नित्यत्वादफलार्थिनापि कर्तव्यस्यैव मतो दर्शपूर्णमासादिकफ-
लसंबन्ध इति द्रष्टव्यम् । व्याख्यातं चैतद्दर्शपूर्णमासयोरेककाम
इत्यादिनैव ॥

वसन्ती ज्योतिष्टोमेन यजेत । २ ।

कालविधिः ॥

अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञः । ३ ।

यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे अग्निस्तुत्या यस्य संस्था सो ऽग्निष्टोमः प्रथम-
माहर्तव्यः । न तृक्ष्यादयस्तद्गुणविकाराः न चान्ये ऽहीनैकाक्ष
इत्यर्थः । तथाग्निष्टोमं प्रस्तुत्य ब्राह्मणं तस्मादाहुर्ज्यैष्ठयज्ञ इत्यादि
स ह्येतेनापि ऽयजतेत्यन्तम् । तथा एष एव प्रथमो यज्ञानाम्,
य एतेनानिष्ठाथान्येन यजते कर्तव्यमेव तज्जीयते वा प्र वा
मीयत इति कन्दोगाः ॥

अतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति । ४ ।

गतः ॥

वसन्तेवसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत । तस्य तिस्रो दक्षिणा
इति छन्दोगब्राह्मणं भवति । ५ ।

पुनर्ज्योतिष्टोमपक्षणाद्वितीयादिप्रयोगेषूक्त्यादिमंत्रा अपि स्रभ्यन्ते ।
तस्य प्रतिवसन्तमाहार्यतयाभिमतस्य प्रथमाहारप्रभृति तिस्रो दक्षि-
णाः । द्वितीयाहारप्रभृतीत्यन्ये . छन्दोगब्राह्मणमित्यनेनाभ्यासस्या-
नित्यत्वं दर्शितं न चेत् पूर्वतमसूचानर्थक्यप्रसङ्गात् . तस्य तिस्र इति
व्यतिरेकवचनायोगाच्च । लिङ्गं च . अपुनर्भक्ष्यो ऽस्य सोमपीथ
इति ॥

रथंतरसाम्ना दृहत्साम्नोभयसाम्ना वा प्रथमं य-
जेत । ६ ।

रथंतरं हेतुः पृष्ठं यस्य स रथंतरसाम्ना । तेन सोमेनेत्यर्थः ॥

न रथंतरसामानमकृत्वा दृहत्सामानमाहरेदि-
त्येके । ७ ।

गतः ॥

यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेतामावास्या-
यां वैव पौर्णमास्यां वा यजेत । ८ ।

यदहः क्षीणः पूर्णो वा स्यात्तद्गमाः तदहरमावास्यापौर्णमासीश्चन्दा-

भ्यामुच्यते . तथा व्युत्पत्तेः । स कालः सर्वज्ञानाम् । दृष्टीनां तु
कालस्य प्रकृतिभिर्ब्रुत्वात् सद्यस्कालत्वायं वचनम् । तस्य साङ्गं
प्रधानमिति न्यायेन संधिसत्येवाहनि साङ्गप्रधानाः संतिष्ठन्ते । तथा
कालेष्टीः प्रकृत्य सत्यापादः , सद्यस्कालाः सांन्यायवत्पन्तु ब्रह्मकाला
इति । पशुस्तु ब्रह्मकालो ऽपि , यद्यमद्यस्काल इति लिङ्गात् ।
बोधायनस्य . दृष्टिपशुबन्धाः सोपवसयाः सद्योचशा वेति । प्रकृत्य-
विरोधद्वययत्ने दर्शितः ॥

देव वरुण देवयजनं मे देहीति यजमानो राजानं
देवयजनं याचेत् । ८ ।

विद्यमाने ऽपि नित्या याज्ञा . तदतो राज्ञो ऽपि याज्ञावचनात् ॥

स यदि ददाति देवयजनवान्भूया इत्येनमाह ।
यदि न ददाति यदहं देवयजनं वेद् तस्मिंस्त्वा देवय-
जन आ क्षिणोमीति । १० ।

उत्तरवाक्ये ऽप्याहेत्यनुपङ्गः ॥

अथैनमनुव्याहरन्ति । मन उपावधीर्मनस्तथा हास्य-
तीति ब्रह्मा । वाचमुपावधीर्वाक्ता हास्यतीति होता ।
प्राणमुपावधीः प्राणस्त्वा हास्यतीत्यध्वर्युः । चक्षुरुपाव-
धीश्चक्षुस्त्वा हास्यतीत्युक्ताता । आत्मानमुपावधीरात्मा
त्वा हास्यतीति . सदस्यः । प्रजातिमुपावधीः प्रजा त्वा

हास्यतीति यजमानः । अङ्गान्युपावधीरङ्गानि त्वा
 हास्यन्तीति होत्रकाः । भूतान्युपावधीर्भूतानि त्वा
 हास्यन्तीति सर्वं षट्त्विजः । ११ ।

एनं अदातारम् । अनुव्याहारः शापः । सर्वे उक्ता अनुक्ताश्च । तमेव
 शप्ता ततो ऽन्यं याचते ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

राजा देवयजनं याचति । अग्निर्होता स मे होता
 होतर्देवयजनं मे देहीति होतारम् । आदित्यो ऽध्वर्युः
 स मे ऽध्वर्युरध्वर्यो देवयजनं मे देहीत्यध्वर्युम् । चन्द्रमा
 ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्मन्देवयजनं मे देहीति ब्रह्माणम् ।
 पर्जन्य उज्ञाता स म उज्ञातोज्ञातर्देवयजनं मे देहीत्यु-
 ज्ञातारम् । आकाशः सदस्यः स मे सदस्यः सदस्य देव-
 यजनं मे देहीति सदस्यम् । आपो होत्राशंसिनस्ते मे
 होत्राशंसिनो होत्राशंसिनो देवयजनं मे दत्तेति होत्र-
 कान् । रश्मयश्चमसाध्वर्यवस्ते मे चमसाध्वर्यवश्चमसा-
 ध्वर्यवो देवयजनं मे दत्तेति चमसाध्वर्यून् । १ ।

राज्ञो होत्रादीनामनुज्ञापनमेव याचनम् ॥

अपि वा न देवयजनं याचेत् । देवता एवोपतिष्ठेत्

सष्टौदं पश्य विधर्तारिदं पश्य नाकेदं पश्य । रमतिः
पनिष्ठर्तं वर्षिष्ठममृता यान्याहुः सूर्यो वरिष्ठो अक्ष-
भिर्विभात्यनु द्यावापृथिवी देवपुत्रे इति । २ ।

अयं कल्पस्तद्याणामपि ॥

एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इति देवयजनमध्यव-
स्यति । ३ ।

अध्यवस्यति महाग्निभिर्वासाथं अनुप्रयायावस्येदित्यर्थः . अवस्यतेस्त-
द्यादर्शनात् . एदमगन्म देवयजनमिति मन्त्रवर्णाच्च । दीक्षितस्य
प्रयाणमध्यवसानं चोपरिष्ठाद्वक्ष्यति । न चात्र वासोव्यतीयावसित-
होमौ . कर्मार्थप्रयाणत्वात् । अत्रापि भवत इति केचित् ॥

प्राग्वंशस्य मध्यमं स्थूणाराजमारभ्य जपतीति वाज-
सनेयकम् । ४ ।

समारोप्याग्नीन्देवयजनं प्रपद्य प्राग्वंशस्य पृष्ठधारकं प्रधानस्तम्भमाल-
भमानो जपतीत्यर्थः । तथाह कात्यायनः . समारोप्याग्नीं शाला-
स्तम्भं पूर्वार्थं गृहीत्वारणिपाणिराहेदमगन्मेति । प्राग्वंशस्य करिष्यमा-
णत्वाद्वक्ष्यमाण एवात्र वेति पक्षे ऽयं मन्त्रः । केचिदत्र एववचनात्
प्रागेव करणमाजः ॥

ततः संभारयजूंषि जुहोति । ५ ।

विद्यत्याहवनीयं संभारयजूंष्याह ॥

यथाहुल्ययेभ्यो ऽभ्यन्तरं भवति तथा कारयति नापितेन ॥

सव्यस्याग्रे कनिष्ठिकातः । १२ ।

सव्यस्य हस्तस्य पादस्य वागे कनिष्ठिकात आरभ्येति शेषः ॥

हस्तान्यग्रे ऽथ पदानि । १३ ।

गतः ॥

श्रौदुम्बरेण दत्तो धावते लोहितमनभिगमयन् । १४ ।

दन्तकाष्ठेन ॥

स्थावरास्वप्सु स्नाति शङ्खिनीष्वकिनीषु लोमशे
तीर्थे । १५ ।

सरसुटाकादिम्यासु अवकिनीषु लोमशे जले तृणच्छन्ने । तीर्थं
जनानां स्नानदेशः । अवतार इति केचित् ॥

कुण्डे हिरण्यमवधाय तस्मिन्स्नातीति वाजसनेय-
कम् । १६ ।

कुण्डमात्रे या आपस्तासु वा हिरण्यमवधाय स्नातीत्यर्थः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

आपो अस्मान्मातरः शुन्यन्विति । हिरण्यवर्णाः
शुचयः पावकाः प्रचक्रमुर्हित्वावद्यमापः । शतं पवित्रा

वितता ह्यासु ताभिर्नो देवः सविता पुनात्विति । हिर-
ण्यवर्णाः शुचयः पावका इति चैताभ्याम् । १ ।

पठितया आदिप्रदिष्टया द्वाभ्यां च ग्राति ॥

उदाभ्यः शुचिरापूत एमीत्युक्ताहमानो जपति । अपो ऽग्राति । २ ।

उदाहमानः उदकादुत्तरन् । अपो ऽग्राति आचम्य दीक्षार्थमपः
पिबति ॥

एवं पत्नी केशवर्जम् । ३ ।

उत्तरेण बहिःप्राग्वंशमित्यादि अपो ऽग्रातीत्यन्तं पत्न्या अपि ।
पूतैमीत्यूहः । तृष्णीकं मर्षमिति यौधायनः ॥

अथास्मै द्यौममहत्तं महद्वासः प्रयच्छति । ४ ।

अहतं अनुपयुक्तमकारुहतं वा ॥

तत्प्रतिगृह्णाति दीक्षासि तपसे योनिस्तपो ऽसि
ब्रह्मणो योनिर्ब्रह्मासि क्षवस्य योनिः क्षवमस्यूतस्य
योनिर्ऋतमसि भूरारभे अक्षां मनसा दीक्षां तपसा
विश्वस्य भुवनस्याधिपत्नीं सर्वे कामा यजमानस्य
सन्विति । ५ ।

गतः ॥

सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहि दीक्षासि तनूरसि

तां त्वां शिवां स्योनां परिधिपीयेति तत्परिधाय सोमस्य
नीविरसीति नीविमनुपरिकल्पयते । ६ ।

वेष्टितवमनयन्धिः नीविः ॥

ऊर्जे त्वेत्यन्नमश्नाति सर्पिर्मिश्रं दधि मधु चाभ्युपसे-
कम् । ७ ।

भोजनादि प्राग्वंशे . उपरिष्ठाद्वह्निःप्राग्वंशवचनात् । दधि मधु चान्न-
मभिपिक्वाभिपिक्तेत्यर्थः ॥

यदस्य मनसः प्रतिप्रियं तदश्नाति । ८ ।

प्रतिप्रियं यस्त्वस्य प्रियम् . अन्यदपि ॥

तदेवास्यामुष्मिंल्लोके भवतीति विज्ञायते । तथाशितः
स्याद्यथा ततो दीक्षासु कनीयःकनीयो व्रतमुपेयात् । ९ ।

तदेवास्य परलोके सेव्यति । तथा मृष्टमाशितः स्यात् यथा पृथा-
द्व्रतज्ञासे ऽपि भावसीदेत् ॥

पुरस्तात्केशवपनाद्वाससो वा परिधानाद्भोजनमेके
समामनन्ति । १० ।

गतः ॥

महीनां पयो ऽसीति दर्भपुञ्जीलाभ्यां नवनीतमु-
द्यौति । ११ ।

उद्धृहति ॥

वर्चीधा असीति तेन पराचीनं त्रिरभ्यङ्गे । मुख-
मग्रे । १२ ।

अप्रतिनिवर्तयन्वात्मानं त्रिरभ्यङ्गे । सक्तन्मन्त्रः । सुखादारभ्याञ्जनं
त्रिरपि ॥

अनुलोममङ्गानि । स्वक्तो भवति । १३ ।

यन्मुखानि लोमानि ततस्ततो ऽभ्यङ्गे सुखादङ्गान्तराणि । सुखे
ननियमः । अनुलोममितराण्यङ्गानीत्येव मत्याषाढः ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

वृत्रस्य कनीनिकासीति चैककुदेनाञ्जनेनाङ्गे । १ ।

त्रिककुदाख्ये-पर्वते-भवं चैककुदम् ॥

यदि चैककुदं नाधिगच्छेद्येनैव केन चाञ्जनेनाञ्जी-
तेति वाजसनेयकम् । २ ।

गतः ॥

सतृलया दर्भेपीकया शरेपीकया दर्भपुञ्जीलेन
वाभ्यन्तरं दिर्दक्षिणमनिधावमानः । सक्तसव्यम् । ३ ।

तूलं पुष्पम् । इषीका तत्काण्डम् । अभ्यन्तरं अपाङ्गादारभ्यान्तर्ग-
तम् । अग्निधावमानः अप्रतिनिवर्तयन् । सद्ये ऽपि मन्त्रावृत्तिः ॥

अपि वा दिर्दक्षिणं त्रिः सव्यम् । त्रिस्त्रिवीभे । ४ ।

गतौ ॥

अथैनमुत्तरेण वहिः प्राग्वंशादर्भपुञ्जीलैः पव-
यति । ५ ।

पावनं शोधनम् ॥

द्वाभ्यां पवयति त्रिभिः पवयतीत्युक्तम् । ६ ।

ब्राह्मणप्रदर्शनं एकविंशतिसंख्याया एव वक्ष्यमाणायाः प्रश्नार्थो
ऽवयुत्या* द्वित्वाद्यनुवाद इति शापयितुं . न तु द्वित्वादि विक-
ल्पयितुम् । कल्पान्तरेषु चैतद्व्युक्तम् ॥

एकविंशत्या चेधा विभक्त्या सप्तभिःसप्तभिर्द्विरूर्ध्वं
नाभेरुन्मार्ष्टि । सप्तदवाक् । ७ ।

अवाग्यन्नाभेरैतत्सप्तदवमार्ष्टि ॥

अन्वञ्चं पावयतीत्येके । ८ ।

शिरस्तु आरभ्या पादाभ्यां सप्तभिःसप्तभिर्मार्ष्टीत्येके ॥

यं द्विप्यात्तं तिर्यञ्चमक्षण्या वा पावयेत् । ९ ।

तिर्यञ्चं दक्षिणपार्श्वोदारभ्योत्तरतः । अक्षण्या अनृजु ॥

चित्पतित्त्वा पुनात्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् । १० ।

पावयेदित्येव ॥

अच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वचानुपजति । ११ ।

गतः ॥

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा
सविता पुनात्विति पाध्यमानो जपति । १२ ।

त्रिभिः पाध्यमानस्त्रौनेताञ्जपति ॥

तस्य ते पवित्रपत इति च ॥ पवमानः सुवर्जनः
पवित्रेण विचर्पणिः । यः पोता स पुनातु मा ॥ प्राजा-
पत्यं पवित्रं शतोद्यामं हिरण्मयम् । तेन ब्रह्मविद्दे-
वयं पूतं ब्रह्म पुनीमह इति च । १३ ।

पवमानः सुवर्जन इति च प्राजापत्यमिति च जप्यानामृचामाद्यन्तो-
षादानम् । ततश्चोत्तमावर्जं सर्वमनुवाकं जपति । पवमानः सुवर्जन
इत्यनुवाकमेव सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

यद्देवा देवहेडनं त्वमग्ने अयासीति च पूतः । १४ ।

इदमप्यच्छिद्रपठितानां कूष्माण्डीनामृचामाद्यन्तग्रहणम् । अतः सो
ऽथनुवाको जप्यः । तच्च प्रतीकगृहीतानामपि कात्स्न्येन जपः ॥

प्राग्वा दीक्षणीयाया जुहुयात् । जपेदित्येके । १५ ।

स्वे दच इत्युपस्थानान्नाग्नुज्जयाञ्जपेदा ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

आ वो देवास ईमह इति पूर्वया दारा प्राग्भंशं
प्रविश्येन्द्राग्नी द्यावापृथिवी इत्यपरेणाहवनीयं दक्षि-
णातिक्रम्य त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीत्याहवनीयमुपोष-
विशति । १ ।

एकदारे तु तेनैव प्रवेशः सामर्थ्यात् । उप समीपे ॥

एष एवात ऊर्ध्वं यजमानस्य संचरो भवति । २ ।

संचरः कर्मार्थः ॥

अत्र दीक्षणीयामेके समामनन्ति । ३ ।

अस्मिन्वा काले स्वे दक्ष इत्युपन्याय दीक्षणीयां कुर्यात् ॥

पुरस्तादीक्षाहुतीभ्यः संभारयजूंष्येके । ४ ।

पुरस्तादीवाहुतीभ्य इति वचनादत्र दीक्षणीयापक्षे तदन्ते ह्यन्ते ।
लौकिकाज्येन च होमः . दीवाहुत्यर्थत्वाद्भौवाज्यस्य ॥

यदीक्षणीयाया ध्रौवमाज्यं ततो दीक्षाहुतीः सुवेण
चतस्रो जुहोति । सुचा पञ्चमीम् । आकूत्यै प्रयुजे
ऽग्नये स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ५ ।

प्रतिमन्त्रग्रहणं मन्त्रेण ध्रुवाण्यायनं सार्वत्रिकमिति वचनात् । नैष्टि-
कव्यतिरिक्त इति केचित् ॥

द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा विश्वे देवस्य नेतु-
रिति पूर्णाहुतिं पष्टीम् । ६ ।

षष्ठीं दीवाज्जतिमिति श्रेयः ॥

यच्चाध्वर्युरौद्गृह्णानि जुहोति तद्यजमानो ऽध्वर्युम-
न्वारभ्य पञ्च जुहोति वाचा मे वाग्दीक्षतां स्वाहा ।
प्राणेन मे प्राणो दीक्षतां स्वाहा । चक्षुषा मे चक्षुर्दी-
क्षतां स्वाहा । ओत्रेण मे ओत्रं दीक्षतां स्वाहा । मनसा
मे मनो दीक्षतां स्वाहेति । ७ ।

दीवाज्जतय एवौद्गृह्णानि । तार्क्षिकैकस्यां ज्ञायासेकैको जुहोति
तत्र मध्येनाध्वर्युमन्वारभ्य । सुक्स्तुवयोरव्यापृतेन होमः ॥

अध्वर्युं वा जुह्वतमनुमन्त्रयते । ८ ।

अध्वर्युं दीवाज्जतीर्जुह्वतमेतेषामेकैकैचानुमन्त्रयत इत्यर्थः, अन्यथा
मन्त्रलिङ्गविरोधात् ॥

वातं प्राणं मनसान्वारभामहे प्रजापतिं यो भुवनस्य
गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वंहसो ज्योग्जीवा
जरामशीमहीति पूर्णाहुतिं ह्वयमानामनुमन्त्रयते । ९ ।

पूर्वेषां होमार्थत्वे ऽपि नित्यं पूर्णाहुत्यनुमन्त्रणं, पुनरनुमन्त्रणविधा-
नात् ॥

अत्र संभारयजूंष्येके । १० ।

अत्रापि सौक्तिकाज्येनैव होमः ॥

हृष्णाजिनेन यजमानं दीक्षयति । ११ ।

गतः ॥

द्वाभ्यां समस्य दीक्षेतान्नमींसाभ्यां वह्निर्लोमाभ्याम् । १२ ।

समस्य संहिताभ्यां न लेकेन ॥

यद्येकं स्यादक्षिणं पूर्वपादं प्रतिपीब्येत् । अन्तान्वा । १३ ।

एकं चेत्तदा दक्षिणं पूर्वपादं प्रतिपीब्येत् आमुज्जाधः प्रवेष्ट्य तन्नुभिः पीब्येत् । अन्तान्वा हृष्णाजिनस्य तथा कुर्यात् ॥

द्वे विषूची प्रतिमुञ्चेत् पादं वा प्रतिपीब्येदित्येके । १४ ।

द्वे विषूची विपर्ययशिरःपृष्ठे मिथः संसृजे कुर्यादित्यर्थः । पूर्वदेकस्य पादं वा प्रतिपीब्येत् । विषूचीनकरणप्रतिषेधणयोर्विकल्प एकेषामित्यर्थः ॥

अन्तर्वेदि हृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तृणति । १५ ।

दयपक्षे प्राचीनग्रीवमुत्तरम् ॥

कृक्सामयोः शिल्पे स्थ इति शुक्लहृष्णां राजी आलभते । संमृशतीत्येके । १६ ।

शुककृष्णौ प्रदेशौ सह स्पृशति, शिन्धे स्य इति खिङ्गात् । आल-
भनं केवलस्पर्शनम् । संमर्शनं संश्लेषवत् ॥

इत्यष्टमौ कण्डिका ।

इन्द्र शाकर गायत्रीं प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्र शाकर
त्रिष्टुभं प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्र शाकर जगतीं प्रपद्ये तां
ते युनज्मीन्द्र शाकरानुष्टुभं प्रपद्ये तां ते युनज्मीन्द्र
शाकर पङ्क्तिं प्रपद्ये तां ते युनज्मीत्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रति-
दिशं कृष्णाजिनमभिमृशति । मध्य उत्तमेन । १ ।

गतः ॥

अथ प्राङ्मुखो जान्वक्तो ऽभिसर्पति । २ ।

जान्वक्तः आरोहणानुगुण्यक्तजानुः संभुग्रजानुरित्यर्थः, यथा ताम्ना
दक्षिणे वाङ्मन्यक्त इति ॥

इमां धियं शिक्षमाणस्येति कृष्णाजिनं भसत्त आ-
रोहति । ३ ।

भसत्तः कटिप्रदेशेन ॥

सुत्रामाणमित्यारोहज्जपति । इमां सु नावमारुह-
मित्यारूढः । आहं दीक्षामरुहमृतस्य पत्नीं गायत्रेण
हृन्दसा ब्रह्मणा चर्तं सत्ये ऽधायि सत्यमृते ऽधायृतं च

मे सत्यं चाभूतां ज्योतिरभूवं सुवरगमं सुवर्गं श्लोकं
नाकस्य पृष्ठं ब्रध्नस्य विष्टपमगममिति च । ४ ।

गतः ॥

अत्र पत्नी शिरसि कुम्बकुरीरमधूहते । ५ ।

अधूहते अधिनिदधाति ॥

कृष्णं जीवोर्णानामिति वाजसनेयकम् । ६ ।

तत्कुम्बकुरीरं जीवतो ज्वेः कृष्णसोर्णाभिर्वा कृतं भवति ॥

जालं कुम्बकुरीरमित्याचक्षते । ७ ।

जालं आनायः . तच्च वैदले बलये स्यूतं . यथाह बौधायनः . विदलं
कुम्बं भवति . जालं कुरीरं भवतीति ॥

विष्णोः शर्मासीत्यहतेन वाससां दक्षिणमंसं यज-
मानः प्रोर्णुते । नक्षत्राणां मातीकाशात्पाहीति शिरः । ८ ।

वाससां संप्रावृत्य तस्यैवैकदेशेन शिरः संप्रोर्णुते ॥

उष्णीषेण प्रदक्षिणं शिरो वेष्टयत इति वाजसनेय-
कम् । ९ ।

उष्णीषेणान्येन दीर्घशाटकेन वेष्टयते शिर इति ॥

न पुरा सोमस्य क्रयादपोष्णीतित्युक्तम् । १० ।

अपावरणं अपोर्णवनम् । तत्प्राक्ष्यात्प्रतिपिथ्यातिक्रमे दोषश्चोक्तो
ब्राह्मणे सोऽनुमन्धेय इत्यर्थः ॥

प्राचीनमात्रावाप्तसा पत्नीं दीक्षयति । ११ ।

प्राचीनमात्रेत्यस्यार्थमाह ॥

ऊर्ध्ववास्यं ब्रुवते । १२ ।

ऊर्ध्वया दशया वसनीयं ऊर्ध्ववास्यम् । अन्तरा वापराङ्गं नीतां दशामूर्ध्वं हत्वा वसनीयमित्यर्थः । उत्तरीयमित्येके ॥

शरमयी मौञ्जी वा मेखला चिच्छन्पृष्ठव्यन्यतरतः-
पाशा । तथा यजमानं दीक्षयति । योक्त्रेण पत्नीम् । १३ ।
पृथ्वीं विशीर्णा ॥

ऊर्गसीति नाभिं प्रतिपरिव्ययति द्वेष्यं मनसा
ध्यायन् । १४ ।

यजमान इति शेषः ॥

उत्तरेण नाभिं निष्टक्यं ग्रन्थिं कृत्वा प्रदक्षिणं
पर्युह्य दक्षिणेन नाभिमवस्थापयति । १५ ।

गतः ॥

अत्र दर्शपूर्णमासवत्यनीं संनहति । सं त्वा नह्या-
मीति विकारः । १६ ।

शोभार्थं योक्तमावृथाद्भार्यम् । तस्य चोक्त एव प्रसङ्गः प्रायणी-
यादौ ॥

इन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिंसीरिति कृष्णविषाणां
यजमानाय प्रयच्छति । १७ ।

कृष्णगुणस्य गृह्णं कृष्णविषाणा ॥

आवभातीत्येके । १८ ।

वसनस्य दशायां वधीतेति बौधायनकात्यायनौ ॥

चिवलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणावृद्धवति । सव्यावृद्धि-
त्येके । १९ ।

गतः ॥

इति नवमौ कण्डिका ।

कथ्यै त्वा सुसस्याया इति तथा वेदेर्लोष्टमुब्रुन्ति । १ ।
यजमानः ॥

सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यर्थे प्राप्ते शिरसि कण्डू-
यते । २ ।

अर्थे कण्डूतौ प्राप्तायाम् । वज्रध्वज्यर्थेषु सङ्गदेव मन्त्रः ॥

विषाणे विष्यैतं ग्रन्थिं यदस्य गुलिफतं हृदि मनो
यदस्य गुलिफतमित्यङ्गानि । ३ ।

कण्डूयत इति शेषः ॥

जर्ध्वसदसि वानस्पत्यः सुद्युम्नो द्युम्नं यजमानाय
 धेहीत्यौदुम्बरं दीक्षितदण्डं यजमानाय प्रयच्छति ।
 यो वा यज्ञियो वृक्षः फलग्रहिः । ४ ।

यः फलं गृह्णाति न बन्धो बालो वा । अथवा यदुदुम्बरादिवत्
 फलमेव गृह्णाति न पुष्पमपीत्यर्थः ॥

आस्यदघ्नश्चुवकदघ्नो वा । ५ ।

दण्ड इति शेषः ॥

रूपस्था देवो वनस्पतिरिति तं यजमानः प्रतिगृ-
 ह्णीरुष्यचा असि जनधाः स्वभक्षो मा पाहीति चमसं
 व्रतप्रदानमभिमन्त्र्य केशिनीं दीक्षां जपत्यग्निर्दीक्षितः
 पृथिवी दीक्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तया दीक्षया
 दीक्षे । वायुर्दीक्षितो ऽन्तरिक्षं दीक्षा सा मा दीक्षा
 दीक्षयतु तया दीक्षया दीक्षे । आदित्यो दीक्षितो द्यौर्दी-
 क्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तया दीक्षया दीक्षे । चन्द्रमा
 दीक्षितः ओचं दीक्षा सा मा दीक्षा दीक्षयतु तया
 दीक्षया दीक्षे । प्रजापतिर्दीक्षितो मनो दीक्षा सा मा
 दीक्षा दीक्षयतु तया दीक्षया दीक्षे । वाचा मे वादीह-
 तामग्नये समष्टवा उ । प्राणेन मे प्राणो दीक्षां कावचे
 समष्टवा उ । चक्षुषा मे चक्षुर्दीक्षां सूर्याय समष्टवा
 उ । ओचेण मे ओचं दीक्षां चन्द्रमसे समष्टवा उ ।

मनसा मे मनो दीक्षतां प्रजापतये समष्ट्वा उ । भूर्भुवः
सुवस्तपो मे दीक्षा सत्यं गृहपतिरिति । ६ ।

यजमान इति शेषः । कर्म व्रतमदानमिति सत्यापाठः ॥

अथैनमध्वर्युरभिमन्त्रयते । ७ ।

इति दशमी कण्डिका ।

पृथिवी दीक्षा तयामिर्दीक्षया दीक्षितो ययामिर्दी-
क्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । अन्तरिक्षं
दीक्षा तया वायुर्दीक्षया दीक्षितो यया वायुर्दीक्षया
दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । द्यौर्दीक्षा तया-
दित्यो दीक्षया दीक्षितो ययादित्यो दीक्षया दीक्षित-
स्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । दिशो दीक्षा तया
चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितो यया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षि-
तस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । आपो दीक्षा तया
वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितो यया वरुणो राजा
दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । ओष-
धयो दीक्षा तया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितो
यया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया
दीक्षयामि । वाग्दीक्षा तया प्राणो दीक्षया दीक्षितो

यथा प्राणो दीक्षया दीक्षितस्तथा त्वा दीक्षया
 दीक्षयामि । पृथिवी त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ।
 अन्तरिक्षं त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । द्यौस्त्वा दीक्ष-
 माणमनुदीक्षताम् । दिशस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् ।
 आपस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । आपधयस्त्वा दीक्ष-
 माणमनुदीक्षन्ताम् । वाक्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ।
 षट्चस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । सामानि त्वा
 दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । यजूंषि त्वा दीक्षमाणमनुदी-
 क्षन्ताम् । अहश्च रात्रिश्च ऊषिश्च दृष्टिश्च त्विषिश्चाप-
 चित्तिश्चापथ्यौपधयथ्योर्क् च स्रुन्ता च तास्त्वा दीक्षमा-
 णमनुदीक्षन्तामिति । १ ।

गतः ॥

संभारयजूंषि चैनमध्वर्युर्वाचयति । २ ।

अध्वर्युरिति विस्मयार्थम् ॥

अथाङ्गुलीर्न्यचति । ३ ।

प्रथमं द्वे कनिष्ठिके न्यधति संभुजति । एवमुत्तराख्यि क्रमो द्रष्टव्यः ॥

स्वाहा यज्ञं मनस इति द्वे । स्वाहा दिव इति द्वे ।
 स्वाहा पृथिव्या इति द्वे । स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे ।
 स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टीकरोति वाचं च
 यच्छति । ४ ।

मुष्टीकरेति मुष्टीकरणं ताभिरेवाहुषसंयोजनम् ॥

अथैनं चिरुपांश्चावेदयति चिरुच्चैरदोक्षिष्टाय ब्राह्मणे
ऽसावमुष्य पुत्रो ऽमुष्य पौत्रो ऽमुष्य नत्तामुष्याः पुत्रो
ऽमुष्याः पौत्रो ऽमुष्या नत्तेति । ५ ।

अथैनं यजमानमुपांशु देवेभ्य आवेदयति . उच्चैर्मनुष्येभ्यः . उभ-
येभ्य एवैनमिति श्रुतेः । तत्र द्विपितुरार्षेयन्यायेनाभयोर्वंशयोः
कीर्तनम् । तथा मातृमपत्नीनामपीत्येके ॥

ब्रह्मणो वा एष जायते यो दीक्षते । तस्माद्राजन्यवै-
श्यावपि ब्राह्मण इत्येवावेदयति । ६ ।

राजन्यवैश्ययोरप्यविकृतो मन्त्रः । कथं तयोर्ब्राह्मणत्वमित्यपेक्षया
ब्रह्मणो वेदात् खल्वपि पुनर्जायते यो दीक्षते . यथाह मनुः

मातुरग्रे ऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धने । तृतीयं यज्ञदीक्षा-
यामिति । तस्मादविकार एव ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

अपराह्णे दीक्षयेत् । १ ।

दीक्षणीयादि सर्वमपराह्ण एव कुर्यात् . यथाह वौधायनः . प्राक्का-
लमयाद्दीक्षणीयां संस्थापयेदिति* ॥

चैवर्षिकानामामन्त्रण इति शेषः । चनमितं विचक्षणमिति च
प्रातिपदिकनिर्देशः . न विभक्तिर्विवक्षिता । एतदर्शयति ॥

चनसितेति ब्राह्मणम् । विचक्षणेति राजन्य-
वैश्यौ । ८ ।

श्रामन्त्रयेतेति शेषः । श्रामन्त्रयेतेत्येव भारद्वाजः । तद्यथा देवदत्त
चनसित मित्रपाल विचक्षणेति ॥

परिणयेन मानुषीं वाचं वदति । ९ ।

परितः सर्वेषु देशेषु एकरूपः परिणीयत इति परिणयः साधुशब्दः ।
मानुषीं लौकिकीमपि वाचं साधुभिरेव भाषते न श्वेदैरित्यर्थः ॥

न स्त्रिया न शूद्रेण संभाषेत । १० ।

स्त्रिया त्वशूद्र्यापि न संभाषेत ॥

नैनमनुप्रपद्येत । ११ ।

बह्वपकारलोभादपि नैनं शूद्रमनुगच्छेत् । एनं यजमानं शूद्रो
नानुप्रपद्येतेत्यपरम् . यथाह सत्यापाढः . यद्येनं* शूद्रोऽनुप्रविश-
तीति ॥

यद्येनं शूद्रेण संवाद उपपद्येत ब्राह्मणराजन्यवैश्या-
नामेकं ब्रूयादिममित्यं ब्रूहीति वाजसनेयकम् । १२ ।

यथावश्यकः संवादः चैवर्षिकं पुरस्तात् संवादयेत् । वाजसनेय्यदण-
मादरार्थम् ॥

कामं शूद्रेण संभाषेत यः पापेन कर्मणानभिलक्षितः
स्यादिति शाव्यायनकम् । १३ ।

यस्त्वगम्यागमनस्तेयादिदोषाश्रयतया न श्रुतः तेन कामं संभाषेत ॥

अभिवदति नाभिवादयन्ते ऽप्याचार्यं श्वशुरं राजा-
नमिति शाव्यायनकम् । १४ ।

अन्यैरभिवादितस्तेभ्य आशिषं वदति, न तु स्वयमाचार्यादीन्प्याग-
तान्, किं पुनरन्यान् । राजाभिवादननिषेधो राज्ञः, न ब्राह्मणस्य
अप्रसक्तेः । द्विःशाव्यायनसदृशं भिन्नार्थत्वात् ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

अग्निर्वै दीक्षितस्तस्मादेनं नोपस्पृशेत् । १ ।

अन्यस्य विधिरयम् ॥

न चास्य नाम गृह्णीयात् । २ ।

भो इत्यादिभिः पूजाभन्दैरामन्त्रयते ॥

न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः दृष्टविपाणामवचृतेत् । ३ ।

आ दक्षिणानां नयनात् नेत्सृजेत् ॥

अपपर्यावर्तनं अग्नेः पृष्ठतःकरणम् । प्राक्शिरा दक्षिणेन पार्श्वेन
शेत इत्यर्थः ॥

यद्यपपर्यावर्तेत विश्वे देवा अभि मामाववृचन्निति
जपेत् । १० ।

गतः ॥

नान्यत्र क्षृष्णाजिनादासीत । यद्यन्यत्रासीत देवां
जनमगन्यज्ञ इति जपेत् । ११ ।

देवां जनमगन्यज्ञ इति एकेषामित्यादिवन्मन्त्रग्रहणम् । प्रतीकाग्रह-
णात्सर्वानपि मन्त्राञ्जपेत् । सर्वांस्त्वेवापठत्स्याषाढः ॥

न दण्डात्क्षृष्णाजिनादिति विप्रच्छिद्येत । उभे नि-
धाय मूत्रपुरीषे कुर्यात् । १२ ।

गतौ ॥

यावदुक्तं पत्न्या दीक्षितव्यञ्जनानि । १३ ।

यावद्वचोर्ध्ववास्यादि पत्न्या दीक्षितलिङ्गमुक्तं तावदेव तस्या नान्य-
त्किञ्चिन्नवनीतदीक्षादि ॥

समानं ब्रह्मचर्यम् । १४ ।

ब्रह्मचर्यशब्देनात्र मधुमांसवर्जनादिनियमा उच्यन्ते, स्त्रीगमननिषे-
धेनैव मैथुनवर्जनस्य सिद्धत्वात् ॥

न दीक्षितवसनं परिदधीत । नास्य पापं कीर्तयेत् ।
नान्नमश्नीयात् । १५ ।

अदीक्षितानाममौ निषेधाः । दीक्षार्थं वामस्तेन त्वत्कं परिदधीत
न कश्चित् । नास्य सन्तमसन्तं वा दोषं जल्पेत् । नान्नमश्रीयात् ॥

यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे शेषाद्गुञ्जीरन् । संस्थिते वाम्नी-
षोमीये । हुतायां वा वपायाम् । १६ ।

यावता यज्ञस्यार्थं स्तावति व्रीह्याज्यादिद्रव्ये यजमानेन विभक्ते
शेषाद्गुञ्जीरन् । यदा तु न निर्दिष्टं भवति तदोत्तरावेव कल्पौ
भवतः । तथा श्रौतराजक इति धर्मपूको ऽप्यवधिरनुसंधातव्यः ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेत् । यदि विसृजेदिदं
विष्णुस्त्वमग्रे व्रतपा असौति जपित्वा वाचं यच्छेत् । १ ।

नक्षत्रेभ्य इति वचनात्सायंकालविषय एवायं विधिः । प्रातस्तु त्वमग्रे
व्रतपा अभौति प्रबुध्य सुष्टौ वाचं वा विसृज्येत्येष विधिर्भवति ॥

पुनर्वा दीक्षेत् । २ ।

सर्वस्य वा दीक्षातन्वष्टारुतिः ॥

अथैकेषाम् । वैष्णवीमाग्रावैष्णवीं सारस्वतीं बार्ह-
स्पत्यामुत्तमामनूच्य वाग्यन्तव्येति । ३ ।

इदं विष्णुरिति वैष्णवी । अग्राविष्णू महि तद्वामित्यनुवाकस्याद्य-
थोरन्यतरा अग्रावैष्णवी । ततः परयोरन्यतरा सारस्वती . प्र णो
देव्या नो दिव इति । ततः परामां तिष्ठणामुत्तमा वार्धस्यत्या .
वृहस्पते अति यदर्य इति ॥

दुग्धमेवाभिविस्तृजेदित्यालेखनः । ४ ।

यद्यपि न पुरा नक्षत्रेभ्य इत्येतावदेवोक्तं ब्राह्मणे तथा उदितेषु नक्षत्रेषु
व्रते च दुग्धे एव वाचं विस्तृजेदित्यालेखनो मन्यते । यथा वधमिति
भावः . स्वमतेनापि तथाप्रदर्शनात् . यथा वत्सस्यैकं स्तनमित्यादि ।
संवादप्रदर्शनं चादरार्थम् । तेनाव्रतदोहादिसर्गे भवत्येतत्प्रायश्चित्तम् ॥

यवागू राजन्यस्येत्युक्तम् । ५ ।

पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्यामिच्छा वैश्यस्येत्युक्तं ब्राह्मणे ।
तद्यथावर्णं व्रतान्यनुसंधातव्यानीत्यर्थः ॥

**यवागूमेकदुग्धं वा व्रतयेदित्यवर्णसंयोगेनैक उप-
दिशन्ति । ६ ।**

एकस्या व्रतदुहेः दुग्धं एकदुग्धम् । तत्सर्ववर्णसाधारणमुक्तं शाखा-
न्तरे । तथा यवागूः । तेनोभयमेतत्सर्ववर्णानां तेन व्रतेन विकल्पते ॥

**तद्वैतदेके पयो व्रतयन्ति । तदु तथा न कुर्यात् ।
पयस्येव यवागूं अपयित्वा व्रतयेत् । ७ ।**

पूर्वनिन्दोत्तरविधिप्रशंसार्था । पयोव्रते पयः केवलं वा व्रतयेत् .
पयसि अपितां यवागूमित्यर्थः ॥

यदि व्रतधुगल्पं दुहीतान्यां दुह्यात् । ८ ।

गतः ॥

यद्यन्या न स्यादङ्घ्रिः संसृज्य अपयेत् । ९ ।

अन्याभावे तदेतान्यमङ्घ्रिर्वर्धयित्वा अपयेत् ॥

यदि पयो न स्यादस्त्रेव यवागूं अपयित्वा व्रतयेत्
। १० ।

यद्यन्यमपि न स्यात्तदा यवागूं अपयेत् ॥

अप्यन्ततः पिप्पलानि । न त्वेव न व्रतयेदग्निहो-
चस्याविच्छेदायेति । ११ ।

पिप्पलानि फलानि त्रीद्वयो वा । सर्वाभावे फलान्यपि वा व्रतयेत् ।
न तु लोपयेत् . व्रतस्याग्निहोचसंस्तवादिति भावः । इतिकरणः
श्रुतिस्मृचनार्थः । तथा अग्निहोचस्याविच्छेदायेति विशायत इति
भारद्वाजः ॥

यदि दधीयादेतदेवास्मै दधि कुर्युः । १२ ।

यदि दधीयात् दधीच्छेत् एतदेवातश्च दधि कृत्वा व्रतयेत् ॥

यद्यन्नीयाज्ञाना अस्मा अन्वावपेयुः सक्तूनस्मा अन्वा-
वपेयुर्धृतमस्मा अन्वानयेयुः । १३ ।

यदि क्षीणवलो ऽवमदनीयमिच्छेत्तदा तस्यानुपदाशार्थं व्रतकाले
व्रत एव धानादि निवपेयुरित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं . यदि मन्ये-

तेपदस्वामीत्योदनं धानाः सकूटघृतमित्यनुव्रतयेदात्मनोऽनुपदा-
सायेति ॥

अप्यग्निहेचहविषामेवैकं व्रतयेन्मांसवर्जम् । १४ ।

उपदस्यन्नोदनाद्यपि व्रतयेत् ॥

सोऽयं दैक्षो वादो भवतीति खल्वाहुः । सर्वेषामु-
पसत्स्वनारभ्य स्तनकल्प आम्नातः । १५ ।

योऽयं पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्येत्यादिविधिः स
दौक्षार्यः । उपसत्सु तु सर्ववर्णानामविशेषेण पयोव्रतस्यैव *चतुस्त-
नादिकल्प आम्नातः . स चोपसत्सुैव दर्शयिष्यते ॥

अपराद्धेऽधिदक्षसूर्ये वा व्रतप्रदो वाचं यमयति ।
अग्नीञ्ज्योतिष्मतः कुरुत दीक्षित वाचं यच्छ यन्नि वाचं
यच्छेति संप्रेष्यति । १६ ।

व्रतप्रद इति वचनं कुरुतेति वज्रवचनं च व्रतपदानञ्चलनयोः
परिकर्मृत्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थम् । तेषु तु य एव कश्चिद्भूतप्रदः स
एव संप्रेषमाह । तत्र च प्रथमेऽहनि दौक्षितवर्जं संप्रेषः . स वाग्य-
तस्तपस्तप्यमान आस्त इति प्रागेव तद्वाग्यमनस्योक्तत्वात् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

उदितेषु नक्षत्रेषु पूर्ववद्वाचो विसर्गः । १ ।

पूर्ववत् वत्सस्यैकं स्तनमित्यादिना विधिनेत्यर्थः ॥

एवमुपोदयं यमयति । उदित आदित्ये विस्तृजते । २ ।

उपोदयं उदयात्पूर्वकालम् ॥

मध्यंदिने मध्यरात्रे च व्रतयति । ३ ।

गतः ॥

अतिनीय वा सानुपं कालम् । ४ ।

यस्मिन्काले दिवा च नक्तं च प्रायशो मनुष्या भुञ्जते स मध्यंदिना-
दिर्मानुषः कालः । तस्मिन्नतीते वा व्रतयति ॥

सायं दुग्धमपररात्रे प्रातर्दुग्धमपराह्ण इत्येके । ५ ।

सायं दुग्धं रात्रिव्रतम् । प्रातर्दुग्धं अहर्ब्रतम् । व्रतयतीत्यन्वयः ॥

गार्हपत्ये दीक्षितस्य व्रतं अपयति । दक्षिणामौ
पत्न्याः । ६ ।

गतः ॥

यामिहोचस्य स्तनस्य प्रायश्चित्तिः सा व्रतस्य । ७ ।

व्रतस्य स्तनस्यामिहोचवप्रायश्चित्तिः ॥

अग्निहोचवत्तूष्णीमुन्नीयापरेणाहवनीयं व्रतमत्या-
हृत्य प्रयच्छन्नाह व्रत्य व्रतय व्रतमुपेहीति । ८ ।

व्रतप्रद इति शेषः । व्रतप्रदाने षमसे चतुः पञ्चकृत्वो वा चतुरवत्ति-
पञ्चावत्तिवशादुनीय स्वयं वहिर्भूत्वा व्रतमपरेणाहवनीयं हरति ॥

दैवीं धियं मनामह इति हस्ताववनिज्य ये देवा
मनोजाता मनोयुज इति दक्षिणेनाहवनीयं परिश्रिते
व्रतयति । ६ ।

यजमान इति शेषः ॥

नैनमदीक्षिता व्रतयन्तं पश्यन्ति । १० ।

गतः ॥

शिवाः पीता भवथ यूयमापो ऽस्माकं योनावुदरे
सुशेवाः । इरावतीरनमीवा अनागसः शिवा नो भवथ
जीवस इति व्रतयित्वा नाभिदेशमभिमृशते । ११ ।

अन्ते ऽभिमृशते ॥

अपश्च पीत्वा जपति । १२ ।

यदा हृषितो ऽपः पिबति तदाप्येतां जपतीत्यर्थः । यदा पिपास-
तीत्येव सत्याषाढः ॥

तूष्णीं पत्नी स्व आयतने व्रतयति । १३ ।

गतः ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

अग्ने त्वं सु जागृहीति स्वप्नब्राह्मणीयमभिमन्त्र-
यते । १ ।

यत्र जागरणं नेत्रं तत्रायं नियमः ॥

त्वमग्ने व्रतपा असीति प्रबुध्य मुष्टी वाचं वा विस्त-
ज्यादीक्षितवादं वेदित्वा । २ ।

सुप्तोत्थिते बाधवर्णीयमभिमन्त्रयते । तद्योक्तरेषु निमित्तेषु । स्नेहा-
भिभाषणं चनसितादिवर्जनं चादीक्षितवादः ॥

विश्वे देवा अभि मामावष्टवन्निति प्रबुध्य जपति ।
पुनर्मनः पुनरायुरागान्पुनः प्राणः पुनराकृतमागात् ।
वैश्वानरो ऽद्व्यस्तनूपा अववाधतां दुरितानि विश्वेति
च । ३ ।

प्रबुध्याभिमन्त्रणेनानयोजपयोः समुच्चयः ॥

तस्मादीक्षितो द्वादशाहं भृतिं वन्वीत । यज्ञमेव
तत्संभरतीति विज्ञायते । ४ ।

भृतिश्चनं दक्षिणाद्यये भिक्षणम् । तदेकदीक्षादिकल्पेऽपि कुर्यान् ।
प्रदर्शनार्थं द्वादशाह्यदण्डस्य । संभृतद्रव्यस्य तु न भिक्षणं । तत्सं-
पत्त्यर्थं वाच्यम् ॥

पूपा सन्वेति सनीहारान्संशस्ति । ५ ।

सनिः थाञ्जालाभं धनं । तद्ये हरन्ति ते सनीहाराः । तान्प्रहिणोत्यमुं
चामुं च गच्छतेति यतोयतो वेक्ष्यन्मन्यते ॥

चन्द्रमसीत्येतैर्यथालिङ्गं प्रतिगृह्णाति । ६ ।

तैराहृतं द्विगुणादि द्रव्यम् ॥

देवः सविता वसोर्वसुदावेत्यन्यानि । ७ ।

अन्यानि उक्तव्यतिरिक्तानि व्रीह्यादीनि ॥

वायवे त्वेति तासां नष्टामनुदिशति । ८ ।

मन्त्रसमवेतं देवतार्थतया भ्रकल्पनं अनुदेशः ॥

वरुणाय त्वेत्यप्सु मृताम् । ९ ।

अनुदिशतीत्यन्वयः । एवमुत्तरचापि द्रष्टव्यम् ॥

निर्घृत्यै त्वेत्यवसन्नां संशीर्णां वा । १० ।

अवसन्ना दौर्बल्यादसंचारचमा । संशीर्णा या श्रियिलाङ्गसंधिरुत्थातु-
मपि न पारयते ॥

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

मरुद्भ्यस्त्वेति द्वादुनिहतां मेष्कहतामप्सु वा मग्नान्
११ ।

द्वादुनिहतां तडिद्धताम् । मेष्क इति हिंस्रं सत्वविशेषमाचक्षते ।
याप्सु निमग्ना न दृश्यन्ते तामनेनानुदिशति । या दृश्यमानेवाप्सु
मृता तस्या वरुणाय त्वेत्येवानुदेशः ॥

रुद्राय त्वेति महादेवहताम् । २ ।

महादेवहतां श्वरहताम् ॥

इन्द्राय त्वा प्रसह्यन इति यां सेनाभीत्वरी विन्देत
। ३ ।

अभीत्वरी अभिप्रयान्ती सेना यां विन्देत अपहरेत ॥

यमाय त्वेत्यविज्ञातेन यक्ष्मणा मृताम् । ४ ।

यक्षा रोगः ॥

अनुदिष्टानामधिगतां न गोषु चारयेत् । ५ ।

क्षते ऽनुदेशे नष्टापहता वा पुनश्चेक्ष्येत तां देवतार्थेन त्यक्तत्वात्मा-
त्तार्थे गृहीयादित्यर्थः ॥

पृथगरणीधग्नीन्समारोप्य रथेन प्रयाति । ६ ।

अथ प्रयाणधर्माः . ते च दीक्षितधर्माधिकारे वचनाद्दीक्षितप्रयागे
नेय्यन्ते । तत्र समारोपणविधिः प्रागेव दर्शितः । पुनररणिवचनादा-
त्मसमारोपणं नेय्यते . रथवचनाच्च न शकटम् ॥

तदभावे रथाङ्गमादाय । ७ ।

रथाभावे रथस्थाङ्गं किञ्चिद्गृहीत्वा प्रयाति ॥

भद्रादभि श्रेय इति प्रयाणः । ८ ।

प्रयाणमन्त्रो ऽयं यजमानस्य ॥

देवीराय इत्यपो ऽतिगाहते । ९ ।

यदि पथापस्तरणीयाः स्युः ता अनेन प्रविशति ॥

अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमिति हस्तेन लोष्टं
विमृद्वात्या पारात् । १० ।

यथा पांसवः संतताः पतन्ति तथा मृद्वाति . सेतुमेव कृत्वात्ये-
तौति श्रुतेः ॥

पृथिव्या संभवेति सिकता लोष्टं वा मध्ये पारे च
न्यस्यति । ११ ।

गतः ॥

एवं नाव्यासीनस्तरन् । १२ ।

नावमधिरुद्ध तरन्नपेवं लोष्टं विमृद्वाति न्यस्यति च ॥

अरणीभ्यामरणीभिरित्येके । १३ ।

गतः ॥

रथेन रथाङ्गेन वा न विप्रच्छिद्येत । १४ ।

रथरथाङ्गयोरन्यतरेण गार्हपत्यारणीभ्यामरणीभिर्वा सर्वाभिः पथि
कटाचिन्न विप्रच्छिद्येत ॥

अथ देवयजनाध्यवसानमेके समासनन्ति । १५ ।

गतः ॥

य द्रुहाध्यवस्येत्स प्रयायात् । य आदितो न स प्रयाति । १६ ।

यो ऽन्यत्र दीक्षिता ततो देवयजनमध्यवस्येत् स एव प्रयायात् । यत्त्वादावेव प्रयायाध्यवसितदेवयजनस्तत्र दीक्षितो न स ततः प्रयाति. देवयजनाध्यवसानार्थत्वात्प्रयाणस्य . तस्य च कृतत्वादिति भावः । बौधायनस्तु देवयजनदीक्षायामपि तत्र योगक्षेमाकुतो देवयजनान्तराध्यवसानार्थं प्रयाणमनुमन्यते . यथाह . अथातः प्रयाणस्यैव मीमांसा . दीक्षितं वा अयोगक्षेमो विन्दत्यन्यत्र वा देवयजनादीक्षित इति ॥

नित्यानि देवयजनानि । १७ ।

वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

दक्षिणतऽउन्नतमुदीचीनावनतं प्राक्प्रवणं प्रागुदक्-
प्रवणं वा देवयजनम् । १ ।

स्वभावतो यदेवं तन्नित्यं देवयजनमित्यर्थः ॥

यत्र वा बहवो ब्राह्मणाः संराधयेयुः । २ ।

यत्र वा बहवो ब्राह्मणाः सदस्यवत्सन्निधौ संराधयेयुः साधु-ते-इत्यादि
आपयेरन् तद्देवयजनं स्यात् । गुणान्तराभावे ऽपि गरीयसो ऽस्य

गुणस्य साभादिति भावः । तथा च देवयजनाधिकारे ब्राह्मणं . विष्टे
 श्वेतदेवा जोषयन्ते यद्ब्राह्मणा इति ॥

अग्नये वाव देवयजनम् । यत्र कचाग्नीनाधाय
 यजते देवयजन एव यजत इति विज्ञायते । ३ ।

यत्राग्नयः प्रतिष्ठाप्यन्ते तदेव देवयजनम् । अग्निसनायस्य देशस्य का
 गुणमेवेति भावः ॥

दक्षिणा वाव देवयजनम् । दक्षिणाश्चेत्कल्याणीर्द-
 दाति देवयजन एव यजत इत्येके । ४ ।

दक्षिणावाज्जस्ये महागुणे सति देवयजनगुणाभावः . क्रतोरकिञ्चित्कर
 इति भावः ॥

पुरोहविपीति काम्यानि । ५ ।

देवयजनानि पुरोहविषि देवयजन इत्यनुवाके ऽधीतानि यथा-
 ब्राह्मणमनुसंधेयानीत्यर्थः ॥

निर्वस्के ऽभिचरन्धजेत । ६ ।

किमेतन्निर्वस्कं* नाम । तदाह ॥

यस्माद्दृष्टादल्मीकानिति निर्हरेयुरथो अभिखनेयुः
 । ७ ।

यस्माद्दृष्टादीन्निर्वष्ट्यापास्य तन्मूलानि च खात्वा देवयजनं कुर्युः
 तन्निर्वस्कमि*त्यर्थः ॥

* Corrected according to the Sûtra-text, all MSS. of the
 commentary read निर्वेस्कं

परोक्षं गुहा वने याजयेद्भिषस्यमानम् । ८ ।

यमकर्तारं पातकस्य कर्तारमपदिशन्ति सो ऽभिषस्यमानः । तं गूढे
वने महाजनस्य परोक्षं याजयेत् ॥

परोक्षं पृष्ठान्युपेयुः । सर्वमुपांशु क्रियेत । स्थले
यजेत । ९ ।

तस्य पृष्ठान्यपि परोक्षमुपेयुः न स्वास्वृक्षु गायेशुः । सर्वं च मार्गं
प्रधानमुपांशु क्रियेत । ममुच्छ्रितभूमौ यजेत ॥

यः कामयेतोभयेषां देवमनुष्याणां प्रकाशं गच्छेय-
मिति न प्राचीनं देवयजनाद्देवयजनमात्रमुच्छ्रि-
षेत् । १० ।

उभयोर्लोकयोर्यः स्वातिकामो यस्य पुरस्तादन्यस्य देवयजनाय पर्या-
प्तस्तदर्शय देशो न लभ्येत तादृशं देवयजनं गृहीयात् । नित्यस्तर्य
शुणः कल्पान्तरकारमतात् ॥

यत्रापि देवयजनं चान्तरेण पन्था अभिविधावेत्त-
स्मिन्याजयेद्यं कामयेत नैनमुत्तरो यज्ञ उपनमेदिति
११ ।

यत्र देवयजनस्य देशस्य संनिष्ठानां च जलाशयानां मध्ये महापथो
याति तत्र याजयेदित्यर्थः ॥

कौत्साद्राजानं क्रीणीयादन्यस्माद्वा ब्राह्मणादित्यु-
क्ताह्वयब्राह्मणादिति । १२ ।

कुत्सुगोवाद्वाद्वाङ्मणत्कयः प्रशस्ततरः . तदनु ब्राह्मणान्तरात् . तदनु
वर्णान्तरेभ्य इत्याह ब्राह्मणमित्यर्थः ॥

उत्तरवेदिदेश उपरवदेशे वा लोहितं चर्मनडुहं
प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्य दक्षिणे चर्मपक्षे राजानं
निवपति । उत्तरस्मिन्नुपविशति सोमविक्रयी । १३ ।

अथ दीक्षास्वपयक्रासु* उत्तरेद्युर्विष्टष्टवाचि यजमाने राजानं
निवपति ॥

उदकुम्भं राजानं सोमविक्रयिणमिति सर्वतः परि-
श्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा विचित्यः सोमाइ इत्युक्तम् । १४ ।

उदकुम्भमित्यनुवादत्तो ऽप्युपनिधेयः । श्रुतिश्च भवति . अपामन्ते
क्रीणातीति । विचित्यः सोमा इत्युक्तमिति विचित्यः सोमा इत्यादि-
ब्राह्मणे यदिवारपूर्वकमुक्तं तत्तथा कर्तव्यमित्यर्थः । किं तत्र कर्तव्य-
तयोक्तम् । तदेव दर्शयति ॥

सोमविक्रयिन्सोमं शोधयेत्युक्ता पराङ्गवर्तते । १५ ।

सोमविक्रयिणमेव सोमशोधनाय नियुज्य स्वयं पराङ्मुखः प्रति-
निवर्तते ॥

न †साम्येक्षमुपेयात् । न यजमानः सोमं विचिनु-
यात् । १६ ।

* Corrected ; the MSS. •इतासु .

† AN clearly चानेचमु .

पराद्यावत्तः शोध्यमानस्य राज्ञः साम्येवं नोपेयात् . कटावेणेहेतेत्यर्थः ।
साम्येष्ट्यमिति पाठे सामि श्लोकमीक्षत इति साम्येच . तस्य भावः
साम्येष्ट्यं . तत्रोपेयादिति ॥ तृणाद्यपनयनेन शोधनं विचयनम् ॥

नास्य पुरुषो नाध्वर्युर्नाध्वर्युपुरुषः । १७ ।

विचिनुयादिति सर्वत्रान्वयः । सद्यप्रवृत्तिसंभवादत्र यजमानादीनां
निषेधः । अध्वर्युश्चक्षणमादरायम् ॥

राज्ञो विचीयमानस्योपद्रष्टारः स्युः । १८ ।

एते तु समीपस्थिताः पश्येयुः . तदपि नाध्वर्युः करोति . पराद्या-
वर्तत इति वचनात् । केचित्तु नोपद्रष्टारः स्युरध्वर्यादय इति
योजयन्ति । तदयुक्तं . अस्मिन्वाक्यानन्तरश्रवणात् . प्रकृतानां विचय-
ननिषेधार्थवान् . पूर्ववाक्यैः सदास्य समन्वयवैयर्थ्याच्च ॥

अहं त्वदस्म्याजुह्वान इत्येताभ्यामाहवनीयं यज-
मान उपतिष्ठते । १९ ।

गतः ॥

इति विंशी कण्डिका ।

प्रायणीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

प्रतिपद्यन्ते ऽनया यज्ञं दीचिता इति प्रायणीया । तन्त्रं बर्हिषा-
धरणादि ॥

वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म
प्रतिपद्यते । २ ।

वेदानन्तरं परिस्तरणनियमेन पोर्णमामविकारता तन्त्रस्य प्रदर्शयते .
इतरथा वेदानन्तर्यानियमात्परिस्तरणस्य ॥

यथार्थं पाचाणि प्रयुनक्ति । स्थालीं कपालानां
स्थाने । ३ ।

गतः ॥

निर्वपणकाले ऽदित्यै पयसि चरुः प्रायणीयः । ४ ।

निर्वपणकाले ऽदित्यै पयसि चरुः कार्यः स च प्रायणीय इत्यनूदिनः ।
तत्प्रायणीय इति ब्राह्मणस्याचिख्यामयेति द्रष्टव्यम् ॥

प्राक् संप्रैपात्कृत्वा पत्नीवर्जं संप्रेष्यति । ५ ।

संनहनप्रतिषेधादेव मिद्धे पत्नीवर्जनवचनं विस्पष्टार्थम् । तस्याश्च
सोमार्थमाभीकृत्वादासनमन्तनिवृत्तिः । अत एव देशान्तररोपवेशने
पुनर्मन्त्रजपं वक्ष्यति . पत्नी शालामुखीयमुपोपविश्य सुप्रजसस्ता
वयमिति अपतीति ॥

याः कृतायां वेद्यां चोद्यन्ते सैव तासां वेदिः । याः
स्तीर्णे बर्हिषि तदेव तासां बर्हिः । ६ ।

या. कृतायां महावेद्यामिष्टय उत्पद्यन्ते पशवो वा सैव तासां वेदि.
स्तात् . न त्वन्या दार्भिकी पाशुकी वा कार्या । याः पुनर्बर्हिष्या-
स्तीर्णे उत्पद्यन्ते तासां बर्हिरपि तदेव . सोमार्थयोरेव प्रसङ्गात् ।

यथा आग्निष्या वैश्वानरीयादिवेदिः सौम्यचरोः, सवनौयस्य सवनौ-
यानां च बर्हिर्ऋषीत्यादि ॥

आज्यग्रहणकाले ऽननूयाजे प्रायणीये चतुर्जुह्वां
गृह्णाति । चतुरुपभृति समानयनार्थम् । ७ ।

पात्तिकीमननूयाजतां प्रायणीयस्य दर्शयिष्यति । तत्रोपभृत्यपि चतुः
पञ्चकृत्वो वा प्रयाजार्थं प्रथमगणमेव गृह्णाति । न द्वितीयमनूया-
जार्थमित्यर्थः ॥

अप्रयाज उदयनीये न जुह्वां गृह्णाति । चतुरुपभृ-
त्यनूयाजार्थम् । ८ ।

अत्रैव प्रसङ्गात्समानत्राह्णणीयत्वाच्च उदयनीयस्यापि विधिः प्रदर्श्यते ।
तस्याप्रयाजत्वपक्षे द्वितीयमेव गणमुपभृति गृह्णाति, न प्रथमम् । न
जुह्वां गृह्णाति । यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदिति लिङ्गादिति
भावः । सुच्याघारस्तु ध्रौवेण कार्यः ॥

पट्टोच्चा प्रायणीयमासादयति । ९ ।

परुमिति शेषः ॥

प्रयाजवदननूयाजमित्युक्तम् । १० ।

प्राह्मणे प्रायणीयस्याननूयाजत्वं उदयनीयस्याप्रयाजत्वं उभयसोभयत्वं
च विकल्पेनाक्तमनुसंधातव्यमित्यर्थः । तच्च यदाननूयाजः प्रायणीय-
स्यादा विंशतिदारुभिः कार्यः ॥

चतुर आज्यभागान्प्रतिदिशं यजति । पथ्यां स्वस्तिं
पुरस्तादग्निं दक्षिणतः सोमं पश्चात्सवितारमुत्तरतः ।
मध्ये ऽदितिं हविषा । ११ ।

चतुर आज्यभागानिति सरस्वत्याज्यभागेतिवत् द्रव्यसोदना . न
त्वाज्यभागकर्मविष्टद्विविधिः . मध्ये ऽदितिं हविषेति व्यतिरेकवच-
नात् . पञ्च देवता यजतीति पञ्चानां प्राधान्यश्रुतेः . अतः पृथगा-
ज्यभागभ्यामिष्टोपांशुयाजधर्मैताश्चतस्रो देवता यष्टव्याः । अथाज्य-
भागाविष्टेत्येव कात्यायनः । अन्यन्तु मतं . आज्यभागदेवतयोरेतास्त्र-
न्तर्भावात् . चतुर्थी वा एते यज्ञस्येत्याज्यभागसाम्यात् न पृथगा-
ज्यभागौ भवत इति । भारद्वाजश्चाह . आज्यभागाविष्टा यजेतेत्या-
श्रयः . तास्त्रेतौ भवत इत्याख्येयन इति । तथा शंखन्तेयमनाज्य-
भागेत्याश्रयः . अथैव शाखान्तरीयं विधिमाह ॥

अदितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमनूच्याज्येन चरुमभिपू-
र्येता देवता यजति । ध्रौवाद्वा । स्विष्टकृतं षष्ठम् । १२ ।
मारुतो यद्वा वो दिव इति प्रतिपदोक्ता मारुती बौधायनेन ।
प्रथममेवादितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमनूच्य तत आज्येन चरुमभिपूर्य
तस्माद्ध्रौवाद्वा गृहीत्वैता देवता यजति . ततः स्विष्टकृतमित्यर्थः ।
तत्र तु स्विष्टकृतं षष्ठमिति नित्यानुवादः प्राप्तत्वात् । पूर्वस्मिन्द कल्पे
ब्राह्मणोक्तापि मारुत्यनुका . मन्त्रसमाम्नाये ऽनाम्नानादिति द्रष्टव्यम् ।
तथा च सत्याषाढभारद्वाजाभ्यामपि तमेव कल्पमुक्त्वानुक्तैव मारुती ।
अथापरा व्याख्या । यथोक्तमेवादितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमनूच्य
शंखन्ता संस्त्राप्या वेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अथाज्येन चरमित्यादिना

सर्वेषामाज्यविकल्प उच्यते . यथा चतुगताज्येन चैताः पञ्च देवता
यजति स्त्रिष्टुतं च षष्ठमिति । तवादितिस्त्रिष्टुतोरुपस्तरणभि-
घारणार्थत्वेनाज्यान्वयो ऽवगन्तव्य इति ॥

शंखन्ता संस्थाप्या वा । १३ ।

शंखन्ता संस्थावान्ता संस्थाप्या वा द्युक्तासंस्था ॥

पत्नीस्तु न संयाजयेत् । १४ ।

संस्थाप्यपक्षे सुविमोकात्परः आच्छेदान्तो विधिर्निवर्तते ॥

ता उदयनीये संयाजयेत् । १५ ।

उदयनीये तु संस्थाप्ये न निवर्तते ॥

समे वा कार्ये । १६ ।

उभे वा इष्टौ पत्नीसंयाजयित्वा तद्रक्षिते वा कार्ये इत्यर्थः ॥

धारयति ध्रौवमाज्यम् । १७ ।

ध्रौवधारणवचनासंस्थाप्यपक्षे ऽपि समिष्टयजुर्न क्रियते ॥

प्राग्वंशे बर्हिः स्थालीमनिष्कसितां मेषखण्डमित्युदय-
नीयार्थं निदधाति । १८ ।

बर्हिः प्रसूरादन्यत् . तस्य प्रक्षतत्वात् । अनिष्कसितां अष्टष्टलेषाम् ।
संखलोडनद्वीं मेवणं . तदयनिष्कमितमेव निदधाति ॥

इत्येकविंशी कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

प्रायणीयाया ध्रौवादष्टौ जुह्वां चतुरो वा गृहीत्वा
तस्मिन्दर्भेण हिरण्यं निष्टक्यं बद्धावदधातीयं ते शुक्र
तनूरिति । १ ।

अष्टौ चतुरो वा भुवानिति शेषः । निष्टक्यं शिखाकृतिपत्न्यः ।
पूर्वद्भुवाध्यायनं द्रष्टव्यम् ॥

पुरस्तात्प्रतीची सोमक्रयस्थवस्थिता भवत्येकहायनी
द्विहायनी वर्षीयसी वा । २ ।

गौरिति शेषः ॥

अकूटयाकर्णयेति रूपाणि । ३ ।

अकूटत्वादीनि गोरूपाणि यथान्नाद्वाणमनुसंधेयानीति शेषः । तत्र
कूटत्वादीनि पशौ व्याख्यातानि । तथा श्वेतां क्षण्णामुभयरूपां च
निन्दित्वा तत उक्तं ब्राह्मणे . अरण्या पिङ्गाक्ष्या क्रीणातीति ।
तदप्यनुसंधेयम् ॥

या रोहिणी बभ्रुलोम्नी पृश्निवाला पृश्निशफा
शुच्यश्वी श्वित्रोपकाशा तथा क्रीणीयादित्येके । ४ ।

रोहिणी स्वतो रक्तवर्णा । बभ्रुलोम्नी नानावर्णैर्लोमभिः कश्चित्कचि-
दुपेता । पृश्निवाला श्वेतश्वत्कलापा । शुच्यश्वी श्वित्रोपकाशा
श्वित्रममानवर्णा अपाङ्गप्रदेशे । या त्वेवंभूता सा अरण्या पिङ्गाक्ष्या
विकल्पते ॥

द्विरूपया राजन्यस्य । ५ ।

द्विरूपा श्वेतकृष्णरूपा पूर्ववत् ॥

शुण्डयाधीलोधकर्ण्या षोडशिनः । ६ ।

शुण्डा अल्पकाया । कर्णस्योपरि विक्षितं यस्याः सा अधीलोधकर्णी* ॥

तदाज्यं सोमकयणीमोक्षमाणो जुहोति जूरसीति ।

७।

तदष्टगृहीतं चतुर्गृहीतं वा ॥

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शुक्रमसीति हिरण्यं
पश्चादुद्धृत्य वैश्वदेवं हविरित्याज्यमवेक्ष्य सूर्यस्य चक्षु-
रारुहमित्यादित्यमुपस्थाय चिदसि मनासीति सोमक-
यणीमभिमन्त्रयते । ८ ।

गतः ॥

अकर्णगृहीतापदिवद्धा भवति । ९ ।

सा लकर्णगृहीता अपदिवद्धा भवति . यत्कर्णगृहीता यत्पदिवद्धेति
दोषश्रुतेः । यदि केवलानेतुं न शक्येत ग्रीवादौ गृहीता बद्धा
वानीयते ॥

* This passage has been restored conjecturally ; for all MSS. are so corrupt and differ so much from each other, that the error which originated from the inexplicable word अधीलोधकर्णी (cf. Taitt. S. 5. 6 16. 1) may probably be traced back to the codex archetypus. The readings of my MSS. are : b कर्णस्योपरि कर्णायि (धौ originally) क्षिभा यस्याः साधीलोधकर्णा, g कर्णस्योपरि विक्षिता यस्याः साधीलोधकर्णा, h कर्णस्योपरि करणिका यस्याः साधीलोधकर्णा, i कर्णस्योपरि कर्णः अधीलोधकर्णा.

मित्रस्त्वा पदि वधात्विति दक्षिणं पूर्वपादं प्रेक्षते ।
 पूषाध्वनः पात्विति प्राचीं यतीमनुमन्त्रयते । १० ।
 गतौ ॥

षट् पदान्यनुनिक्रामति दक्षिणेन पदा दक्षिणानि
 वस्यसि रुद्रासीत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ११ ।

सोमक्रयणा निष्क्रम्यमाणानि दक्षिणस्य पूर्वपादस्य षट् पदानि
 पश्चादध्वर्युरपि निक्रामति ॥

एकमिषे विष्णुस्त्वान्वेतु द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वान्वेतु त्रीणि
 व्रताय विष्णुस्त्वान्वेतु चत्वारि मयोभवाय विष्णुस्त्वान्वेतु
 पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वान्वेतु षड्रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा-
 न्वेतु सप्त सप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुस्त्वान्वेत्विति निष्क्रम्य-
 माणेषु यजमानो ऽनुवर्तयित्वा । १२ ।

इति द्वाविंशी कण्डिका ।

सखायः सप्तपदा अभूम सख्यं ते गमेयं सख्यान्ते मा
 योषं सख्यान्मे मा योषा इति सप्तमे पदे जपति । १ ।

अनुवर्तनं आनुपूर्व्येण वचनं . यथा सर्वेष्वधाधनेषु यजमानो ऽनुवर्त-
 यत इत्यादौ । सोमक्रयणा निष्क्रम्यमाणेषु सप्तसु पदेषु एकैकमे-
 तान्मन्त्रान्यजमान उक्त्वा सप्तमे पदे सखाय इत्यपि जपतीत्यर्थः ॥

वृहस्पतिस्त्वा सुम्ने रयत्विति सप्तमं पदमध्वर्युरञ्ज-
लिनाभिगृह्य पदे हिरण्यं निधाय पृथिव्यास्त्वा मूर्ध-
न्नाजिघर्षीति हिरण्ये हुत्वापादाय हिरण्यं देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादाय परिलिखितं रक्षः
परिलिखिता अरातय इति चिः प्रदक्षिणं पदं परिलि-
खति यावद्भुतमनुविस्तृतं भवति । २ ।

यावन्निष्ठं तावद्देशं परितो लिखति । अत्र किंदेवत्या खलु पदा-
ङ्गतिर्भजतीति प्रकृत्य वाग्देवत्येत्येव ब्रूयादिति बोधायनः ॥

कृष्णविपाण्या चानुपरिलिख्यास्मे राय इति स्थाल्यां
यावत्तमूतं समोष्य त्वे राय इति यजमानाय प्रय-
च्छति । ३ ।

यजमानप्रक्षया कृष्णविपाण्या तृष्णीं परिलिखति . मन्त्रानतिदे-
ज्ञात् । तृष्णीमित्येव मत्यापादः । यावत्तमूतं यावद्भुतेनेरपक्षितम् ॥

तोते राय इति पत्न्यै । ४ ।

यजमानः प्रयच्छतीति श्रेयः . अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी .
यथा गृहेषु निधत्त इति लिङ्गात् । यजमानः पत्न्या इत्येव कन्या-
न्तरकाराः । पत्न्यनेकत्वे ऽपि महिष्याः प्रयच्छति निधानार्थत्वात् ॥

माहं रायस्पोषेण वियोपमिति पत्नी पदं प्रदीय-
मानमनुमन्त्रयते । ५ ।

गतः ॥

सं देवि देव्योर्वश्या पश्यस्वेति सोमक्रयण्या पत्नीं
संख्यापयति । ६ ।

संख्यापयति दर्शयति । अचानेकासामपि तन्त्रेण संख्यापनं विभुत्वात् ॥

त्वष्टीमती ते सपेयेति पत्नी सोमक्रयणीमभिमन्त्र-
यते । ७ ।

सर्वाः पत्न्यो ऽनुमन्त्रयन्ते ॥

त्वष्टुमन्तस्त्वा सपेमेति यजमानः । ८ ।

सोमक्रयणीमनुमन्त्रयत इत्यन्वयः ॥

यतः पदमपात्तं तस्मिन्सहिरण्यौ पाणी प्रक्षाल्योन्न-
म्य पृथिवीमित्यद्भिरुपनिनीय पदं चैधं विभज्य तृती-
यमुत्तरतो गार्हपत्यस्य शीते भस्मन्युपवपति । तृतीय-
माहवनीयस्य । तृतीयं पत्न्यै प्रयच्छति । ९ ।

गतः ॥

तत्सा गृहेषु निदधाति । १० ।

गृहेषु स्वाम्यानेषु ॥

इति त्रयोविंशी कण्डिका ।

अत्रादित्योपस्थानं राक्षस्य निवपनादि कर्मैके समा-
मनन्ति । १ ।

सूर्यस्य चतुरित्यादित्योपम्यानमत्र कृत्वा ततो राज्ञो निवपनादि
शोधनान्तं कर्मेत्येकेषाम् ॥

अपि पन्थामगस्महीत्युद्धृतपूर्वफलकेनानसा परिश्रि-
तेन छदिप्मता प्राञ्चः सोममच्छ यान्ति । २ ।

उद्धृतपूर्वभागस्यफलकेन कटादिभिरुपरिष्ठाञ्चादितेनानसा सह न्युप्तं
सोममभिमुखा गच्छन्ति अध्वर्युर्ब्रह्मयजमानाः ॥

शीर्ष्णा गिरौ क्रीतं हरन्ति । ३ ।

यदि हि गिरौ देवयजनं स्यात्तत्र क्रीतं शीर्ष्णा हरन्ति . नानसे-
त्यर्थः । कुत एतदिति चेत् देवयजन एव क्रयवचनात् ॥

अपरेणोत्तरेण वा राजानं प्रागीपमुदगीपं वा
नद्धयुगं शकटं चुबुकप्रतिष्ठितम् । ४ ।

ईषाणे नद्धयुगं मुखेन भूमौ प्रतिष्ठितं भवति ॥

अंशुना ते अंशुः पृच्यतामिति यजमानो राजान-
मभिमन्त्रयते । ५ ।

गतः ॥

यं कामयेतापशुः स्यादित्यूह्यतस्तस्येत्युक्तम् । ६ ।

उद्धृतः विशमनभागे चर्मणः सोममानमपशव्यं . होमभागे पशव्य-
मित्युक्तं ब्राह्मणे । तस्मात्होमभाग एव मिमीत इत्यर्थः ॥

क्षौमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राग्दशमुत्तरदशं
चर्मण्यास्तृणाति । उदग्दशं वा । ७ ।

उत्तरदशं उपरिदशम् ॥

तस्मिन्हिरण्यपाणिरङ्गुष्ठेन कनिष्ठिकया चाङ्गुल्यांशू-
न्संगृह्णान्यचन्नभि त्वं देवं सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा
मिमोते । ८ ।

अन्यचन् अङ्गुल्यङ्गुष्ठावनाकुक्ष्यन्. प्रसारिताभ्यामेव ताभ्यां घावङ्गु-
हीतुं शक्यं तावन्मिमोत इत्यर्थः ॥

एवमेकयैकयोत्सर्गम् । ९ ।

उत्सृज्योत्सृज्य पूर्वपूर्वाङ्गुलिं क्रमादुत्तरोत्तरयेकैकयैव मिमोते ॥

सर्वास्वङ्गुष्ठमुपनिगृह्णाति । १० ।

गतः ॥

यथा प्रथमं न तथा पञ्चमं तयैवोत्तमम् । ११ ।

द्वितीये ऽङ्गुलिपर्याये कनिष्ठिकातो ऽन्यैकं मुष्टिं मीत्वा ततः
कनिष्ठिकात एवारभ्यान्तन्मीत्वा पुनः कनिष्ठिकया समापयतीत्यर्थः ॥

पञ्चहृत्वो यजुषा मिमोते । पञ्चहृत्वस्तूष्णीम् । १२ ।

यजुरित्यतिच्छन्दसो ऽभिधानं याजुर्वेदिकत्वात् ॥

एवं द्विस्त्रिपरिमितहृत्वो वा । १३ ।

यत्राहर्हद्वादिवशादपर्याप्तः सोमः स्वात्तत्र यावदर्थमावृत्तिः ॥

प्रजाभ्यस्त्वेत्यवशिष्टानंश्चानुपसमृह्य क्षौमेण वाससोप-
संगृह्य प्राणाय त्वेति द्विगुणेनोष्णीषेणोपनह्य व्यानाय
त्वेति विस्रस्यावेक्षते प्रजास्त्वमनुप्राणिहि प्रजास्त्वामनु-
प्राणन्त्विति । १४ ।

क्षौमेण तूष्णीं सोममुपमंगृह्य समुच्चित्य क्षौमान्तान्प्राणाय त्वेत्यनेन
दौर्धशाटकेनावेक्ष्य व्यानाय त्वेति किञ्चिद्विस्रस्य प्रजास्त्वमित्यवेक्षते ॥

एष ते गायत्रो भाग इत्येतैर्यजमानो राजानमुप-
तिष्ठते । १५ ।

एष ते त्रैद्युभ एष ते जागत इति द्वितीयतृतीयौ मन्त्रौ ॥

इति चतुर्विंशौ कण्डिका ।

देव सूर्यं सोमं क्रोष्यामस्तं ते प्रब्रूमस्तं त्वं विश्वेभ्यो
देवेभ्यः क्रतून्कल्पय दक्षिणाः कल्पय ययर्तुं यथादेवत-
मित्यादित्यमुपस्थाय सोमविक्रयिणे राजानं प्रदाय
पणते । १ ।

उपगद्धमेनं सोमं सोमविक्रयिणे दत्त्वा पणते तेन सह ध्रुवहरते ॥

सोमविक्रयिन्ब्रूयस्ते सोमा इति । २ ।

एच्छतीति शेषः । पणनेपोहातः प्रत्यः सः ॥

क्रथ्य इतीतरः प्रत्याह । ३ ।

गतः ॥

सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तमित्युक्त्वा कलया
ते क्रीणानीत्येनमाह । ४ ।

कला जवाया अधोभागः ॥

भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीति सर्वेषु पणनेषु
सोमविक्रयो प्रत्याहासंपदः । ५ ।

आ क्रयसंपदः ॥

कुष्ठया ते क्रीणानीति द्वितीयम् । शफेन ते क्रीणा-
नीति तृतीयम् । पदा ते क्रीणानीति चतुर्थम् । ६ ।

कुष्ठा कलाया अधोभागः । शफः खुरः ॥

एवं चिः । ७ ।

एवं कलादीनां पणनपर्यायस्य चिरभ्यासः कार्यः ॥

एकैकशो वा चिस्त्रिः । ८ ।

गतः ॥

गवा ते क्रीणानीत्यन्ततः । ९ ।

एवमवयवशः सोमक्रयः स्यात् । क्रीत्वान्ततः समुदायेन क्रीणाति
गवा ते क्रीणानीति ॥

अपि वा न गवेति ब्रूयात् । एषेति निर्दिश्य जपति
तस्या आत्मा तस्या रूपं तस्याः प्रजा तस्याः पयस्तस्या
बन्धुरिति । १० ।

अपि वा न समुदायकथे गवा ते क्रीणानीति ब्रूयात् । एषेति
सोमक्रयणीमेव दर्शयित्वा तस्या आत्मेति जपति । जपस्त्वयं गवा
ते क्रीणानीति वचनकल्पो ऽपि भवत्येव . समुदायकयविशेषत्वात् ।
ब्राह्मणे यत्कलया ते शप्तेन ते क्रीणानीति पणेत्येति कलाशप्ता-
भ्यामवयवकथं प्रस्तुत्य तन्निन्दित्वा गवा ते क्रीणानीत्येव ब्रूयादिति
समुदायकय एव स्तुतः । सूत्रकारेण तु शाखान्तरमुपसंहरता
कलाद्यवयवचतुष्टयकयसहितः समुदायकयस्येदितः . स एवानुसर्तव्यः ।
मत्याषाढकात्यायनाभ्यामयमेव कल्पो दर्शित इति द्रष्टव्यम् ॥

शुकं ते शुकेण क्रीणामीति जपित्वा हिरण्येन
क्रीणाति । ११ ।

नाच कलादिवहिरण्येन ते क्रीणानीति कथवाक्येन कृतव्यं . मन्त्रेण
द्रव्यकथयोः प्रकाशनात् ॥

तपस्तस्तनूरसीति जपित्वाजया क्रीणाति । १२ ।

पूर्वेण व्याख्यातः . चरमेण पशुना क्रीणामीति मन्त्रवर्णात् ॥

अवशिष्टानामेकैकेन । १३ ।

अवशिष्टानां ब्राह्मणोक्तानां धेनुवृषभानडुन्मिथुनवामशामेकैकेन द्रव्येण
क्रीणाति । तेषु तु धेन्वा ते क्रीणानीत्यादीनि कथवाक्यानि

सुः . द्रव्यकययोर्मन्त्रेणाप्रकाशनात् । तथापठदेव सत्यापाढः ।
धेवा सक्तस्य क्रयः . स्तुग्धयस्य माचनुवृत्तिस्वारस्यात् . इतरथा
दग्ग संपद्यन्त इत्यन्ते निगमनविरोधाच्च ॥

यद्वपभेण क्रीणीयात्प्रजापतिना क्रीणीयात् । तत्स्थाने
वत्सतरः साण्डः । १४ ।

षष्ठमम्याने साण्डो वत्सतरः शाखान्तरीयो विकल्प्यते । साण्डेने-
त्येकेषामित्येव सत्यापाढः । स्तुनोपरतो वत्सतरः ॥

मिथुनाभ्यामिति वत्सतरो वत्सतरी च । १५ ।

ब्राह्मणे मिथुनाभ्यां क्रीणातीत्यत्रैतन्मिथुनमभिप्रेतमित्यर्थः ॥

ताभ्यां युगपत्क्रीत्वा वाससान्ततः संपादयति । १६ ।

तयोर्नानाद्रव्यत्वे ऽपि मिथुनाभ्यां वत्सतरवत्सतरीभ्यां क्रीणानीति
युगपत्क्रीत्वा वाससा गवादिद्रव्यसमुच्चितेनान्ततः क्रयं निर्वर्तयति ।
न तत्र भूयो वा श्रुत इति प्रत्याह ॥ सो ऽयं दशद्रव्यविधिरविशेष-
चोदनादसति वैशेषिकद्रव्यविधौ सर्वत्रैवोपतिष्ठत इति ॥

इति पञ्चविंशौ कण्डिका ।

दशभिर्द्वादशशतदक्षिणस्य । १ ।

तत्र द्वादशशतदक्षिणस्य तावत्कतोर्दशभिरेव द्वये . क्रय इत्यर्थः ॥

भूयसा वा । २ ।

दशभ्यो भूयसा वा द्रव्येण ॥

चतुर्भिर्वा गवा हिरण्येन वाससाजयेत्येकेषाम् । ३ ।

दशभिर्वा द्रव्यैश्चतुर्भिर्वैत्येकेषां शाखा । गवादिचतुष्टयमष्टुपदिशति ।
तेनात्र दशभिर्द्रव्यैश्चतुष्टयमष्टेवं विकल्प्यत इत्यर्थः । व्यक्तोक्तं चैतद्भा-
रद्वाजसत्याषाढाभ्यां . यथा दशद्रव्यविधनन्तरमाहुतुः* . चतुर्भिरेके
सभामनन्ति गवा हिरण्येनाजया वामसेत्यादि ॥

एकयैकविंशतिदक्षिणस्य । तिसृभिः षष्टिदक्षिणस्य ।
अपरिमिताभिरपरिमितदक्षिणस्य । ४ ।

गोभिरिति शेषः । सर्वत्राद्या सोमक्रयणी स्यात् । अतस्त्रिसृभिः क्रये
तथा यद्योक्तं क्रीत्वा ततो द्वाभ्यां गोभ्यां ते क्रीणानीति क्रयः ।
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

चतुर्विंशत्या सहस्रे सर्ववेदसे वा । ५ ।

सहस्रदक्षिणे सर्वस्रदक्षिणे च क्रतावित्यर्थः ॥

त्रिंशता वा सहस्रदक्षिणस्य । ६ ।

तयोः सहस्रदक्षिणस्य त्रिंशदपि विकल्प्यते ॥

सप्तविंशतिर्गा† हिरण्यं छागा वास इति त्रिंशत् । ७ ।

त्रिंशत्पक्षे सप्तविंशतिर्गावो द्विगुणादीनि च चौष्टेव त्रिंशत्संपत्तिः . न
तु सर्वा गाव इत्यर्थः । छागा अजा ॥

* Corrected; the MSS. read *रमाह.

† Thus (ग. nom. plur.) all MSS

शतेन वाजपेयस्य । द्वाभ्यां राजसूयस्य । ८ ।

द्वाभ्यामिति शताभ्यामिति शेषः ॥

सहस्रेणाश्वमेधस्य । ९ ।

गतः ॥

अस्मे चन्द्राणीति सोमविक्रयिणो हिरण्यमपा-
दत्ते । १० ।

प्रत्तं हिरण्यं प्रत्यादत्ते ॥

अस्मे ज्योतिरिति शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रय-
च्छति । तां स काले दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते । ११ ।

कर्णस्तुका प्रागेव व्याख्याता ॥

शुक्लं बलक्ष्याः पवित्रममेतं भवति । १२ ।

तद्दशापवित्रं बलक्ष्याः शुक्लाया अवेर्हणाभिः सूचीकृताभिरमेतं
सहेतं भवति । तच्छुक्लं भवतीत्यर्थः । कर्णमिअतन्तुभिहतमित्येके ॥

यं दिध्यातस्य कृष्णां लोहिनीं च पवित्रे कुर्यात् । १३ ।

कृष्णाभिरेकं लोहिताभिर्द्वैकमित्यर्थः ॥

कृष्णामूर्णास्तुकामद्भिः क्लेदयित्वेदमहं सर्पाणां दन्द-
श्रुकानां ग्रीवा उपग्रग्रामीत्युपग्रथ्य तया सोमविक्रयिणं
विध्यति सोमविक्रयिणि तम इति । १४ ।

विध्यति तस्मिन्विपति ॥

स्नान भ्राजेति सोमक्रयणाननुदिश्य स्वजा असि
स्वभूरस्वस्मै कर्मणे जात ऋतेन त्वा गृह्णाम्यृतेन मा
पाहीति सोमविक्रयिणो राजानमपादन्ते । १५ ।

सोमक्रयणाननुदिश्येति स्नान भ्राजेति गन्धर्वगणः, तदर्थतया क्रय-
द्रव्याणि संकल्पयेदित्यर्थः । तदेकया क्रये ऽप्येषा वः सोमक्रयणी-
त्युच्यते ॥

यदि कच्छायेतापैव हरेत । १६ ।

यदि तु सोमविक्रयी पुनर्लिप्सयादाने कच्छायेत क्रियेते बलाद्-
रेतेव ॥

अत्र यजमानो ऽपोर्णुते । १७ ।

इति पट्विंशौ कण्डिका ।

वयः सुपर्णा इति । १ ।

अपोर्णुते अपावृणोति अंशशिरसी । तत्राङ्गिरभ्युक्ष्य कौत्साय वा
परिकर्मणे बोष्णीपं प्रयच्छतीति बौधायनः ॥

दीक्षितदण्डं च मैत्रावरुणाय प्रयच्छति मित्रावरुण-
योस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छाम्यवक्रो ऽविधुरो
भूयासमिति । २ ।

गनः ॥

मित्रो न एहीति यजमानो राजानमादायेन्द्र-
स्योरुमाविशेति दक्षिण ऊरावासाद्य हस्ताभ्यां निष्-
ह्यास्ते । ३ ।

असंदेहाद्यं पुनर्यजमानग्रहणम् ॥

अत्रादित्योपस्थानं दण्डप्रदानं सोमक्रयणानामनु-
देशनमेके समामनन्ति । ४ ।

अयमपि सूर्यस्य चतुरारूढमित्यस्यैवोपस्थानस्य कालविकल्पः . न देव
सूर्येत्यस्य . अन्यथा क्रेष्याम इति लिङ्गविरोधात् ॥

रुद्रस्त्वावर्तयत्विति प्रदक्षिणं सोमक्रयणीमावर्त्यान्यथा
गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे विस्तृजति । ५ ।

गतः ॥

यदि सोमविक्रयी प्रतिविवदेत् पृषतैनं वरवाका-
ण्डेनावक्षायं नाशयेयुः । ६ ।

यदि नैनं दास्यामीति प्रतिविवदेत् तदा विन्दुमता चर्मरज्जुकाण्डेन
ताडयित्वा परोक्षं गमयेयुः ॥

लकुटैर्घ्नन्तीत्येके । ७ ।

लकुटैः काष्ठखण्डैः घ्नन्ति प्रहरन्ति ॥

नित्यवदेके वधं समामनन्ति । ८ ।

वधः प्रहारः ॥

उदायुषा स्वायुषेति यजमानो राजानमादायोत्था-
योर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटायामिप्रव्रजति । ६ ।

उदायुषेत्युत्थानमन्त्रः तन्निष्ठात् ॥

अदित्याः सदा ऽसीत्यध्वर्युः शकटनीडे कृष्णाजिनं
प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्यादित्याः सद आसीदेति
तस्मिन् राजानमासाद्य वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति
वाससा पर्यानह्योदु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णा-
जिनं पुरस्तात्प्रत्यनक्षत्यूर्ध्वग्रीवं वहिष्ठादिशसनम् । १० ।

नीडं उपरिदेशः । अदित्याः सद आसीदेति यजुषा अस्तम्भाद्यामि-
त्युषा चामादयति . द्वयोरप्यामादनलिङ्गत्वात् . उत्तरस्यादिनेति
च न्यायात् वारुण्यर्चामादयतीति श्रुतेश्च । वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति
वाममान्येन परितो नक्षति राजानं . कृष्णाजिनं पुरस्ताद्द्वारप्रदेशे
वध्नाति . शकटद्वारं पिदधानीत्येव सत्यापाढः ॥

इति सप्तविंशौ कण्डिका ।

इति नवमः पटलः ॥

अत्र दर्शपूर्णमासवधुरावभिमृश्य वारुणमसीति शक-
टमाखिद्य वरुणस्त्वोत्तम्भात्त्वित्युपस्तभ्य वरुणस्य
मसीति शम्यां प्रतिमुख्योखावेतं वृत् । १ ।

मित्रो न एहीति यजमानो राजानमादायेन्द्र-
स्योरुमाविशेति दक्षिण ऊरावासाद्य हस्ताभ्यां निष्ठ-
ह्यास्ते । ३ ।

असंदेहार्धं पुनर्यजमानग्रहणम् ॥ .

अत्रादित्योपस्थानं दण्डप्रदानं सोमक्रयणानामनु-
देशनमेके समामनन्ति । ४ ।

अयमपि सूर्यस्य चतुरारुहमित्यस्यैवोपस्थानस्य कालविकल्पः . न देव
सूर्येत्यस्य . अन्यथा क्रेष्याम इति लिङ्गविरोधात् ॥

रुद्रस्त्वावर्तयत्विति प्रदक्षिणं सोमक्रयणीमावर्त्यान्वया
गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे विस्तृजति । ५ ।

गतः ॥

यदि सोमविक्रयी प्रतिविवदेत पृथगैनं वरत्राका-
ण्डेनावक्षायं नाशयेयुः । ६ ।

यदि नैनं दास्यामीति प्रतिविवदेत तदा बिन्दुमता चर्मरज्जुकाण्डेन
ताडयित्वा परोक्षं गमयेयुः ॥

लकुटैर्घन्तीत्येके । ७ ।

लकुटैः काष्ठखण्डैः घ्नन्ति प्रहरन्ति ॥

नित्यवदेके वधं समामनन्ति । ८ ।

वधः प्रहारः ॥

उदायुषा स्वायुषेति यजमानो राजानमादायोत्था-
योर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटायाभिप्रव्रजति । ६ ।

उदायुषेत्युत्थानमन्त्रः तजिज्ञात् ॥

अदित्याः सदा ऽसीत्यध्वर्युः शकटनीडे कृष्णाजिनं
प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्यादित्याः सद आसीदेति
तस्मिन् राजानमासाद्य वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति
वाससा पर्यानक्षोदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णा-
जिनं पुरस्तात्प्रत्यानक्षत्यूर्ध्वग्रीवं वह्निष्ठादिशसनम् । १० ।

गौडं उपरिदेशः । अदित्याः सद आसीदेति यजुषा अक्षभ्राह्मामि-
त्युवा चासादयति । द्वयोरप्यासादनलिङ्गत्वात् । उत्तरस्यादिनेति
च न्यायात् वारुण्यर्चासादयतीति श्रुतेः । वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति
वाससान्येन परितो नक्षति राजानं । कृष्णाजिनं पुरस्ताद्द्वारप्रदेशे
बध्नाति । शकटद्वारं पिदधातीत्येव सत्यापाढः ॥

इति सप्तविंशौ कण्डिका ।

इति नवमः पटलः ॥

पाज्य वारुणमसीति योक्त्रपाशं परिहृत्य प्रत्यस्तो वरु-
णस्य पाश इत्यभिधानीं प्रत्यस्यति । १ ।

दर्शपूर्णमासवदिति मन्त्रातिदेशः । द्वयोर्धुरोरावृत्तिर्मन्त्रस्य । आखे-
दनं उद्यमनम् । उपस्तम्भनं काष्ठे ऽवस्थापनम् । शम्यायाः प्रतिमो-
चनं अभिनिहितयोक्त्रपाशे युगच्छिद्रे ऽवधानं . तद्वितीयस्याया-
वर्तते । उपाजनं प्रतिनयनं . तद्युगपत्क्रियते . द्विवचनलिङ्गता-
न्मन्त्रस्य । परिहरणं परितःकर्षणम् । अभिधानीप्रत्यमनं योक्त्रस्यैव
युगे बन्धनं . अभिधान्यन्तराभावात् । शिरोबन्धनमप्यसीति
केचित् ॥

एवमुत्तरमनडाहं युनक्ति । २ ।

एवं परिहरणप्रत्यमनाभ्यामित्यर्थः ॥

हरिणी शाखे विभ्रन्सुब्रह्मण्यो ऽन्तरेषे व* सर्पति ।
पलाशशाखे शमीशाखे वा । ३ ।

हरिणी हरिते ॥

अथाध्वर्युः शकटमन्वारभ्य संप्रेष्यति सोमाय राज्ञे
क्रीताय प्रोक्ष्यमाणायानुब्रूहि सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्व-
येति । ४ ।

नित्यः

सर्वासु सुब्रह्मण्यासु सुब्रह्मण्यमन्वारभ्य यजमानो
जपति सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते पृथिवी पादः । सासि
सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते ऽन्तरिक्षं पादः । सासि सुब्रह्मण्ये
तस्यास्ते द्यौः पादः । सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते दिशः
पादः । परोरजास्ते पञ्चमः पादः । सा न इपमूर्जं
धुक्ष तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नायमिति । ५ ।

सर्वासु कालभेदभिन्नासु ॥

एवं चिराहतामाहताम् । ६ ।

एकैकायां सुब्रह्मण्यायां चिराह्यमानायामाहतामाहतां प्रति सक्त-
त्सक्तजपत्वेव त्रिजपतीत्यर्थः ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायाम् । ७ ।

इत्यष्टाविंशौ कण्डिका ।

प्रच्यवस्व भुवस्पत इति प्राच्यो ऽभिप्रयाय प्रदक्षिण-
मावर्तन्ते । १ ।

अध्वर्युब्रह्मयजमाना इति शेषः ॥

श्येनो भूत्वा परापतेत्यध्वर्युं राजानमभिमन्त्रयते । २ ।

गतः ॥

अपि पन्थामगस्महीत्यध्वर्युर्यजमानश्च दक्षिणेनोत्तरेण वा राजानमतिक्रामतः । ३ ।

आहन्ते शकटे राजानमतीत्य गच्छतः ॥

अजेनाग्नीषोमीयेण कर्णगृहीतेन यजमानो राजानमोह्यमानं प्रतीक्षते नमो मिचस्येति । ४ ।

अजेन सह प्रतीक्षते । अजेन इत्यंभतेन* वा ॥

लोहस्तूपरो भवति । अप्यतूपरः । कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्गो वा । ५ ।

लोहः लोहितः । तूपरः अष्टङ्गः । कृष्णसारङ्गः कृष्णश्वेतः ॥

स्थूलः पीवा श्मश्रुणः । ६ ।

पीवा पीनाङ्गः । श्मश्रुणः श्मश्रुणा युक्तः ॥

औदुम्बर्यासन्धरत्निमाचशीर्षणानूच्या नाभिदघ्नपादा मौञ्जविवाना । तां सर्वे ऽध्वर्यवो ऽग्रेण प्राग्वंशं राजन्योह्यमान उद्गृह्णन्ति । ७ ।

शीर्षणे तिरस्ते फलके . अनूच्ये प्राच्यौ । तावरत्निमाचे यस्याः सा अरत्निमाचशीर्षणानूच्या । मौञ्जैस्तृणैर्विवानं यस्याः सा मौञ्जविवाना . मौञ्जीभौ रज्जुभिः श्रूतेत्यर्थः ॥

अग्नीन्प्रज्वलयन्ति । अग्निमग्नी वा । ८ ।

परिकर्म्यन्विजामन्यतमप्राप्त्यर्थं ब्रह्मवचनम् ॥

अग्रेण प्राग्वंशं प्रागीपमुदगीपं वा शकटमवस्थाप्य
पूर्ववदाखिद्योपस्तभ्य वरुणस्य स्तम्भनमसीति शम्यामु-
दृह्य विचृत्तो वरुणस्य पाश इति योक्तपाशं विचृत्यो-
न्मुक्तो वरुणस्य पाश इत्यभिधानीमुन्मुञ्चति । ९ ।

उद्धर्षणं उत्पाटनम् । विचर्तनं शिथिलीकरणम् ॥

एवमुत्तरमनङ्गाहं विमुञ्चति । १० ।

गतः ॥

विमुक्तः सव्यो ऽविमुक्तो वा । ११ ।

इत्येकोनविंशी कण्डिका ।

अथातिथ्यायास्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।*

प्रातिथ्येति कर्मणाम् । अग्रेरातिथ्यमनीत्यादिनिर्वापनान्तेषु अन्य-
देव्यो देवताभ्य आतिथ्यत्वेनानुकीर्तनात् । तन्त्रं अङ्गमसुदायः ॥

* The commentary to this kandikā is missing in bg; both of these MSS. have only वागेऽपादायेति पर्यायद्वयमिति शेषः comm. to Sūtra 15) The commentary given in the identical MSS. ik is by far more extensive than that of h which has been chosen for printing, this one evidently being the more original composition; it seems, however, to contain some doubtful readings.

द्वाविंशतिदारुरिधः । २ ।

अनूयाजममिदभावात् ॥

आश्ववालः प्रस्तरः । ऐश्वरी विधृती । कार्यार्थमयाः
परिधयः । वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि
कर्म प्रतिपद्यते । ३ ।

गताः ॥

यथार्थं पाचप्रयोगः । ४ ।

रूपेण सह नव कपालानि प्रयुनक्ति ॥

निर्वपणकाले पत्नीं शकटमन्वारम्भयित्वातिथ्यं निर्व-
पति । ५ ।

पात्र्या निर्वपे तस्या अन्वारम्भः ॥

पत्न्या वा हस्तेन । ६ ।

यदि पत्न्या हस्तेन निर्वपस्तदा हस्तो ऽग्निहोत्रहवणीधर्माङ्गमिति ।
अतो ऽग्निहोत्रहवणीशूर्पाभ्यां सह दक्षिणतः । शूर्पेण सह दक्षिणं
हस्तं प्रयुनक्ति अग्निहोत्रहवणीं च प्रोक्षणाद्यन्वेन । मानुषो ऽसि
दक्षाय वेति हस्तादानम् ॥

हस्तादा । हस्तान्निर्वपन्हस्ते सर्वाञ्छकटमन्वाञ्ज-
रेत् । ७ ।

अत्र पात्रीधर्मा हस्ता भवन्ति । पुरतः पात्रीं च मादयति संवापा-
द्यम् ॥

अग्नेरातिथ्यमसीत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ८ ।

निर्वपति ॥

देवताद्देशनस्य प्रत्याम्नायो भवति । ९ ।

वैष्णवो नवकपाल इति वचनादिष्णव इत्येतस्य स्थाने अग्नेराति-
थ्यमसीत्यादिभिः पञ्चभिर्निर्वापः ॥

पञ्चसु सावित्रं जुष्टं चानुपजति । १० ।

त्रयाणां मन्त्रवतां पर्यायाणां विकाराः पञ्च । तूष्णीकविकारः षष्ठः ।
‘अप्रमो ऽन्वावापः’ ॥

नोत्तरयोरित्येके । ११ ।

प्रश्नतौ त्रयाणां निर्वापाणां मन्त्रवत्त्वात् उत्तरयोः चतुर्थपञ्चमयोः
सावित्रजुष्टयोरभावः ॥

वैष्णवो नवकपालः पुरोडाशो भवति । १२ ।

गतः ॥

विष्णुवदेवात ऊर्ध्वं संस्काराः । १३ ।

अत ऊर्ध्वं प्रोक्षणादयो विष्णवे वो जुष्टमिति निर्वापादूर्ध्वमि-
त्येके ॥

हविष्कृता वाचं विसृज्योत्तरमनञ्चाहं विमुच्य । १४ ।

यदि पूर्वं न विमुक्तः ॥

* from 1k पञ्चपर्यायाणामेव देवस्य वेत्यादि जलाभ्यामित्यन्तस्य जुष्टपदस्या
नृपङ्गः कार्यः ॥

वारुणमसीति वासो ऽपादाय वरुणो ऽसि धृतव्रत
इति राजानमादायाच्छिद्रपत्रः प्रजा उपावरोहोऽश्व-
शतीः स्योनः स्योनाः सोम राजन्विश्वस्त्वं प्रजा उपा-
वरोह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्वित्युपावहृत्योर्व-
न्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजति । १५ ।

वासो ऽपादायेति पर्याणहनीयमिति शेषः ॥

इति त्रिंशौ कण्डिका ।

आसन्दीमादाय प्रतिप्रस्थाता पूर्वः प्रतिपद्यते । १ ।
प्रतिपद्यते गच्छति ॥

या ते धामानीति पूर्वया द्वारा प्राग्वंशं प्रविश्या-
परेणाहवनीयं दक्षिणातिहृत्य वरुणस्यर्तसदन्यसीति
दक्षिणेनाहवनीयं राजासन्दीं प्रतिष्ठापयति । २ ।

अतिहरणं व्रतप्रदाने व्याख्यातम् । अतिहृत्य राजानमन्यसौ प्रदाया-
गेणाहवनीयं प्रतिप्रस्थावाहतामासन्दीं प्रतिष्ठापयति ॥

तस्यां शकटवत्कृष्णाजिनास्तरणं राज्ञश्चासादनम् । ३ ।
शकटवदिति वचनादत्रापि यजुषर्चा चासादनम् । केचित्तु यजुषैवा-
सादयन्ति । मन समान्नाये त्वर्चा भावात् नासौ सूत्रकृतो भावः ।
शकटवदिति वचनात् । समान्नाये ऽपि यजुषः प्रदर्शनार्थलोपपत्तेः ।
सत्यापाठस्त्वपठदेव पृथग्भयचोभयमृग्यजुषम् ॥

वरुणो ऽसि धृतव्रत इति राजानमभिमन्त्रयते । ४ ।

गतः ॥

वारुणमसीति वाससा पर्यानद्यति * । ५ ।

वारुणमसि शयोरित्यादिना पुनः पर्यानद्यति ॥

एवावन्दस्व वरुणं बृहन्तं नमस्या धीरममृतस्य
गोपाम् । स नः शर्म चिवरुथं वियंसत्पातं मा द्यावा-
पृथिवी उपस्थ इत्येतया सर्वत्र राजानमासीदेत् । ६ ।

वाचनिके राजोपमर्पणे अध्वर्योरयं मन्त्रो न धादृच्छिक इति
द्रष्टव्यम् ॥

अग्निं राजानं चान्तरेण मा संचारिष्टेति संग्रे-
ष्यति । ७ ।

संग्रेषवत्सर्वे कुर्वन्ति ॥

अवहननादि कर्म प्रतिपद्यते । ८ ।

गतः ॥

चतुर्गृहीतान्याज्यानि । ९ ।

अनूयाजाभावादुपभूतानूयाजार्थग्रहणनिरूप्यम् । वक्ष्यते . पञ्चाष्टहीत-
निरासार्थं च ॥

चतुर्हेवातिथ्यमासाद्य संभारयजूंषि व्याचष्टे । १० ।

वाचष्टे जपति ॥

यजमानं वाचयतीत्येके । ११ ।

गतः ॥

पशुवन्निर्मन्थ्यः सामिधेन्यश्च । १२ ।

व्याख्यातं प्राक् ॥

पञ्च प्रयाजाः । १३ ।

निर्मन्थ्यवत्सु पशुचातुर्भास्त्रेषु प्रयाजविष्टद्विदर्शनात् सात्रापि मा
शङ्कीत्यारम्भः । अथवा यतः पञ्च प्रयाजा न चानूयाजाः तस्मात्
चतुर्थे सर्वमौपभृतं समानयतीति योज्यम् ॥

चतुर्थे सर्वमौपभृतं समानयति । १४ ।

गतः ॥

इडान्ता संतिष्ठते । १५ ।

इडान्ता मार्जगान्ता ॥

धारयति औवमाज्यमाज्यम् । १६ ।

गतः ॥

इत्येकत्रिंशी कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापलम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां
दशमः पटलः ।

इति दशमः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

आतिथ्याया ध्रौवात्सुचि चमसे वा तानूनम्रं समव-
यति । चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा । आपतये त्वा गृह्णामी-
त्येतैः प्रतिमन्त्रम् । १ ।

तानूनपात्संबन्धात्तानूनम्रमित्याज्यसमाख्या येन त्विजः सख्यमुपगच्छन्ति ।
चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वेति चतुरवत्तिनो ऽपि पञ्चावत्तप्राप्त्यर्थं, न
लितरस्येतरार्थं, तस्य पञ्चावत्तं सर्ववेति नियमात् । व्यवस्थितवि-
कल्पो वा स्यात्, उभयस्य व्यवस्थानुसारात् ॥

अनाष्टमसीति यजमानसप्तदशा ऋत्विजस्तानूनम्रं
समवमृशन्ति । २ ।

सदस्यानित्यत्वादुक्तं सप्तदशा इति । तेन सदस्यवरणे सो ऽथ्यवमृश-
त्येवार्थमाभ्यात् ॥

अनु मे दीक्षामिति यजमानः । ३ ।

गतः ॥

यं कामयेत यज्ञयशसमृच्छेदिति तं प्रथमम् । यदि
कामयेत सर्वानिति सर्वान्सद्भावमर्शयेत् । ४ ।

यज्ञनिमित्तं यज्ञो यज्ञयशसम् । यज्ञे साधु कृतमनेनेति तद्यं प्राप्नु-

यादिति कामयेत यजमानस्तं प्रथममवमर्शयेत् । यदि पुनः कामयेत
सर्वान्यज्ञयगसमृच्छेदिति तदा सदैव सर्वानवमर्शयेत् ॥

तस्माद्यः सतानूनमिणामित्युक्तम् । ५ ।

तस्माद्यः सतानूनमिणं प्रथमो द्रुहति स आर्तिमार्कतीत्युक्तम् ।
तस्मान्नान्योऽन्यस्मै द्रोघव्यमित्यर्थः ॥

प्रजापतौ त्वा मनसि जुहोमीति यजमानस्तानूनम्रं
चिरवृजिघति । ६ ।

गतः ॥

अन्वहं वा व्रतेष्वपिनयति । ७ ।

तदा तु प्रतिव्रतमावृत्तिर्मन्त्रस्य ॥

अग्नीन्मदन्त्यापा इति पृच्छति । ८ ।

किमापो मदन्ति उष्णीभवन्तीति प्रश्नः । तच्चातिथेन सह मदन्ती-
रधिश्यतीति बौधायनः ॥

मदन्ति देवीरमृता ऋतावृध इत्याग्नीध्रः प्रत्याह । ९ ।

गतः ॥

ताभिरेहीति संप्रेष्यति । १० ।

एहीति न स्रवते . दूरादाह्वानाभावात् ॥

मदन्तीरुपसृश्य तानूनमिणो विस्त्रस्य राजानं सहि-
रथैः पाणिभिराप्याययन्त्यंशुरंशुस्ते देव सोमाप्याय-
तामिति । ११ ।

आप्यायनसिद्धेन मन्त्रेणावमर्शनमेवाप्यायनम् । अङ्घ्रिः मेचनमित्यस्ये ॥

अथ निह्रुवते । दक्षिणे वेद्यन्ते प्रस्तरं निधाय दक्षि-
णान्पाणीनुत्तानान्कृत्वा सव्यान्नीच एष्टा रायः प्रेषे
भगायेति । १२ ।

शेमस्याप्यायितस्यान्तरिबदेवत्यत्वात्तच्छादनेन द्यावापृथिवीभ्यां नम-
स्काराच्चलिकरणं निह्रुवः . प्र वा एते ऽस्माद्धोकाश्चवन्त इत्यादि
प्रकृत्य द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्त्रिंशोक्ते प्रसिद्धिं गच्छतीति श्रव-
णात् . स्तवनात्प्रस्तारे निह्रुवते द्यावापृथिवीभ्यामेव तन्ममस्कुर्वन्तीति
बह्वृचश्रुतेः . नमो दिवे नमः पृथिव्या इति मन्त्रसिद्धाच्च ॥

अथ यजमानो ऽवान्तरदीक्षामुपैति । १३ ।

वर्तमानेष्वेव दीक्षाप्रतेषु व्रतान्तराणामधिकानामागमो ऽवान्तर-
दीक्षा ॥

अग्रे व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसीत्याहवनीय-
मुपतिष्ठते । १४ ।

गतः ॥

एतेनैवास्मिन्समिधमादधातीति वाजसनेयकम् । १५ ।

उपस्थानममिदाधानयोर्विकल्पः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

संतरां मेखलां समायच्छते । संतरां मुष्टी कर्षते । १ ।

संतरां संहततराम् ॥

तप्तव्रतो भवति । २ ।

उष्णमेव पयो व्रतयति ॥

मदन्तीभिर्मार्जयते । ३ ।

दैवी धियमित्युष्णाभिरेव हस्तौ मार्जयते । मदन्तीभिरुदकार्था-
ङ्कुह्य इति सत्याषाढः ॥

या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्येतेनैवात ऊर्ध्वं व्रत-
यति । ४ ।

अत ऊर्ध्वं अस्याङ्गः सायंव्रतप्रभृत्यौपसदव्रतान्येतेनैव व्रतयति । न
पूर्वेण सहाधिविनिवृत्ते इत्येवकारार्थः । यत्त्वद्यतनमहर्षतमवान्तरदी-
प्तोपायनोत्तरकालभाष्यपि दैत्वव्रतत्वात्पूर्वेणैव स्वकाले भवति ॥

प्रवर्ग्येण प्रचर्योपसदा चरन्ति । एतद्वा विपरीतम् । ५ ।

* अथ प्रवर्ग्येण प्रचरन्ति . स च मन्त्रब्राह्मणयोरनारभ्यान्नात इति
सूचकतापि स्वतन्त्र एव व्याख्यास्यते ॥

न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात् । ६ ।

अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति नियमात् अतिरात्रे प्रथमयज्ञे प्रतिषेधः ।
अथवा शाखान्तराभिप्रायेणाग्निष्टोमे ऽपि निवृत्तिः . न प्रथमयज्ञ
इति सामान्येन प्रतिषेधात् ॥

प्रवृत्त्यादा । ७ ।

गतः ॥

प्रवृत्त्याद्ब्राह्मणस्य । ८ ।

दुर्ब्राह्मणस्य प्रथमयज्ञे ऽपि प्रवृत्त्यादेव । व्याख्यातो दुर्ब्राह्मणः #

ब्रह्मवर्चसकामस्येत्येके । ९ ।

ब्रह्मवर्चसार्थिनो ऽपि काम्यतया तच्च प्रवृत्तजनमाश्नातमित्यर्थः ॥

यो ऽनूचानः श्रीचियस्तस्य प्रवृत्त्यादिति बह्वृच-
ब्राह्मणम् । १० ।

व्याख्यातो ऽनूचानः । यकृचब्राह्मणवचनादगम्य न तु विकल्पार्थः ,
तस्य न प्रथमयज्ञ इत्यादिनैव सिद्धत्वात् । अतो ऽनूचानस्य प्रथम-
यज्ञे ऽपि नियतः प्रवर्ग्यः ॥

आतिथ्यावर्द्धिरुपसदामग्नीषोमीयस्य च । तद्देव
प्रस्तरपरिधि । ११ ।

प्रस्तरस्य पृथग्ग्रहणमसद्वर्धनम् । आतिथ्यावर्द्धिरादीनामातिथ्यादि-
चयार्थमुत्पत्तिः । अतस्त्वन्यादाय तृष्णीं संतद्ध पुनः पुनः प्रयुञ्जीत ॥

तत्स्तीर्णं वर्द्धिस्तत्परिधिताः परिधय इत्येके । १२ ।

अथवा तत्रातिथ्यायामेवोत्तरार्थमपि स्तीर्णं वर्द्धिः . परिधयश्च तत्रैव
परिधिताः परिहिताः । न तु पुनः पुनरादाय प्रयुज्यन्त इत्यर्थः ।
अग्नीषोमीये तु देशभेदात्पुनः प्रयोगः ॥

उपसदस्तन्त्रं प्रक्रमयति । १३ ।

परिस्तरणाच्चेदनादि कर्म प्रक्रमयति ॥

प्राकृत इधो दशदारुवा । १४ ।

प्राकृत इत्यनेन प्रतिहसमानासु प्रक्रमयति स्वाधेनेन समिधेनै-
काष्ठानां पाञ्चदशमभिजतेऽन्तर्निधायैकविंशतिदारुत्वं . परिधीनां
समिद्धयस्य चाभावेन षोडशम्यो जनतिरेकात् । षोडशदारुमित्येव
सत्यापाठः । तेन षोडशधेत्यूहः । दशधेति तु दशदारौ । तथा एकां
समिधं यज्ञायुनुसंचरामित्युभयत्र ॥

वेदं कृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रति-
पद्यते । यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति । १५ ।

गतः ॥

स्फ्यमग्निहोत्रहवणीं सुवं जुहमुपभृतं भुवां वेद-
माज्यस्थालीमिति द्वन्द्वं प्रयुज्य पवित्रे कृत्वा यजमान
वाचं यच्छेति संप्रेष्यति । १६ ।

* यथार्थमित्यनेनैव सिद्धेः पुनःस्फ्यादिवचनमसंदेहार्थम् । तथान्यदपि
यावदुक्तमेवोपसदि क्रियते । पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति
वचनाददृष्टार्थत्वे ऽपि प्रणीता नेष्यन्ते । कात्यायनेन तत्र तामासु-
कृत्वात्तदिरामार्था वा यज्ञः ॥

वाग्यतः पात्राणि संमृश्य प्रोक्षणीः संस्कृच ब्रह्मा-
णमामन्त्र्य पात्राणि प्रोक्षति । १७ ।

संसर्जनप्रोक्षणमन्त्रयोः पण्डुवदूहेऽवगन्तव्यः . यथा संविशेतां दैवौ
विशौ पात्रे इति . श्रुम्भेयां दैव्याचेति च । तत्र प्राक् प्रोक्षणाद्यञ्जं
युनक्ति यजमानः ॥

अत्र वाचं विसृजते । १८ ।

गतः ॥

स्फ्यमादाय । १९ ।

इति द्वितीया कण्डिका ।

लोमभ्यो ऽधि स्तम्बयजुर्हत्वोत्तरं परिग्राहं परिगृह्य
संप्रेष्यति प्रोक्षणीरासादयेधमुपसादय सुवं च सुचश्च
संमृष्ट्वाज्येनोदेहीति । १ ।

मन्त्रेण स्फ्यादानं स्तम्बयजुरर्थत्वात् । लोमानि बर्हिः तस्योपरि दर्भै
निधाय स्तम्बयजुर्हरति । तत्र वर्पतु ते द्यौरिति यजमानमेव प्रत्य-
वेक्षते . वेदेऽन्त्रत्वादवेक्षितत्वाच्च । खनिप्रत्यवेक्षणं तु निवर्तते .
खनेरभावात् । तत उत्तरपरिग्राह एव क्रियते । अस्त्रीर्णत्वे तु वेदे-
र्यथाप्रकृति सर्वमेव क्रियते । सूचकारस्तु स्त्रीर्णपचमेवानुसंधत्ते ॥

आज्यग्रहणकाले ध्रुवायामेव गृह्णाति । प्रोक्षणीर-
भिमन्त्य ब्रह्माणमामन्त्येधं वेदिं च प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषं
निनीय पवित्रे अपिसृज्यैकामाधारसमिधमाधायान्त-
र्वेदि विधत्ते निधाय ध्रुवां सुवं च सादयति । एताव-
सदतामिति मन्त्रं संनमति । २ ।

मध्ये । तस्यां सुपर्णावधि यौ निविष्टौ तयोर्देवानामधि
भागधेयमित्यभिमन्त्र्य । ३ ।

वेदिं करोतीति विपरिणामेन संबन्धः । वेदं कृत्वा स्थादानादि
आ उत्तरपरिग्रहात्कृत्वा चतुःश्लिखण्डेत्यभिमन्त्र्य चैवं वेदिं करोत्य
ध्वर्युरित्यर्थः ॥

चात्वालाद्वादशसु प्रक्रमेषु प्रत्यगुत्तरः । तावत्ये-
वाध्वन्युदग्यथा चात्वालः । ४ ।

चात्वालमध्यात्प्रत्यग्द्वादशसु प्रक्रमेषूपदवेदेर्यावति चात्वालस्तावत्य-
ध्वन्युत्तरः स्यात् । दार्शिकवेदिवदेव पुरस्ताद्वितीयदेशे उदग्देदि-
पदे स्तम्बयजुर्निवपतीत्युक्तं भवति । स्तम्बयजुरपादानदेशो ऽप्येतेनैव
व्याख्यातः । मध्यमस्य वेदितृतीयस्य पूर्वार्धादिति । तत्रोपरवदेशा-
त्स्तम्बयजुर्हरीतीति कात्यायनबोधायनौ ॥

व्याख्यातश्चात्वाल उत्तरवेदिश्च । ५ ।

चात्वालोत्तरवेदी तु पश्चादेव व्याख्याते । दशपदां सोमे करोती-
त्यादिना । ते तथैव कार्ये इत्यर्थः ॥

उदुम्बरशाखाभिः स्रक्षशाखाभिर्वा प्रच्छन्ना वसति ।
। ६ ।

उत्तरवेदिरिति* शेषः । तथा उदुम्बरशाखाभिच्छन्नां परिवासयतीति
व्याख्यातः ॥

* Corrected, the MSS have उत्तरवेदिमिति .

श्रोभूत उत्तमे प्रचर्ग्योपसदौ प्रतिसमस्यति । ७ ।

प्रतिसमासमेव व्याकरोति ॥

पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य तदानीमेवापराह्निकीभ्याम् ।
। ८ ।

प्रचरतीति विपरिणामेन संबन्धः । प्रचर्येत्येव वानुषज्योत्तरसूत्रेण
सहैकग्रन्थो योजयितव्यः ॥

अत्र प्रवर्ग्यमुद्वास्य पशुबन्धवदग्निं प्रणयति । ९ ।

प्रणयनीयेष्वाधानाद्यतिसुक्त्रयन्तेन विधिना प्रणयति ॥

एष सोमस्याहवनीयः । यतः प्रणयति स गार्ह-
पत्यः । १० ।

एतस्मिन्नेवातः परमाहवनीयकर्माणि क्रियन्ते, तद्योनौ तु शाला-
मुखीये गार्हपत्यकर्माणि । सत्यापाढभारद्वाजयोस्तु मतात् आग्नीध्र-
प्रणयनात्परत एव तत्र गार्हपत्यकर्माणीति द्रष्टव्यम् ॥

अग्निवत्युत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । ११ ।

केषांचिदत्र सूत्रकृतां मतम् । अग्निं प्रणीयानन्तरमेवामिक्षायाः
शाखाहरणमिति तद्विरामार्थमुक्तमग्निवतीति । वेदिदेशे अग्निवत्य-
नन्तरमुत्तरपरिग्रहः, ततः शाखाहरणमित्यर्थः । विपरीतपरिग्रह-
सूचनार्थं वा, वसवस्त्वेति परिग्रहस्य ते अग्निना ग्राह्यो ऽजयन्निति
प्रागग्निना परिग्रहस्तवनान् ॥

वक्ष्यति स्तरणीमेतामेके इति । वज्रसं भूयिष्ठम् । प्राचीनं प्रागप-
वर्गम् । प्रयुक्तपूर्वे प्रागेव कार्यपूपयुक्ते । प्रतिहतशम्ये प्रतिसुक्तशम्ये ।
अव्यवनयन् दक्षिणत उत्तरतश्च पृष्ठयामतीत्योभे अनयन् ॥

अथैने पत्नी पदतृतीयेनाज्यमिश्रेणोपानक्ति । ४ ।

आज्यमिश्रेणेति वचनात् आज्यमप्यञ्जनसाधनम् । तेन पदनाशे ऽपि
केवलेनाज्येनानक्ति । पव्यनेकत्वे ऽपि मुख्योपानक्ति । अवमंस्कारत्वात् ॥

आ नो वीरो जायतामिति द्विर्दक्षिणामक्षधुरं
दक्षिणेन हस्तनोत्तानेन प्राचीनम् । ५ ।

यत्र चक्रं प्रोतं भवति स प्रदेशो ऽक्षधुरा । दक्षिणस्य हविर्धानस्य
दक्षिणामक्षधुरां द्विरुपानक्ति ॥

न च हस्तमावर्तयति । ६ ।

प्रागगतं द्रष्टुं न प्रत्यगपकर्षति ॥

एवमितराम् । ७ ।

उत्तरामप्यक्षधुरामेवमनक्ति ॥

सकृदा । ८ ।

इतरामित्यन्वयः । आगन्तर्यात् । सकृत्सकृद्वेत्यवचनाच्च ॥

तथोत्तरस्य हविर्धानस्योपानक्ति । ९ ।

अक्षधुरामिति शेषः ॥

युञ्जते मन इति सावित्रियर्चौत्तरवेदिके हुत्वा
हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेष्यति ।
प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति वा । १० ।

मतान्तरनिरासार्थमौत्तरवेदिकग्रहणं. बौधायनकात्यायनाभ्यां शाला-
मुखीये होमवचनात् ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायां प्राची प्रेतमध्वरमित्युद्धृत्तः
प्रवर्तयन्ति । ११ ।

धुर्यवद्युगधुरौ हस्तेनोर्ध्वं गृहन्तः प्राङ्मन्यन्त्यनघौ अध्वर्युप्रतिप्रस्था-
चादयः ॥

स्थाच्चेदक्षशब्दः सुवागित्यनुमन्त्रयेत् । १२ ।

तमवशब्दमिति शेषः. अक्रन्ददग्निरित्यक्षगन्धमनुमन्त्रयत इत्यग्नौ
दर्शनात् ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य वर्त्मनि वर्त्मनोर्वा हिरण्यं
निधायेदं विष्णुर्विचक्रम इत्यध्वर्युर्हिरण्ये जुहोति । १३ ।

दक्षिणस्य चक्रस्य वर्त्मन्युभयोश्चक्रयोर्वा वर्त्मनोर्जुहोति ॥

एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता । १४ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

इरावती धेनुमती इति जुहोति । १ ।

उत्तरस्य वर्तमानि वर्तनेवेति शेषः ॥

अथ जन्मं भयं नुदाप चक्राणि वर्तय । गृहं सोमस्य गच्छतमिति वितृतीयदेशे वेद्या अध्वर्युर्होता ब्रह्मा मैत्रावरुणो वा पदापनुदति । लोष्टं वा वहिर्वेदि निरस्यति । २ ।

वेद्याः पश्चिमादन्तादारभ्य द्वादशभ्यः प्रक्रमेभ्यः पूर्वशिन्देभ्यो यत्किञ्चित्पांस्तादि तत्तदैव पदा प्रेरयति । वहिर्वेदि वा लोष्टं निरस्यति ॥

आहवनीयाच्चीन्प्रतीचः प्रक्रमानुच्छिष्यात्र रमेथामिति नभ्यस्ये स्थापयित्वा वैष्णवमसि विष्णुस्त्वोत्तम्नात्वित्युपस्तभ्य दिवो वा विष्णवित्वध्वर्युर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणं कर्णातर्दमनु मेधीं निहन्ति । तस्यामीपां निनह्यति । ३ ।

उत्तरवेदेः पश्चात्त्रिषु प्रक्रमेषु हविर्धानस्यानं . तत्र यथा नभ्यस्ये भवतः तथानसी स्थापयति । नभ्यं नाम चक्रस्य मध्यमं फलकं यत्र नाभिः क्रियते . मध्ये नभ्यमिति लिङ्गात् । तेन भूमिष्ठे न स्थिते भवत इत्यर्थः । कर्णातर्दः कीलं . तदनु तत्तमीपे मेधीं अवष्टम्बन्तुं दिवो वा विष्णवित्यागीःपदयरा* निहत्य तस्यामीपां वप्राति ॥

* Thus b; c आगीर्षदयरा, lik आमीर्षदयरा; Taitt. S. O. 2. 9. 4 and Taitt. Prātis. 5, 10 आगीर्षदयरा.

एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता विष्णोर्नु कमित्युत्तरं
कर्णातर्दमनु । ४ ।

मेयीं निहन्तीत्यादेरनुषङ्गः । एवमुपस्तम्भनादि वन्धनान्तं करो-
तीत्यर्थः । स्थापनं त्वभयोर्युगपदध्वर्युरेव करोति । रमेथामिति
दिवचनात् । अथवापरवमन्ववत्समुदायापेक्षयापि दिवचनोपपन्नेः
स्थापनमप्युभयोरुभौ कुरुतः । तथा अत्र रमेथामिति स्थापयत
इत्येव सत्यापाठभारद्वाजौ ॥

ऊर्ध्वाः शम्या उद्धृद्ध्योपरिष्ठात्परिवेष्टयन्ति । ५ ।

ऊर्ध्वा उत्पाद्य अधःकुम्भाः प्रतिमुच्य रज्ज्वादिभिरुपरिष्ठात्परिवेष्ट-
यन्ति यथा न पतन्ति ॥

उत्ताना हि देवगवा वहन्तीति विज्ञायते । ६ ।

शम्यानां विपरीतप्रतिमोकस्तुतिरियमादरार्था ॥

महे वा विष्णविति सर्वतः स्थूणाः परिमिनेति । ७ ।

महे वा विष्णवित्यादिना षट्क्षेपेण समन्ततः स्थूणा निखनन्ति ।
अयंलक्षणे तु इविधानस्यायामव्याप्तौ । चरन्निविस्तारस्य नवाया-
मस्य हृदिस्तथस्य विधानादधोदेशप्रमाणमपि तेनैव व्याख्यातमि-
त्यपरम् ॥

पुरस्ताच्चान्तः खरायावकाशं शिष्टा । ८ ।

पुरस्ताद्वागीयाः स्थूणास्त्वन्तः खरायावकाशमुच्छिष्य ततो बहिर्मि-
नेतीत्यर्थः ॥

उदञ्चौ वंशावत्यादधाति पश्चात्पुरस्ताच्च । ८ ।

पाश्चात्यासु पौरस्यासु च स्यूणासु द्वौ वंशावधिनिदधाति ॥

समानं सांकाशिनं शालामुखीयहोत्रीयौत्तरवेदिकानाम् । १० ।

सर्वतो दर्शनं सांकाशिनं . तदेषां समानं भवति । यथैकस्यः सर्वानपि पथेक्षयार्जवेनैषां द्वारावकाशः कार्य इत्यर्थः ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

विष्णो रराटमसीति पुरस्ताद्रराट्यां तिर्यञ्चं वंशं धारयन्विष्णोः स्यूरसीति स्यूत्वा विष्णोर्ध्रुवमसीति प्रज्ञातं ग्रन्थं कृत्वा प्राचे वंशानत्याधाय विष्णोः पृष्ठमसीति तेषु मध्यमं छदिरध्यूहति व्यरतिविस्तारं नवायामम् । १ ।

रराटीं तावद्वाच्ये मत्यायाढः . तेजनी रराट्यैषीकी प्राच्यणूकाण्डा मध्ये विष्णूता तां वंशे निवध्रीतेति । तेजनी यष्टिः . यथोक्तं वाक्ये . तेजन्या उभयतो ऽन्तयोरिति . चतुःसंधिर्होपुरनीकं ग्रन्थस्तेजनं पणानीति च . सोमः ग्रन्थो विष्णुस्तेजनमिति च । ऐषीकी काशमघौ । प्राची प्रागायता न तूदीची । अणूकाण्डा दीर्घस्वान्दमः . अणूकाण्डा अम्यूनपर्वेति यावत् । मध्ये विष्णूता मध्ये सुधिरं कृत्वा सूत्रे प्रोता एवंभूता तेजनी रराटी तोरणस्थानीययोः पूर्वदारम्यूनयो-

रूपरि वंशे निवर्धनीत्यर्थः ॥ एवं पुरस्तात्सूत्रा रराख्या उपरि तोरण-
खोपरि फलकस्यानीयं वंशं तोरणमूणयोरेव बद्धं धारयन् तं सूत्रा
यन्त्रिं करोति । सेवनं तदपरिष्ठाद्याख्यास्यते । तत उदोर्ध्वोर्ध्वयोः
प्राचो वंशान्त्याधाय तेषु मध्यमं हृदिस्थिरद्विविहारं नवायामं
चाधूहति ॥

तूष्णीमितरे हृदिपो अध्यूह्य कटांस्तेजनीरिति हृद्य-
न्तरालेषु प्रवर्तमुपास्यति । २ ।

इतरे अपि तथापरिमाणे एवाधूह्यन्तरालेषु कटांस्य तेजनीश्च
प्रवर्तं प्रवृत्त्यप्रवृत्त्य क्षिपति । तेजन्यो यष्टयः, पूर्ववत्काभिचिद्यष्टिभिः
सह कटान्वद्धा तत्रतत्र क्षिप्त्वे ऽवदधातीत्यर्थः । तेजन्यकृष्णविशेषाः
पूर्ववद्धद्धाः कटैः सह चियन्त इत्यन्ये ॥

ते ऽन्तर्वर्ता भवन्ति । ३ ।

य इमे कटतेजनीबद्धा उपात्तास्त एव अन्तर्वर्तान्करोति व्यावृत्त्या
इति ब्राह्मणे ऽन्तर्वर्ता इत्युक्ता इत्यर्थः ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इति सर्वतः परिश्रित्य विष्णोः
अप्चे स्थ इति रराख्या अन्तौ व्यस्यति । संमृशतीत्येके । ४ ।
व्यस्यति विसारयति ॥

विष्णोः स्थूरसीत्यध्वर्युर्दक्षिणां दार्वाहुं स्थूत्वा विष्णो-
र्ध्रुवमसोति प्रज्ञातं ग्रन्थिं करोति । ५ ।

दार्वाहुः दारमूला । सेवनं तु बौधायनो व्याचष्टे, अथ दक्षिणे
दार्वाहौ कुशहस्तमुपनिष्ठत्वा दर्भणं प्रवयति दर्भणे स्रज्यां विष्णोः

सूरसि विष्णोर्भुवमसीति ग्रन्थिं करोतीति । दर्भणं सूचीप्रोतया
रज्ज्वा कृत्तवत्कुशानुपचारयन् आयादेष्टयित्वाये यद्वातीत्यर्थः ॥

ग्रन्थिकरणमेके पूर्वं समामनन्ति । ६ ।

अथवा मूल एव मन्त्रेण ग्रथितया रज्ज्वा वेष्टयित्वा तृष्णीमघे
ऽग्रमुपगूहतीत्यर्थः ॥

यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रथीयादित्युक्तम् । ७ ।

यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रथीयाद्यत्तं न विसंभयेदमेहेनाध्वर्युः प्रसीयेतेत्युक्तं
ब्राह्मणे । तस्माद्यत्र प्रथमे ग्रन्थयस्तत्र ग्रथितास्ते सर्वे प्रज्ञाताः कार्याः
पश्चाद्विसंभनीयाश्चेति भावः ॥

एवमुत्तरां प्रतिप्रस्थाता । ८ ।

सीव्यतीति शेषः ॥

एवमपरे सीव्यतः । ९ ।

अपरे अपरस्य द्वारस्य द्वार्ये ॥

पुरस्तादुन्नतं पश्चान्निनतं हविर्धानम् । १० ।

गतः ॥

वैष्णवमसि विष्णवे त्वेति संमितमभिमृशति ।

संमितं निर्मितम् ॥

दत्यष्टमी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

प्र तद्विष्णु स्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः । यस्योरुषु चिषु विक्रमणेष्वाधिक्षियन्ति भुव-
नानि विश्वेति संमितात्प्राड् यजमानो निष्क्रम्याहव-
नीयाक्षीन्प्राचिः प्रक्रमान्प्रक्रामन् यस्योरुष्विति । १ ।

प्र तद्विष्णुरित्युवा हविर्धानान्निक्राम्य पुनर्यस्योरुष्वित्येधचनम् ।
यावधीस्त्रीन्प्रक्रमान्प्रक्रामति । प्रक्रमत इति प्रक्रमः पदं यस्योरुषु
चिषु विक्रमणेष्वाधिक्षियन्ति मन्त्रवर्णात् । चिः प्रक्रमतीति विज्ञायत इति
भारद्वाजेन व्यक्तवचनाच्च ॥

नाध्वर्युः प्राड् हविर्धाने अतीयात् । २ ।

अपरया द्वारा प्रविष्टो ऽतीत्य हविर्धाने प्राड् न गच्छेत् । तथा
नाध्वर्युः पूर्वेण दारेण हविर्धाने प्रविश्यापरेण निष्क्रामेदिति
कत्याषाढः ॥

अतीयाच्चेद्वैष्णव्यर्चा संचरेत् । ३ ।

प्रमादाद्दक्षविदं विष्णुरिति वैष्णव्या गच्छेत् ॥

पट्सु प्रक्रमेपूत्करात्प्रत्यगाग्नीध्रं मिनेति । अर्धम-
न्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि । प्राचीनवर्षं चतुःस्थूणं सर्वतः परि-
श्रितं दक्षिणतः उपचारम् । ४ ।

उत्करात्प्रत्यक् पट्सु प्रक्रमेपु वेदेर्मध्यं भवति । स पूर्वावधिराग्नी-
धगारम् । तस्य चार्यलक्षणावायामथासौ । दक्षिणतः उपचारं दक्षिणा-
धारम् ॥

अपरस्मादेद्यन्ताच्चिपु पुरस्तात्प्रक्रमेषु तिर्यक् सदो
मिनोति । ५ ।

तिर्यक् उदगायतम् ॥

अष्टाया द्वेप्यस्य । ६ ।

न तथा कार्यमिति भावः ॥

नवारन्निविस्तारं सप्तविंशतिरुदगायतम् । अपार-
मितं वा । ७ ।

नवारन्निविस्तारं भवति । उदगायामस्तु सप्तविंशतिरुदगः. ततो
ऽपि बाधिकः । तयार्वांगष्टादशापि लभ्यन्ते. अष्टादशेत्येकेषामिति
श्रुत्ये वचनात् ॥

यावद्वत्विग्भ्यो धिष्णिनेभ्यः प्रसर्पकेभ्य आसं मन्थेते-
त्यपरम् । ८ ।

अर्थलक्षणावायामव्यामावित्यर्थः ॥

दक्षिणतः प्रक्रमे पृष्ठाया औदुम्बरीं मध्ये सदसो
मिनोति । ९ ।

आयामतो विस्तारतश्च मध्ये मिनोति ॥

दक्षिणा सदः प्रति कर्षेद्यथा सांकाशिनस्तुः ३१७

मांकाग्निनस्याविरोधो यथा स्यादिति । इतरथा ह्यौदुम्बर्या तिरो-
धीयत इति भावः । अविरोधमित्यर्थाभावे ऽप्ययीभावः ॥

यूपवदौदुम्बर्या अवटसंस्कारः शकलवर्जम् । ११ ।

अध्यादानादिरवस्तरणान्तो विधिः समानो यूपेण ॥

अग्नेणावटं प्राचीं निधाय तूष्णीं प्रक्षाल्याथैनां यव-
मतीभिः प्रोक्षति । दिवे त्वेत्यग्रम् । अन्तरिक्षाय त्वेति
मध्यम् । पृथिव्यै त्वेति मूलम् । १२ ।

तूष्णीं प्रक्षालनं परस्तादर्वाच्याः प्रोक्षणं च विशेषः ॥

उद्दिवं स्तभानान्तरिक्षं पृथेति प्राचीनकर्णां सहो-
ज्ञात्रोच्छ्रयति । उच्छ्रयस्व वनस्पते सजूर्देवेन वर्हिषेति
वा । १३ ।

कर्णः क्षुद्रशाखामूलः । स यथा प्राग्भागगतो भवति तथोत्थापयति ॥

इति नवमौ कण्डिका ।

द्युतानत्वा मारुतो मिनोत्विति प्राचीनकर्णां सहो-
ज्ञात्रा मिनोति । १ ।

पुनः प्राचीनकर्णवचनं स्थापने ऽपि तथात्वनियमार्थम् ॥

ऊर्ध्वं निखाताद्यजमानसंमिता । २ ।

यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति ब्राह्मणमेवं व्याख्येयमिति भावः ॥

पर्यूहणपरिद्वं हणपरिषेचनानि यूपवत् । ३ ।

गतः ॥

तस्या विशाखे हिरण्यं निधाय घृतेन द्यावापृथिवी
आपृणेत्यामिति सुवेण हिरण्ये जुह्वदान्तमौदुम्बरीमन्व-
वस्तावयति । ४ ।

तस्याः कर्णे हिरण्यं निधाय तस्मिन्भूयिष्ठामाहुतिं जुह्वयया भूमिं
प्राप्नुयात्तयौदुम्बरीमन्वाज्यमवस्तावयति* । भूमिं प्राप्ते स्वाहा-
करोतीति कात्यायनः ॥

एषा सदसः स्थूणानां वर्षिष्ठा । ५ ।

वर्षिष्ठा स्यविष्ठा ॥

नाभिद्वयः पर्यन्तीयाः । ६ ।

पर्यन्तेषुभवाः पर्यन्तीयाः . ता नाभिद्वयः । मध्यमास्त्वौदुम्बरी-
समानारोहा एव ॥

नीचैः सदेा मिनुयादृष्टिकामस्य । उच्चैरदृष्टिकाम-
स्येत्येके । ७ ।

सदसो नीचैस्त्वोच्चैस्त्वे त्वौदुम्बर्या एव नीचोच्चत्वाभ्यामिति द्रष्टव्यम् ॥

उदच्चः प्राच्य वंशानत्याधायैन्द्रमसीति तेषु मध्य-
मानि वीणि छदीप्यधूहति । ८ ।

उदघ्नः उदीचः । त्रिषु मन्त्रस्यावृत्तिः । एकवचनात् । तथा ऐन्द्र-
मघीत्येकैकं मथमानि हृदींषीत्येव भारद्वाजः ॥

विश्वजनस्य छायेति त्रीणि दक्षिणानि । इन्द्रस्य सदा
ऽसीति त्रीण्युत्तराणि । १६ ।

पूर्वेण व्याख्यातौ ॥

दक्षिणान्युत्तराणि चौदुम्बरीमभ्यग्राणि भवन्ति । १० ।

दक्षिणान्युदगग्राणि । उत्तराणि दक्षिणाग्राणीत्यर्थः ॥

दक्षिणान्युत्तराणि करोतीति विज्ञायते । ११ ।

उत्तराणि सर्वेषामुपरिश्रयानि ॥

नवच्छदीति काम्यानि । १२ ।

काम्यानि च नवच्छदि तेजस्कामस्येत्यादिब्राह्मण एवानुसंधातव्यानि
नवच्छदिः पचसु नित्यः काम्यश्च । काम्यानामपि हृदिषां पूर्ववदेव
वेधा विभागो ऽवगन्तव्यः ॥

नवाग्निष्टोमे । पञ्चदशोक्त्ये । षोडश षोडशिनि ।
सप्तदश वाजपेये ऽतिरात्रे च । एकविंशतिः सत्त्वाहीना-
नाम् । १३ ।

एतान्येतेषां नियतानि । प्राकृतसंख्यैव त्वन्येषां सोमानाम् ॥

अन्तर्वर्तीः परिश्रयणं सांकाशिनं दाराविति हवि-
र्धानवत् । १४ ।

गतः ॥

इन्द्रस्य स्यूरसीति सीव्यति । इन्द्रस्य ध्रुवमसीति ।
प्रज्ञातं ग्रन्थिं कृत्वैन्द्रमसीन्द्राय त्वेति संमितमभि-
मृशति । १५ ।

तत्र विष्णोः स्नान इन्द्रस्यादेगनमित्येतावान्विशेषः ॥

नाध्वर्यः प्रत्यङ् सदो ऽतीयात् । धिष्ण्यान्धेतारं
वा । १६ ।

नाध्वर्युः पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्यापरेण निष्क्रामेत् । तथा
नापरेण द्वारेण सदः प्रविश्य पूर्वेण निष्क्रामेदिति च मत्यापाढः ।
सदस्यपि धिष्ण्यानतीत्य न गच्छेत् । तत्र तु होतारं वेत्यसिन्कल्पे
धिष्ण्यातिगमने ऽपि न दोषः ॥

यद्यतीयादैन्द्रियर्चा संचरेत् ॥ आ घा ये अग्नि-
मिन्धते स्तृणन्ति बर्हिःरानुपक् । येषामिन्द्रे युवा सखेति
स्तरणीमेतामेके समामनन्ति । १७ ।

यत्र स्तृणाति पूर्वोत्तरच वा तत्रायं मन्त्रः स्यात् ॥

श्चैत्रपत्या वा संचरेत् । १८ ।

श्चैत्रस्य पतिना वयमिति श्चैत्रपत्या ॥

उपरवकर्मैके पूर्वं समामनन्ति । सदःकर्मैके । १९ ।

गतः ॥

इति दग्मी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात्पुरोऽक्षं चतुर उपर-
वानवान्तरदेशेषु प्रादेशमुखान्प्रादेशान्तरालान्करोति
॥ ११ ॥

पुरोऽक्षं पुरस्तादक्षम् । प्रादेशान्तरालं उपरवादुपरवस्थान्तरालपरि-
माणमपि प्रादेश इत्यर्थः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभिमादाय परिलिखितं
रक्षः परिलिखिता अरातय इति विदक्षिणपूर्वं परि-
लिखति । २ ।

सावित्रेणाधिलिङ्गेनादानम् ॥

एवमितरान्प्रदक्षिणमुत्तरापवर्गम् । ३ ।

परिलिखतीति शेषः । तत्र सत्यायाडादिभिः कैचित्कमान्तराद्येवात्
नक्षिरामार्थं प्रदक्षिणवचनम् । उत्तरापवर्गं उत्तरार्धपवर्गम् ॥

एवमनुपूर्वार्धवैपुल्यं ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते । ४ ।

॥ ११ ॥

अधस्तात्संवृणा भवन्ति । उपरिष्ठादसंभिन्नाः । ५ ।

अधस्तादेकौभृता भवन्ति । उपरिष्ठादधकीर्णाः ॥

तूष्णीं बाहुमात्रान्धात्वा रक्षोदणो बलगहनो
वैष्णवान्बुनामीति खनति । ६ ।

तूष्णीं भर्गमन्धात्वा ततो दक्षिणपूर्वं मन्त्रेण खनति ॥

एकवदुपरवमन्त्रानेके समामनन्ति । ७ ।

यथा रत्नोद्घणं वल्लगघ्नं वैष्णवमिति संमृश इममिति च ॥

विराडसीति बाहुमुपावहृत्येदमहं तं वल्लगमुदपा-
मीत्युदुष्योपरवन्त्यन्ते ऽववाधते गायत्रेण छन्दसाववाधे
वल्लग इति । ८ ।

उदुष्य पांसुनुद्धृत्य न्यन्ते ऽववाधते विसप्तमीपदेशं हस्तेनावपीडयति ॥

हरामि वैष्णवानिति हरति । अववाधे दुरस्युरि-
त्यग्नेषोपस्तम्भनं निवपति । ९ ।

गती ॥

एवं सर्वान्करोति । १० ।

एवं खननादिनिवपनान्तेन विधिना अन्यानपि करोति ॥

एतावन्नाना । पूर्वेणपूर्वेण मन्त्रेण बाहुमुपावहृत्यो-
त्तरेणोत्तरेण छन्दसाववाधते । ११ ।

पूर्वेणपूर्वेणेति सम्राडसीत्यादेरुत्तरोत्तरस्यैव मन्त्रस्य वक्ष्यमाणच्छन्दो-
ऽपेक्षया पूर्वत्वाभिधानम् । सम्राडसीत्यादिनोत्तरोत्तरेण पूर्वं बाहु-
मुपावहृत्य ततश्चैष्टुभेन जागतेनेत्यववाधनमन्त्रादिभूतेनोत्तरोत्तरेण
छन्दसाववाधत इत्यर्थः ॥

गायत्रं चैष्टुभं जागतमानुष्टुभं पाङ्कमित्याम्नातानि
भवन्ति । १२ ।

कन्दासीति शेषः । पाङ्कं चानुष्टुभेन विकल्पते ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

प्रथमं वा सर्वेषु । १ ।

प्रथममेव वा हृन्दः सर्वेषूपरवेपु भवेद्यत्सगाखायामाद्यातम् ॥

विराडसि सपत्न्या समाडसि आतृव्यहा स्वराडस्य-
भिमातिहा विश्वाराडसि विश्वासां नाद्राणां हन्तेति
बाह्व उपावहरतो ऽध्वर्युर्यजमानश्च । २ ।

सुगपदुभावेकैकसिन्वाह्व चिपतः ॥

संमृश इमानायुपे वर्चसे च देवानां निधिरसि
द्वेपोयवनः । युयोध्यस्मद्वेपांसि यानि कानि च *
चक्षुम ॥ देवानामिदं निहितं यदस्यथाभाहि प्रदि-
शश्चतस्रः । कृण्वानो अन्या अधरान्सपत्नानित्युपर-
वान्संमृश्य दक्षिणपूर्वं यजमानो ऽवमृशति । उत्तरा-
परमध्वर्युः । ३ ।

एवं तत्रतश्च बाह्व उपावहत्य तंतं संमृश च ततः पृथगेनानवमृशतः ॥

अथ यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किमचेति । भद्र-
मितीतरः प्रत्याह । तन्नौ सहेत्युक्तोत्तरपूर्वं यजमानो
ऽवमृशति । दक्षिणापरमध्वर्युः । तथैव प्रश्नः प्रतिवचनं
च । तन्न इत्याह यजमानः । ४ ।

गतः ॥

* च is missing in the MSS. See Maitr. Samh. I. 2, 10.

रक्षोहणो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवानिति यव-
मतीभिरुपरवान्प्रोक्ष्योत्तरैर्मन्त्रैरवनयामीति प्रोक्षणी-
शेषमवटे ऽवनीय यवो ऽसीति यवमवास्यावस्तृणामीति
बर्हिषावस्तीर्याभिजुहोमीत्याज्येनाभिजुहेति । ५ ।

अवस्तरणं अवटोदरस्तरणम् ॥

एवं सर्वान्करोति । ६ ।

एवं प्रोक्षणाद्यभिहोमान्तेन विधिना दण्डकलितवदभ्यस्तेन सर्वानेकैकं
संस्करोति ॥

रक्षोहणौ वलगहनौ प्रोक्षामि वैष्णवौ इत्यधिप-
वणफलके प्रोक्षति । ७ ।

इति दादशी कण्डिका ।

श्रौदुस्वरे कार्यार्यमये पालाशे वा शुष्के तटे प्रधि-
मुखे पुरस्तात्समाविकर्ते पश्चात् । १ ।

ययोरुपरि शेमः स्रूयते ते अधिपवणफलके । प्रधिः चक्रस्य पार्श्वं
फलकं । तस्यैव मुखं ययोस्ते प्रधिमुखे । अविकर्तृच्छेदनं सम्पन्नञ्जु
ययोर्न तु प्रधिमुखवद्वक्रस्ते समाविकर्ते ॥

न संतृणन्येकाहे । तत ऊर्ध्वं संतृण्ये । २ ।

संतर्दनं कपाटवत्कीलेनापक्षेपणम् । तत ऊर्ध्वं सत्ताहीनेषु ॥

उक्त्यादिषु वा संतृणन्ति । ३ ।

अथो खलु दीर्घधामे मन्त्रेष्टे पृथ्वा इति श्रुतिः । उक्त्यादिमन्त्रो-
त्कर्षनिमित्तं द्राघिमाणमपि गृह्णात्येवेति भावः ॥

अथैने उपरवेष्पदधाति रक्षोहणौ वलगहनावुप-
दधामि वैष्णवी इति । ४ ।

युगपदुभे उपदधाति ॥

द्वौ दक्षिणेनापिदधाति । द्वावुत्तरेण । ५ ।

द्वावुपरवौ ॥

संहिते पुरस्ताद्द्वङ्गुलेन पश्चादसंहिते भवतः । ६ ।

पुरस्तात्संहिते भवतः . पश्चात्तु फलकान्तथोद्गङ्गुलमात्रमन्तरालं
स्यात् ॥

अथैने उत्तरैर्मन्त्रैः पर्यूहामीति प्रदक्षिणमुपरवपां-
सुभिः पर्युह्य परिस्तृणामीति बर्हिषा परिस्तीर्योत्तमे-
नाभिमन्त्रयते । ७ ।

गतः ॥

एतस्यैव हविर्धानस्याग्रेणोपस्तम्भनमुपरवपांसुभिश्च-
तुरग्रं खरं करोति सोमपात्रेभ्य आतम् । ८ ।

सोमपात्राणादनार्यमुपरवपांसुभिश्चत्वा वेदिं करोति ॥

पुरस्तात्संचरं शिनष्टि । ९ ।

खरस्य पुरस्ताद्धविर्धान एव गिनष्टि ॥

अन्तरा चात्वालोत्करावाग्नीध्रचात्वालौ वाध्वर्युर्दृ-
शीकवश्च संचरेयुः । १० ।

दृशीकवः द्रष्टारः . ते नित्यमनेन यथा संचरेयुः निष्क्रमणप्रवेशने
कुर्युः ॥

सर्वतः प्रसुते दृशीकवः संचरेयुरित्येके । ११ ।

अथवा प्रसुते सोमे सुत्ये ऽहनि दृशीकवो यथाकामं संचरेयुः ।
सर्वत इति वचनात् अन्तराग्निगमने ऽपि तेषामदोष इति केचित् ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

चात्वालाद्धिष्ण्यानुपवपति । १ ।

उक्तं श्रुत्वे पिशीलमात्रा भवन्तीति धिष्ण्यानां विज्ञायते . चतु-
रथाः परिमण्डला वा धिष्ण्या इति । पिशीलमिति बाह्योरन्त-
रालमाचक्षते । तान्ययाश्रुत्वं मीत्वा चात्वालात्पांसुनाहृत्योपवपति ॥

अन्तराग्नीध्र आग्नीध्रीयमुत्तरे वेद्यन्त उत्तरतः संचरं
शिष्ट्वा । २ ।

आग्नीध्रागारस्थान्तः प्रागायामस्य मध्य उत्तरवेद्यन्ते आग्नीध्रीयमु-
पवपति । तस्य चोत्तरतो ऽन्तर्वेद्येव संचरं गिनष्टि ॥

मदसीतरान्पूर्वार्धे पुरस्तात्संचरं शिष्टा । ३ ।

अनपवपति । तेषां च पुरस्तादङ्गः मदस्यैव संचरः ।

उक्त्यादिषु वा संतुष्टाः ।

मदमः पूर्वार्धे इतरेषु शिष्येति भावः ।

शिष्यते ॥

पृथ्वायां होत्रीयम् । तं दक्षिणेनौ वलगहन ॥ ४ ॥

यथा पृथ्व्यामध्ये भवति तथा होत्रीयमुपवपति । दक्षिणतो ऽस्य प्रशास्त्रीयम् ॥

उत्तरेण होत्रीयमितरानुदीच आयातयति । ब्राह्मणाच्छंसिनः पोतुर्नैष्टुरच्छावाकस्येति । ५ ।

इतरान्विष्णियान्यथोक्तेन क्रमेण गमयति ॥

बहिः सदसा मार्जालीयं दक्षिणे वेद्यन्ते दक्षिणतः संचरं शिष्टा सममाग्रीप्रीयेण । ६ ।

सममाग्रीप्रीयेणेति वेद्यायामस्य यावत्यध्वन्याग्रीप्रीयस्तावतीत्यर्थः ॥

विमूरसीत्यष्टाभिः प्रतिमन्त्रम् । ७ ।

उपवपतीति शेषः ॥

एतानेवोपस्थानान्व्याधारणांश्चैके समामनन्ति । ८ ।

एतेमन्त्रैरुपोष्य पुनरेतैरेवाग्निकाल उपस्थानं व्याधारणकाले व्याधारणं चैके ऽधीयते ॥

अनुदिशतीतरानध्वनामध्वपते नमस्ते अस्तु मा मां हिंसीरिति तंतमभिक्रामम् । ९ ।

रान् वक्ष्यमाणान् धिष्णिषाननेन मन्त्रेणाभिक्रम्याभिक्रम्यानुदि-
 षति । वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरनुमन्त्रणमेवानुदेशनम् । तत्र ब्रह्मादौ नामपि
 धिष्णिषव्यपदेशः तत्साहचर्यात् न्यन्ये धिष्णिषा उच्यन्ते नान्य इति
 ब्राह्मणानुसाराच्च द्रष्टव्यः ॥

सम्राडसि क्षशानुरित्याहवनीयम् । परिपद्यो ऽसि
 पवमान इति वहिष्यवमानास्तावम् । प्रतक्षासि नभ-
 स्वानिति चात्वालम् । असंमृष्टो ऽसि हव्यसूद इति
 शामिवम् । समूह्यो ऽसि विश्वभरा इत्युत्करम् । अत-
 धामासि सुवर्ज्योतिरित्यौदुम्बरीम् । १० ।

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

११

ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामेति ब्रह्माणम् । सदस्यो ऽसि
 मलिन्नुच इति सदस्यम् । समुद्रो ऽसि विश्वभरा इति
 सदः । अजो ऽस्येकपादिति शालामुखीयम् । अहिरसि
 बुभ्रिय इति प्राजहितम् । कव्यो ऽसि कव्यवाहन इति
 दक्षिणाम्निम् । आयुर्दृष्टदशीय तन्मावतु तस्य नाम्ना
 वृश्चामि यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्मः । विश्वायुर्वा-
 मदेव्यं तदशीय तन्मावतु तस्य नाम्ना वृश्चामि यो
 ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्मः । आयुःपति रथंतरं
 तदशीय तन्मावतु तस्य नाम्ना वृश्चामि यो ऽस्मान्देष्टि

इतरान् वक्ष्यमाणान् धिष्णिधानेन मन्त्रेणाभिक्रम्याभिक्रम्यान्दि-
शति । वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरनुमन्त्रणमेवानुदेशनम् । तत्र-
धिष्णिधव्यपदेशः तस्माद्वचर्यात् न्यूनं प्रयच्छति । ६ ।
ब्राह्मणानुसाराच्च द्रष्टव्यः ॥

नापीनाय प्रयच्छति ॥

अर्धव्रतमत्र वाजसनेयिनः समामनान्त । अधम-
न्तरेणोत्तमे प्रवर्ग्योपसदौ । ७ ।

विभज्य वैकस्तनमेवमर्धमर्धं प्रतयेत् ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोस्तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

शाखाधरणादि तन्त्रं प्रक्रमयति ॥

तस्य निरूढपशुबन्धवत्कल्पः । २ ।

निरूढपशुबन्धो निरूढपशुबन्धानां प्रकृतिरैन्द्राग्रः . तेनास्य कल्पो
व्याख्यातः । नन्वग्नीषोमीय एव सर्वपशूनां प्रकृतिः तत्र धर्माणा-
माधानात् . तत्कथमुक्तं ऐन्द्राग्रः प्रकृतिरिति । मैवं . उभयोः
प्रकृतित्वात् । यथैव ह्यग्नीषोमीयः प्रकृतिः तत्राध्वर्यवाणां धर्माणा-
माधानात् . तथैन्द्राग्रोऽपि प्रकृतिरेव ऐन्द्रधर्माणां तत्राधानात् ॥

अत एवाग्नीषोमीयमधिरुत्याघ्राता अपि धर्मास्तत्र निबद्धाः सूचकता ।
तत्र त्वयं विवेकः . क्रत्वन्तःपातिनामग्नीषोमीयः प्रकृतिः . इतरेषा-
मैन्द्राग्र इति । वक्ष्यति च स भवनीयस्येत्यादि । भारद्वाजश्चाह .
ऐन्द्राग्रः काम्यानां पशूनां प्रकृतिः . अग्नीषोमीय इतरेषामिति ॥

पट्टोता पश्चिष्टिश्चाङ्गभूतेषु न विद्यते । ३ ।

ये ऽन्तस्तत्त्वर्तिनो ऽङ्गपशवः समानदेशकालाग्रयश्याङ्गिनो ऽग्नीषो-
मीयाद्यानूबन्ध्यान्ताः तेषु पट्टोता न भवति . आरम्भार्थेनात् .
प्रधानारम्भेणैव तेषामारम्भसिद्धेयः । तथा पश्चिष्टिरपि देवतापरिय-
द्धार्यत्वान्निवर्तते दीक्षणीयस्यैव तु कृतार्थत्वात् ॥ ये तु बहिस्तत्त्व-
र्तिनो भिन्नदेशकालाग्रयश्याङ्गिनो वायव्यपञ्चपशुभौचामण्यादयः तेषां
सत्यपि कथंचिदङ्गभावे भवत्येव पट्टोता पश्चिष्टिश्च ॥

आतिथ्यावर्हिस्तूष्णीमुपसंनद्धति । ४ ।

अविसृष्टे शुन्वे तेनैव संनद्धति । विसृष्टे तन्यन्करोति ॥

तांश्च परिधीन्पाशुक इध्मे । ५ ।

तूष्णीमुपसंनद्धतीति शेषः । अतः संभरणमन्त्रे चीन्परिधीनिति
लोपो विंशतिधेत्यूहः संभरा इति संनामश्च ॥

पाचसंसादनकाले प्रचरणीं सुचं सप्तमीं प्रयुनक्ति
। ६ ।

समनामा पाचसंसादनात् । तत्सादनकाले तु भुवाया अनन्तरं
प्रचरणीं प्रयुनक्ति संमार्ष्टि च ॥

तस्या जुह्वत्कल्पः । ७ ।

संभार्जनादिषु जुह्वदस्याः कल्पः । पर्णमयी चेष्यते । अत एव च
लिङ्गाद्याष्टायां जुह्वामनया ह्यन्ते सौमिक्य आहुतयः । तदुक्तं
भारद्वाजेन . व्याष्टतायां सुवेण प्रचरण्या सोम इति ॥

आज्यग्रहणकाले प्रचरणयामादितस्तूष्णीं चतुर्गृहीतं
गृहीत्वा पाशुकान्याज्यानि गृह्णाति । ८ ।

समानमाज्यग्रहणात् । उत्तरपरियाष्टेभावर्द्धिरूपसादने तु न भवतः .
कृतकरिष्यमाणत्वात्तयोः । तत्र वेद्याः पश्चार्धे द्वादश प्रक्रमान्दित्वा
रूपस्य वर्त्मन्याज्यानि गृह्णाति ॥ अथैकेयाम् । प्राग्वंश इति पक्षे
ऽपि तत्र सादितमेवाज्यं प्राग्वंशे प्रत्याहृत्य गृह्णाति । तथा च
सत्यापाठः . यत्प्रागाज्यग्रहणात्तत्तत्त्वा प्रत्याहृत्य गार्हपत्ये पाशुका-
न्याज्यानि गृह्णातीति ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतीति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति । ९ ।
प्राजद्वितसमीपादुत्थाप्यानयति ॥

अथाहमनुकामिनीति पत्नीशालामुखीयमुपोपविश्य
सुप्रजसत्त्वा वयमिति जपति । १० ।

शालामुखीयमुप शालामुखीयसमीपे पत्न्यतः परमास्ते ॥

उपस्थे ब्रह्मा राजानं कुरुते । ११ ।

ब्रह्मलोकस्य विधेरवसरस्थापनार्थं वचनम् ॥

समपित्रतान्द्वयध्वमिति संप्रेष्यति । १२ ।

अपि व्रतं संभोजनं घोषां ज्ञातीः । तान्संद्वयध्वं आह्वयतेति परिकर्मिणः संप्रेष्यति ॥

यजमानस्यामात्यान्संद्वयन्ति । १३ ।

अतः ॥

अध्वर्युं यजमानोऽन्वारभते । यजमानं पत्नी ।
पत्नीमितरे पुत्रधातरः । १४ ।

पत्नीमेवेतरे पुत्रधातादयोऽमात्या अन्वारभन्ते, नान्योऽन्यम् ॥

अहतेन वाससामात्यान्संप्रच्छाद्य वाससेऽन्ने
सुगदण्डमुपनियम्य प्रचरण्या वैसर्जनानि जुहोति । १५ ।

अमात्यान्संप्रच्छाद्येति वचनाच्चाध्वर्युरज्ञातिः संकाश्यते ॥

। त्वं सोम तनूद्वद्धो जुषाण इत्येताभ्यामर्धं गार्हपत्ये
। १६ ।

जुहोतीति, शेषः ॥

आ सोमं ददते । १७ ।

इति षोडशी कण्डिका ।

आ ग्राव्या आ वायव्यान्धा द्रोणकलशम् । उत्पत्नी-
मानयन्ति । अन्वनांसि प्रवर्तयन्ति याथावरस्य यान्य-

परस्मिन्गार्हपत्ये भवन्ति । अजमनुनयन्ति । इध्मा-
बर्हिंराज्यानि प्रोक्षणीरित्यनुहरन्ति । १ ।

अत्र सोमादीनामेकैककर्तृकाणामपि कर्तृसमुदायापेक्षया बहुवच-
नम् । ब्रह्मलोकेन विधिना ब्रह्मा सोममादत्ते । परिकर्मिष्वेको
सायणः । अपरः सौमिकान्यूर्ध्वपात्राणि । अन्यः कलशम् । इतरः
पद्मीं नयति ॥ पद्मीनयनवचनमादरार्थं . अन्वारभेणैव सिद्धत्वात् ॥
तथा यानि पुराणगार्हपत्ये पूर्वमवस्थितानि यज्ञार्थद्रव्यवाहीनि
शकटानि तान्यप्यद्यतनं गार्हपत्यं शालामुखीयमनुप्रवर्तयन्ति । तत्तु
यायावरस्य यजमानस्यैव । शालीनानां तु तच्चैवावस्थितानि भवन्ति ।
तथाग्रीषोमीयमजमनुनयन्ति । तथेष्मावर्हिंरप्यनुहरन्ति । तस्य त्विदा-
नीमनुहरणवचनात् प्रागनुपसादितमचैवास्ते । आज्यानि च प्राग्वंशे
गृहीतानि ततोऽनुहरन्ति । स्फ्यस्य वर्त्मगृहीतानि तु ततः
प्राञ्चमेवाध्वानमनुहरेयुः . अन्तर्वेदिगृहीतस्य प्राचीनहरणप्रतिषेधान् ।
प्रोक्षणीस्तु प्रत्याहृत्यानुहरन्ति ॥

शालामुखीये प्रणयनीयमिध्मादीष्य सिकताभिरुप-
यम्याग्रीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेष्यति ।
प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति वा । २ ।

आदीपनेनोद्भरणं लक्ष्यते . पृथगुद्भरणस्यावचनात् । अत आदी-
ष्योद्भृत्योपयस्य संप्रेष्यति ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायामयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्व-
त्यग्निप्रथमाः सोमप्रथमा वा प्राञ्चोऽभिप्रव्रजन्ति । ३ ।

तवाध्वर्युवृद्धयजमानानां मन्त्रः । अवाह बौधायन. . सप्रच्छन्नासैव
गच्छेयुराहवनीयादिति ॥

आग्नीध्रीये ऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्ने नयेत्यर्धमाज्यशेषस्य
जुहोति । ४ ।

समन्वारब्धेष्वेव जुहोति ॥

ग्राव्यो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र उपवासयति
। ५ ।

उपवासयति स्थापयति ॥

उत्तरेणाग्नीध्रीयमाहवनीयं गत्वोरु विष्णो विक्रम-
स्वेति सर्वमाज्यशेषं जुहोति । ६ ।

गत. ॥

हुते ऽमात्याः प्रदक्षिणमाहृत्य धयेतमुपावर्तन्ते । ७ ।

प्रतिगच्छन्त्यमात्याः . इतरे तु धारयन्त्येवैष्वावर्हिं रादौ न्योपमादनात्
निदधति वा कश्चिदनुगुप्तानि ॥

सोमो जिगाति गातुविदित्यपरया द्वारा हविर्धानं
राजानं प्रपादयति । पूर्वया गतश्रियः । ८ ।

अक्षणा सह प्रपाद्य ततस्तस्य इच्छादादत्ते ॥

पूर्वया यजमानः प्रपद्यते । ९ ।

गत ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे पूर्ववत्कृष्णाजिनास्तरणं
रात्रश्चासादनम् । १० ।

पूर्ववत् प्रकटवत् । तेनाचाप्यृग्यजुषेणैव रात्रः सादनमित्युक्तं भवति ।
व्याख्यातं चैतदासन्ध्यासादने ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

अथैनं यजमानो देवताभ्यः संप्रयच्छत्येव वो देव
सवितः सोम इति । १ ।

संप्रयच्छति रक्षणार्थं परिददाति ॥

एतत्त्वं सोम देवो देवानुपागा इत्यभिमन्त्येदमहं
मनुष्यो मनुष्यानिति प्रदक्षिणमावृत्य नमो देवेभ्य इति
प्राचीनमञ्जलिं कृत्वा स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणेदमहं
निर्वहणस्य पाशादित्युपनिष्क्रम्य स्वरभिव्यस्यमिति प्राङ्
प्रेक्षते । सुवरभिविख्येपमिति सर्वं विहारमनुवीक्षते ।
वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम् । २ ।

आध्वर्यवाण्येतानि कर्माणि . परस्ताद्यजमानयहणात् . ब्राह्मणे च
यदेतद्यजुर्न भूयादप्रजा अपशुर्दजमानः स्यादिति यजमानस्य परो-
क्षवन्निर्दशात् . व्यक्तवचनाच्च बौधायनेन । यद्यपि सध्यापाढभार-
दाजाभ्यां याजमानत्वमेव व्यक्तं तथापि नार्थं सूत्रक्षतो ऽभिप्राय
इत्याध्वर्यवाण्येव स्युः ॥

अत्र यजमानो ऽवान्तरदीक्षां विस्तृजते । ३ ।

गतः ॥

अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसीत्याहवनी-
यमुपतिष्ठते । एतेनैवास्मिन्समिधमादधातीति वाज-
सनेयकम् । ४ ।

व्याख्यातः प्राक् ॥

वितरां मेखलां विसृंसते । वितरां मुष्टी कर्पते । ५ ।

शिथिलयति ॥

अत्र दण्डप्रदानमेके समामनन्ति । ६ ।

एतावन्तं कालं धारयित्वात्र वा प्रयच्छेत् ॥

स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहो-
रोरन्तरिक्षात्स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टी विस्तृ-
जते । ७ ।

गतः ॥

स्वाहा वा विवाते विस्तृज इति वाचम् । ८ ।

या ॐ परं विस्तृजते ॥

विशेषवचनात्. सर्वान्सायमाशिर इत्याशिरे विनियोगाच्च तस्य ।
वक्ष्यति च या यजमानस्य व्रतधुकस्या आशिरं कुरुतेति ॥

सोमान्द्विःशेषानिति सुत्ये ऽहनि भक्षयति । १० ।

गतः ॥

उत्तरेणाहवनीयं प्रागग्रमिध्मावर्हिरुपसादयति ।
दक्षिणमिध्ममुत्तरं वर्हिः । ११ ।

वचनादत्रोपसादनस्योत्कर्षः ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यते । १ ।

प्रोक्षणादयः संस्कारा वर्हिषो ऽप्यविष्टताः. तदर्थत्वादुपसादनस्य ।
तथा वर्हिः प्रोक्षतीत्येव कल्पान्तरकाराः ॥

स्तरणकाले ऽपरेणोत्तरवेदिं वर्हिः स्तृणाति । २ ।

गतः ॥

स्तरणमन्त्रो ऽभ्यावर्तते । ३ ।

देशप्रत्यक्षादिति भावः ॥

आज्यानां सादनादि पाशुकं कर्म प्रतिपद्यते समा-
नमा प्रवरान् । ४ ।

गतः ॥

दैवं च मानुषं च होतारौ दृत्वाश्रावमाश्रावमृतु-
प्रैपादिभिः सौमिकानृत्विजो दृणीते । ५ ।

अग्निर्देवो होतेति दैवं अग्नौ मानुष इति मानुषं च होतारौ
दृत्वा ततः पाण्डुकं मैत्रावरुणं च दृत्वा ततः षतुप्रैपादिभिः षतु-
प्रैपाणां प्रतीकैः सौमिकानृत्विजो दृणीते ॥

इन्द्रं होचात्सजूर्दिव आ पृथिव्या इति होतारम्
। ६ ।

गतः ॥

अपिस्तृज्य दणमस्पृश उत्तरान् । ७ ।

होतारं दृत्वा वेद्यां दणमपिस्पृशति स्पर्शं च महः संनद्धमैस्तुत उत्त-
रान्वृणीते ॥

अग्निमाग्नीध्रादित्याग्नीध्रम् । अश्विनाध्वर्यू* आध्व-
र्यवादित्यध्वर्यू । मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशास्त्रादिति
मैत्रावरुणम् । इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति ब्राह्मणाच्छं-
सिनम् । मरुतः पोचादिति पोतारम् । भावो नेष्ट्रा-
दिति नेष्टारम् । अग्निर्देवीनां विशां पुरस्तायं यज-
मानो मनुष्याणां तयोर्नावस्यूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतं
हिमा द्वा यू राधांसीत्संपृञ्चानावसंपृञ्चानौ तन्व इति
यजमानम् । ८ ।

* Thus all MSS like kâty Śrauta S. 9, 8, 9.

चतुयाजार्थमेतद्वरणं . तद्यष्टुणामेव वरणात् . तत्रैपसंयोगाच्च ॥

अयं सुन्वन्त्यजमानो मनुष्याणामिति वा । ६ ।

यजमानशब्दात्पूर्वं सुन्वन्त्यब्दावापमात्रेण विशेषः ॥

सवनीये वरणमेके समामनन्ति । तत्र सुन्वन्निति
ब्रूयात् । १० ।

सवनीयवरणपक्ष एवायं पाठो व्यवतिष्ठते । अन्यथा सिद्धविरोधा-
दिति भावः ॥

सर्वत्रोपांशु नामग्रहणम् । मानुष इत्युच्चैः । ११ ।

सर्वेषु वरणेषु तस्यतस्य नाम प्रथमया विभक्त्योपांशु गृहीत्वा
मानुष इत्युच्चैर्वदति । तचामू मानुषाविति नामग्रहणमध्वर्युः ॥

इत्येकोनविंशी कण्डिका ।

इति सप्तमः पठलः ॥

प्रवृतः प्रवृतः प्रवृतहोमौ जुहोति जुष्टो वाचो
भूयासमृचा स्तोमं समर्धयेत्येताभ्याम् । १ ।

आत्मवरणानन्तरमध्वर्युं जुहुतः । तथा यजमानः । तथा च हुत्वा-
ध्वर्युरुत्तरान्वृणीत इति श्रुत्यापादः ॥

दिया प्रथाजैः प्रचर्यास्तंयन्तमनूयाजैरुपासते । २ ।

अस्ति तावद्दशीपोनीचमधिरुत्य विधिः . तस्मादभिनीचैवाहः परु-
मालभेत . तेनाभिनीचैव रानेः प्रचरेदिति । तेन तावद्दहोरात्राभ्यां

पशुः संस्थापनीय इति स्थिते भवत्यपेक्षा कियदङ्गि प्रयोक्तव्यं
 कियच्च रात्राविति । तच्च जाना मत्तं दृश्यते सूचयताम् । भार-
 द्वाजस्तावदाह . तं दिवोपाकृत्य नक्तं संस्थापयतीति । मत्त्यापाढ-
 स्तावदाह . अस्तमिते संवादप्रसूतिना पशुतन्त्रेण प्रतिपद्यत इति ॥
 मतद्वैधं चाप्यार्यस्य भवति । यथा रात्रौ प्रचरणश्रुतेर्द्विपापुरोडा-
 शाङ्गप्रचाराणामपि प्रधानत्वाच्च त्रयोऽपि रात्रावेव भवेयुः . दिवा
 तु प्रयाजान्तमेव कार्यमित्येकः कल्पः । तदुक्तं दिवा प्रयाजैः
 प्रचर्येति । प्रयाजैः प्रचर्येव दिवा कार्याः . शेषं वपाप्रचारादि नक्त-
 मित्यर्थः । यदापि स्थातामाज्यभागौ तदापि रात्रावेव स्थातां
 प्रधानस्थानुरोधात् . तथाग्निन्कल्पे वसतीवरीप्रदणमप्यस्तमित एव
 षोढं भवति ॥ अथ श्रुत्यन्तराभिप्रायादस्या एव श्रुतेरभिप्रायभेदाद्वा
 अनूयाजान्तं दिवेति द्वितीयः कल्पः । तदुक्तं असंयन्तमनूयाजैरुपा-
 सत इति । अस्तमयसमय एवानूयाजाः स्तुः . ततः परं रात्रावेवे-
 त्यर्थः ॥ अथापरा व्याख्या । प्रयाजरक्षणं प्रदर्शनार्थं . दिवैव प्रयाजा-
 दिभिश्चरित्वानूयाजैरप्यसंयत्यादित्ये चरन्ति . ततः परं रात्रावेवेति ।
 दिवा प्रयाजैः प्रचर्येत्यनुवादस्तु रात्रौ प्रचरणश्रुतेः प्रयाजप्रसूत्येवाङ्गं
 प्रधानं वा प्रचरणात्मकं सर्वं रात्राविति व्यामोहव्यपोहार्यम् ।
 सर्वथाप्यनूयाजेभ्यः परं अस्तमित एवेति सिद्धं भवति ॥

हुतायां वपायां मार्जयित्वा सुब्रह्मण्य पितापुत्रीयां
 सुब्रह्मण्यामाह्वयेति संप्रेष्यति । ३ ।

समानमा वपायाः । तच्च यर्हि पशुमाप्नीतमुदञ्चं नयन्तीत्युक्तमिति

यदुक्तं प्राक् तन्नाच विस्मर्तव्यम् । तत्र चाग्नीधः प्राजहितादग्निमु-
 हृत्य पूर्वया द्वारा निर्द्धत्योत्तरेणाग्नीध्रीयं पशुसमीपं नीत्वा पशोः
 पुरस्तादेति । दक्षिणया द्वारा निर्द्धत्य दक्षिणेन मार्जाक्षीयमिति
 केचित् । तदयुक्तं प्रदक्षिणत्वविरोधात् उत्तरतः उपचारत्वविरोधाच्च ।
 ततस्तमग्निं शमित्रस्थाने निधाय वपायाः पुरस्तात्तदेकदेशं नीत्वा
 पुनस्तत्रैव प्रत्यपि सृजति । प्राजहित इत्यपरम् । केचिदाहवनी-
 यादप्युत्सुकमादाय पशुवपयोः पुरस्तान्नीत्वा पुनस्तत्रैव प्रत्यपि-
 सृजन्ति । तत्तु न मृश्यते . निरुद्धे शमित्रस्यैवानयनदर्शनात् ॥
 पितरः पुत्राश्च यस्यां कीर्त्यन्ते या पितापुत्रीया ॥

पितापुत्रीयैवात ऊर्ध्वं सुव्रज्ज्ञण्या भवति । ४ ।

गतः ॥

आहूतायां वसतीवरीः कुम्भेन गिरिभिदां वहन्तीनां
 प्रत्यङ्मृच्छति । ५ ।

सोमोपसर्गार्था आपो वसतीवर्यः । गिरिभिदां वहन्तीनां या गिरिं
 भित्त्वा निर्गता वहन्ति नद्यः तासामपो गृह्णाति ॥

नान्तमा वहन्तीरतीयात् । ६ ।

अन्तमाः समीपगताः । ता अनिरिभिदो ऽपि नातीयात् ॥

आयायै चातपतश्च संधौ गृह्णाति । ७ ।

अभ्रच्छायायाश्चातपश्च च संधौ गृह्णाति ॥

यद्यभिच्छायां न विन्देदात्मनो वृक्षस्य कूलस्य वा
 छायायाम् । ८७ ।

यद्यभच्छायां नाभिविन्देदात्मा १८७-मा; संधौ गृह्णाति ॥

प्रतीपमुपमारयन् विष्मतीरिमा आप इति-सूच्याति
 । ८८ ।

प्रतीपमुपमारयन् प्रतिस्तेतः कुम्भमुपमज्जयन् ॥

यस्यागृहीता अभिनिम्नोचेत्सुवर्नं घर्मः स्वाहेति
 पञ्चार्काहुतीहुत्वा वरे दत्त उल्कामुपरिष्ठाङ्गारयमाणो
 गृह्णीयात् । हिरण्यं वावधाय । १० ।

वरदानान्तं नित्यं. उल्काहिरण्ययोर्विकल्पः । उल्कां दीप्तायां सुलिङ्गां
 उपरि कुम्भस्य धारयन्गृह्णीयात्. हिरण्यं वा कुम्भे ऽवधाय ॥

यो वा ब्राह्मणो बहुयाजो तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्
 । ११ ।

अग्निमु कन्ये ऽर्काङ्गत्यादिरुल्काहिरण्यान्तः सर्वः पूर्वा विधिर्निवर्तते ॥

सोमयाजो बहुयाजो भवतीति विज्ञायते । १२ ।

सोमयाज्येव बहुयाजीत्युच्यते. तथा च श्रुतेः. स हि गृहीतव-
 सतौवरोक्त इति लिङ्गाच्च ॥

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्यपरेण शाला-
 मुखीयमुपसादयति । सुन्नाय सुम्निनीः सुम्ने मा धत्तेति

सर्वेषु वसतीवरीणां सादनेषु यजमानो जपति । अग्नी-
पोमीयस्य पशुपुरोडाशस्य पाचसंसादनादि कर्म प्रति-
पद्यते । १३ ।

गता ॥

न यजमानो ऽग्नीपोमीयस्याश्नाति । अश्रीयाद्वा
। १४ ।

अग्नीपोमीयसंबन्धि मांसं पुरोडाशं च नाश्रीयात् . अश्रीयाद्वा .
तस्मात्तस्य नाश्रं तस्माद्वाग्निमिदमभ्यश्रुतेरिति भावः ॥

न स्वयं जुहोति । न हृदयशूलमुदासयति । एवं
सवनीये । १५ ।

अग्नीपोमीयसवनीयानूबन्ध्यानां समाने स्वसशूले । तेन ते अनुब-
न्ध्यायानेव प्रतिपाद्ये । यदा त्वनूबन्ध्यायाः स्थाने आमिचं करि-
ष्यन्स्यात् तदा सवनीय एवेति द्रष्टव्यम् ॥

पत्नीसंयाजान्तो ऽग्नीपोमीयः संतिष्ठते । १६ ।

पुनरग्नीपोमीयग्रहणात् एव पत्नीसंयाजान्तः . न तु तद्विकारः
सवनीयादिः । तथा पत्नीसंयाजेभ्यः पराण्डाग्निं सवनीये ऽनुवदि-
ष्यति . यथा स्त्रीर्णे वेद इति । केचित्वाहुः . अग्नीपोमीयसवनी-
ययोः साधारणमुत्तरं तन्त्रमिष्यते . संस्थावचनं तत्र विरमणमात्रा-
भिप्रायं . यथाक्षीनेषु पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठत इति ॥

इति विंशौ कण्डिका ।

निशायां वसतीवरीः परिहरत्यन्तर्वेद्यासीने यज-
माने पत्न्यां च । १ ।

निशायां द्वितीययामे परिहरति परितो वेदिं हरति ॥

नादोक्षितमभिपरिहरेत् । २ ।

ये ऽग्रे यजमानपत्नीभ्यां ते बहिरपक्रामन्ति ॥

सव्ये ऽंसे ऽत्याधायपरेण प्राजहितं परिक्रम्य पूर्वया
द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन वेदिं गत्वा दक्षिणेन मार्जा-
लोयं धिष्ण्यं परीत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां
सादयतीन्द्राम्रियोर्भागधेयी स्येति । ३ ।

सव्ये ऽंसे दक्षिणे ऽंसे इति तत्रतत्र यन्नविशेषस्त्वात्मनो ऽप्यनति
परिहारार्थं इत्यवगन्तव्यम् ॥

दक्षिणे ऽंसे ऽत्याधाय यथेतं गत्वा पूर्वया द्वारो-
पनिर्हृत्योत्तरेण वेदिं गत्वोत्तरेणाम्रीध्रीयं धिष्ण्यं पर-
त्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति मिषावरुणयं
भागधेयी स्येति । ४ ।

यथेतं गत्वा तेनैव मार्गं यवच्छालामुखीयं गत्वैत्यर्थः ॥

सव्ये ऽंसे ऽत्याधाय यथेतं गत्वापरेणाम्रीध्रीयं धिषि-
यमुपसादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्येति । ५ ।

नात्र यावच्छास्त्रासुखीयं गच्छति . पूर्वेया द्वारा निर्हतेत्यवचनात् ।
अतो यावदाग्नीधीयं यथेष्टं गत्वा तत्रोपसादधति ॥

यज्ञे जायतेति सन्ना अभिमन्त्रयते । ६ ।

आग्नीधीये सन्नानामेवेदमनुमन्त्रणं . आनन्तर्यात् . सन्नाःसन्ना इत्य-
वचनाच्च ॥

अत्र प्रतिप्रस्थाता पयस्यार्थं सायंदोहं दौहयति ।
। ७ ।

तत्र मित्रावरुणौ रमयतां . मित्रावरुणाभ्यां देवभागमित्युभयोर्वि-
काराः प्रतिसंधातव्याः ॥

अध्वर्युः संप्रेषति या यजमानस्य व्रतधुक्तस्या आ-
शिरं कुरुत या पत्नियै तस्यै दधिग्रहाय या घर्मधुक्तस्यै
दधिघर्माय तप्तमनातक्तं मैत्रावरुणाय शृतातक्त्रं दधि
कुरुतादित्यग्रहाय सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वय न सद-
स्युपवस्तवा इति । ८ ।

शृतातक्त्रं दधि कुरुतेत्यस्य दधिग्रहायेत्यादिखनुपङ्गः । तत्राश्वमे-
नाप्यातश्चनेन दध्नः शक्यकरणत्वात् अतयाकरणार्थं शृतातक्त्रविशेष-
णम् । न सदस्युपवस्तवे सदसि केनचिन्न वस्तव्यम् ॥

संप्रैषवत्कुर्वन्ति । ९ ।

तृष्णीं यथोक्तानि दधीनि कुर्वन्मृत्विजः ॥

अथ सवनीयस्य सवनीयानामितीध्मावर्हिः संन-
ह्यति । १० ।

अथ अवसरे । इध्मावर्हिर्वचनात् सवनीयस्य पशोर्ह्यहकालता निय-
म्यते । तत्र पशोरेवाङ्गानि सवनीयानामप्युपकरिष्यन्तीति प्रसङ्गाभि-
प्रायादुक्तं वेदितव्यं . सवनीयस्य सवनीयानामिति लिङ्गात् । तन्वा-
भिप्रायमेव वा स्यात् . उत्कर्षेदित्यपरमिति वचनात् । तत्र तत्रैव
दर्शयिष्यामः ॥

न वा वर्हिः । प्रस्तरमेव । ११ ।

संनह्यतीति शेषः । प्राकृतसंस्काररहितमपि महावेदिकमेव वर्हिषो
ऽयं समर्थं साधयितुमिति नान्यदाहार्यं . प्रस्तरस्तु परार्था ऽपि
नास्तीति स श्रद्धियेतेति भावः । केचिदाहुः . अग्नीषोमीयवर्हिषो
ऽप्रवृत्तत्वात् तदेव सवनीयस्यापि वर्हिरिति । तदयुक्तं . आतिथ्याव-
र्हिर्पशुदामग्नीषोमीयस्य चेति निदमात् . अपवृत्ते* कर्मणि निरि-
ष्टिकस्थानुपयोज्यत्वाच्च ॥ तत्र शाखामाहृत्य अग्निदादानादिविधिना
निधनसंभरणवर्जं प्रस्तरमाहृत्य निधाय ततो वेदिदोहवर्जं परिस्तर-
णान्नो विधिः समानो दर्शेन । न त्वारण्यशनमिष्टं . सोमे पर्युदा-
सात् । अतनिष्टत्तिश्च उक्तैव निवर्तते अतमिति ॥

आग्नीध्रे हविर्धाने वा यजमानं जागरयन्ति । प्रा-
ग्वग्ने पत्नीम् । १२ ।

आग्नीध्रे हविर्धाने वासीनं यजमानमार्याः पुष्पसंकथादिभिर्विनोद-
र्जागरयन्ति । तथा प्राग्वंशे पत्नीम् ॥

आग्नीध्र एतां राचिमृत्विजो वसन्ति । १३ ।

गतः ॥

यजमानो राजानं गोपयति गोपयति । १४ ।

गोपयति रक्षति दम्बुभ्यः श्वापदादिभ्यश्च ॥

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

इति श्रीभट्टहृद्दत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिका-
यामष्टमः पटलः ।

इत्येकादशः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

महारात्रे बुद्धाग्रे नयेत्याग्नीध्रमभिमृशति । १ ।

महती रात्रिः महारात्रिः । रात्रिश्चन्द्रेण रात्रिचिभागो लक्ष्यते ।
महती रात्रिः विभाग इत्यर्थः ॥ किमत्र महत्त्वस्य नियामकमिति
चेत्, वक्ष्यति अध्वानुदित उपांशुं जुहुयात् उदिते ऽनर्थाममिति ।
तेनैवं जानीसः, यावत्ता कालेनोपांशुपर्यन्तं कर्मानुदिते ऽपवर्जि-
ष्यते तावत्ति बोद्धव्यमिति । तथा बुद्धाचान्तो ऽग्रे नयेत्याग्नीध्रम-
भिमृशति ॥

इदं विष्णुर्विचक्रम इति हविर्धानम् । अग्न आर्यूपि
पवस इति सुचः । आ वायो भूप शुचिपा इति वाय-
व्यानि । आ घा ये अग्निमिन्धत इति सदः । २ ।

सर्वत्राभिमृशतीत्यन्वयः । वायव्यानीति वचनात् न चमसानभिमृ-
शति, यद्वायथं वा रममं वेति लिङ्गात् । म्यालीस्त्वभिमृशत्येव,
काश्वतम् म्यालीर्वायथा सोमयष्टणीरिति लिङ्गात् ॥

प्रजापतिर्मनसान्यो ऽर्चेत इति त्रयस्त्रिंशतमाग्नीध्रे
यज्ञतनूर्जुहोति । प्रथमेन मन्त्रेण हुत्वा पूर्वपूर्वमनुद्रु-
त्योत्तरेणोत्तरेण जुहोति । ३ ।

गतौ ॥

प्रादेशमाचार्यूर्ध्वसानून्नुपरिष्ठादासेचनवन्ति मध्ये
संनतानि वायव्यानि भवन्ति । ४ ।

ऊर्ध्वसानूनि उच्छ्रितशिरांसि । आसेचनं विस्रम् । उलूखलाकृती-
नीत्युक्तं भवति ॥

तेषां यान्यनादिष्टवृक्षाणि वैकङ्कतानि स्युः । यो वा
यज्ञियो वृक्षः फलग्रहिः । ५ ।

विकङ्कतस्याभावे वृक्षान्तरमपि यद्यज्ञार्हं तन्मृद्यानि स्युः । व्याख्यातः
फलग्रहिः ॥

को वो युनक्ति स वो युनक्तिति खरे पात्राणि प्रयु-
नक्ति यान्यनाम्नातमन्त्राणि भवन्ति । ६ ।

खरादन्यत्र नायं मन्त्रः . यथैकधनादीनाम् ॥

अग्निर्देवतेति दक्षिणे ऽंस उपांशुपाचम् । ७ ।

प्रयुनक्त्येति शेषः ॥

सोमो देवतेत्युत्तरमन्तर्यमस्य । ८ ।

तत उत्तरमन्तर्यमस्य पात्रं प्रयुनक्ति ॥

दृहन्नसीति ते अन्तरेण आवाणमुपांशुसवनं दक्षि-
णामुखं संस्पृष्टं पाचाभ्याम् । ९ ।

उपांशुः स्रयते येन स उपांशुसवनः । तस्य मुखं येन प्रदेहेनाह-
न्यते सोमः ॥

तमपरेण प्रत्यञ्चि द्विदेवत्यपात्राणि । १० ।

प्रत्यञ्चि प्रत्यगपत्राणि ॥

इन्द्रो देवतेति परिस्रगैन्द्रवायवस्य । बृहस्पतिर्देवते-
त्यजगावं मैत्रावरुणस्य । अश्विनो देवतेति द्विस्रक्त्या-
श्विनस्य । ११ ।

परिस्रक् पश्चितीराद्यावत् । अजगावं अजस्तनचिह्नमित्याहुः । द्विस्रक्ति
द्विकोणम् ॥

तान्यपरेण प्रबाहुक्शुक्रामन्यनीः पात्रे । सूर्यो देव-
तेति दक्षिणं बैल्वं शुक्रस्य । चन्द्रमा देवतेत्युत्तरं वैक-
ङ्कतं मन्यिनः । १२ ।

प्रबाहुक् समम् । सामान्यवचनेनैव सिद्धेः पुनर्वैकङ्कतवचनं यज्ञि-
यदृत्तान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

ते अपरेण प्रबाहुयतुपात्रे आश्वत्ये अश्वशफबुध्ने
उभयतोमुखे । दक्षिणमध्वर्युः । उत्तरं प्रतिप्रस्थातुः । १३ ।

अश्वशफ इव मूलं यस्य तदश्वशफबुध्नम् । मुखं प्रणाली येन होम-
भक्षणार्थमवनीयते सोमः तदनयोऽभयतो भवति । अत एव वच-
नात् पावान्तराण्येकतोमुखानि भवन्ति । को वो धुनकीत्यनयोरा-
वृत्तिः ॥

विश्वे देवा देवतेति दक्षिणस्यां ओण्यामाग्रयणस्या-
लीम् । इन्द्रो देवतेत्युत्तरस्यामुक्थ्यस्थालीम् । उक्थ्य-
पात्रं च तस्या उत्तरम् । १४ ।

उक्थ्यपात्रे ऽपि मन्त्रस्वावृत्तिः ॥

स्थाल्यावन्तरेण चीण्युदज्यतिग्राह्यपात्राणि । आग्ने-
यमैन्द्रं सौर्यमिति । १५ ।

म्यान्धोरनयोर्मध्ये उदगपवर्गाणि प्रयुनक्ति ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

उत्तरे ऽसे दधियद्वपात्रमौदुम्बरं चतुःसक्ति । १ ।

गतः ॥

एवंरूपमेवांश्वदाभ्ययोः । २ ।

द्वयोरनयोरर्थे पात्रमेकं प्रयुनक्ति ॥

यदि सोमग्रहं गृह्णीयादेतदेव विभवेत् । ३ ।

दधियद्वस्थाने यदि सोमग्रहं गृह्णीयात् एतत्सोमग्रहणपात्रमेवांश्व-
दाभ्ययोरपि ग्रहणाय प्रभवेत्. समानद्रव्यत्वात्. अद्यावत्तत्वाच्च ॥

एतस्यैव हविर्धानस्याग्नेणोपस्तम्भनमादित्यस्थालीम् ।
आदित्यपात्रं च तस्या उत्तरम् । ४ ।

उपस्तम्भनं मेधीस्तम्भः । को वो युनक्तौत्यावृत्तिः ॥

पृथिवी देवतेत्युत्तरस्य हविर्धानस्याग्नेणोपस्तम्भन-
मनुपोमे ध्रुवस्थालीम् । ५ ।

अनुपोमे इति मिद्धानुवादो ब्राह्मणानुकरणार्थः ॥

खरे षोडशिपात्रं खादिरं चतुःसक्ति यदि षोडशी
। ६ ।

गतः ॥

मध्ये परिस्रवां यथा सुगदण्डैवम् । ७ ।

यथा सुगदण्डा एवमाकारा परिस्रवा । तां खरस्य मध्ये प्रयुनक्ति ॥

यथावकाशं दश चमसान्नैय्यग्रोधान्नौहीतकान्वा
त्सरुमतेो त्सरुकान्वा । ८ ।

मदस्यस्थानित्यत्वात् चमसानां दशत्ववचनम् । सति तु तन्निन्नेका-
दश भवन्ति । त्सरु, दण्डः . स वैकल्पिकः ॥

दशैव चमसाध्वर्यवः । ९ ।

पूर्वदेव दशत्ववचनम् । एवमारो ऽसमासायः । मा हौषीदेक एव
दाभ्यां हस्ताभ्यां द्वौ चमसाविति ॥

युनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति दक्षिणस्य
हविर्धानस्याधस्तात्पश्चादक्षं द्रोणकलशं सदशापवि-
चम् । १० ।

पश्चादक्षं अवस्य पश्चात् । द्रोणाकृतिः कलशो द्रोणकलशः ॥

तस्य वायव्यैर्दक्षनियोगः । ११ ।

तस्य दृचविधिर्वायव्यैरेव कृतः . तैः समानदृच इति यावत् ॥

युनज्मि वायुमन्तरिक्षेण ते सहेत्युत्तरस्य हविर्धान-
स्योपरिष्ठान्नीड आधवनीयम् । युनज्मि वाचं सह
हव्येण त इति प्रधुरे पूतभृतम् । १२ ।

शकटोपम्यः नीडम् । धुरो मुखं प्रधुरम् । अपूतः सोमो यस्मिन्सं-
भ्रियते स आधवनीयः । पूतं यो विभर्ति स पूतभृतः । तौ च मृत्मा-
यौ । यथेकं वाक्कृष्ये . पूतभृतमाधवनीयं च स्थालीमिति ॥

एतस्यैव हविर्धानस्याधस्तात्पश्चादक्षं चीनेकधनान्घ-
टान् । पञ्च सप्त नवैकादश वा । १३ ।

सोमवर्धनार्था आपः एकधनाः । तद्वद्वर्धनाद्य घटाः पुंलिङ्गेनैकधन-
शब्देनोच्यन्ते । तांस्तूष्णीं प्रयुनक्ति । घटसंख्याविकल्पानां संख्यावशा-
द्विनिवेशः ॥

यस्मिन्मिमीते तस्याधिषवणचर्म खरं परिकृत्तं चतु-
ष्टुटमुपरिष्ठादासेचनवत् । १४ ।

यस्मिन्चर्मणि सोमो मितः तस्मैकदेशेनाधिषवणचर्म क्रियते । तच्च
खरं भवति न मृदूकृतम् । परिकृत्तं परितन्वितम् । परिकृत्तमिति
पाठे ऽप्ययमेवार्थः । चतुष्टुटं च भवति येषु पुटेषु यावाणः साद्यन्ते ॥

समानमा सुचां सादनात् । ६ ।

गतः ॥

युनजिम तिस्रो विष्टचः सूर्यस्य त इति सुचः सन्ना
अभिमन्त्रयते । ७ ।

उत । असदन्नित्यैष्टिकेनास्य समुच्चयः ॥

अत्र सौमिकानां पात्राणां संसादनमेके समा-
मनन्ति । ८ ।

अत्र सुचामभिमन्त्रणान्तरमग्निर्देवतेत्याद्यपां चया इत्यभिमन्त्र-
णान्त विधिमन्ये शाखिनो ऽधीयते ॥

आसन्यान्मा मन्त्रात्पाहि कस्याश्चिदभिशस्त्या इति
पुरा प्रातरनुवाकाञ्जुहुयात् । ९ ।

गतः ॥

पञ्चहोतारं चाग्नीध्रे स्वर्गकामस्य । १० ।

जुहुयादित्यनुपङ्गः ॥

नित्यवदेके समामनन्ति । ११ ।

पञ्चहोतारमित्यनुपङ्गः ॥

मध्ये ऽमेराज्याहुतीः पश्चाहुतीः पुरोडाशाहुतीरिति
जहोति । अभितः सोमाहुतीः । १२ ।

याः सोमाङ्गभृता आज्यपाण्डुरोडाशानां प्रधानाङ्गतयः ता मध्ये
ऽग्नेर्जुहोति । तदङ्गभृतास्वनूयाजावाज्यभागस्त्रिष्टुप्पदान्याङ्गतीर्थया-
प्रकृत्येव । यान्त् सोमाङ्गतयः ता अभितो जुहोति । यत्रयत्र दिशि
याद्या आङ्गतिहृक्ता तत्रतत्र पार्श्वतो ऽग्नेर्जुहोति . न मध्ये इत्यर्थः ॥

अत्र राजानमन्तरेषे यावत्सूपावहरति हृदे त्वा सोम
राजनित्येताभ्याम् । १३ ।

ईषयोर्मध्येन नीत्वा यावत्सूपादयति ॥

पुरा वाचः पुरा वा वयोभ्यः प्रवदिताः प्रातरनु-
वाकमुपाकरोति । १४ ।

पुरा मनुष्याणां वाचः । प्रवदिताः प्रवदनात् । पुरा वा वयोमां
प्रवदनात् प्रातरनुवाकमारभ्यति ॥

प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यो ऽनुब्रूहि ब्रह्मन्वाचं यच्छ प्रति-
प्रस्थातः सवनीयान्निर्वप सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति
संप्रेष्यति । १५ ।

गतः ॥

सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेत्येके समामनन्ति । १६ ।

एतमेव संप्रेषमेके ऽधोयत इत्यर्थः । तेनान्यत्र सुब्रह्मण्यासंप्रेषेषु नायं
पाठविकल्पः ॥

मनसा ते वाचं प्रतिगृणामीत्यध्वर्युर्होतारमाह । १७ ।

द्रव्यत्वा मनसानुसंधत्ते ऽध्वर्युः ॥

अत्र प्रतिप्रस्थाता सवनीयानां पाणिप्रक्षालनादि
कर्म प्रतिपद्यते । १८ ।

पाणिप्रक्षालनादि क्रियते . प्रतिप्रस्थातुः पाक्षोरप्रक्षालितत्वात् । नोल-
पराजी स्वीर्यते स्मृतत्वात् ॥

यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति । १९ ।

यानि पश्वरंमप्रदुक्तान्यर्थवन्ति च तानि प्रयुनक्ति ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

द्वे भर्जनार्थे कपाले अष्टौ पुरोडाशकपालानि । एका-
दश माध्यन्दिने । द्वादश तृतीयसवने । १ ।

भर्जनार्थे वृहती भवतः ॥

सर्वानैन्द्रानेकादशकपालाननुसवनमेके समामनन्ति
१२

ऐन्द्रानिति नित्यानुवादः . अष्टाकपालादेरप्यैन्द्रत्वाविशेषात् ॥

प्रातर्दोहपात्राणीति । ३ ।

इतिः प्रकारवचनः । अन्यान्यपि वाजिनपात्रादीन्यर्थवन्तुपसंगृह्णाति

प्राग्वंशे प्रतिप्रस्थाता स्वनीयान्निर्वपति । ४ ।

समानमां निर्वपणात् । तत्र प्रणीताविकल्पः प्रकृतावेव दर्शितो ऽन्या
वा यजुषोत्पूयेत्यत्र । केचिन्नु प्रणीतासु मार्जनमिति प्रतिपत्त्यनु-
वादात् नित्यमत्र प्रणीताप्रणयनमिति मन्यन्ते । तदयुक्तं . पत्रप्राप्ता-
नामपि तदुपपत्तेः । अतो यजुर्हृत्पूता अपि लभ्यन्ते । तथा यजु-
रुत्पूताभिः पुरोडाशं अययतीति भारद्वाजः । बोधायनश्च पशु-
पुरोडाशे स्थित्वाह प्रोवणीशेषेण पिष्टानि संयौति यावदेवं स्वनीया-
नामिति ॥

सर्वे यवा भवन्ति लाजार्थान्परिहाय्य । ५ ।

लाजार्थान्तु ग्रीहयो भवन्ति ॥

इन्द्राय हरिवते धाना इन्द्राय पूषस्वते करम्भं
सरस्वत्यै भारत्यै परिवापमिन्द्राय पुरोडाशं मित्रा-
वरुणाभ्यां पयस्यामिति । ६ ।

निर्वपतीत्यन्वयः । तत्र ग्रीहियवयोर्नागाबीजधर्माः प्रत्येतयाः ॥

निरुत्प्रेष्यन्वोप्येदं देवानामित्येतदादि कर्म प्रति-
पद्यते । ७ ।

निरुत्प्रेष्यन्वोप्येदं देवानामिति निरुत्प्रेष्यन्वोप्येतदादि यदुक्तं प्रकृतौ
तदन्वावापादि प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

अवहननकाले लाजार्थान्परिहाप्येतरानवहन्ति । ८ ।

गतः ॥

कपालानामुपधानकाले प्रथमेन कपालमन्त्रेण धानार्थं लाजार्थं च कपाले अधिश्रयति । ९ ।

पेषणकाले पुरोडाशार्थान्विभज्य पिनष्टि । उत्पवनकाले व्रीहीन-
प्युत्पुनाति । कपालोपधानकाले ऽधिश्रयति । उपदधातीत्यर्थः । तयोः
भृगूणामङ्गिरसां तपसा तपस्वेत्युहः । कपालान्युपधाय प्रातर्दोहः
पयस्यायाः ॥

अधिश्रयणकाले ऽधिश्रयणमन्त्रेण तण्डुलानोप्य धानाः
करोति । व्रीहीनोप्य लाजान्करोति । १० ।

धानास्त्रधिश्रयणमन्त्रस्य वज्रवदृहः । घर्मा म्य विश्वायुप इति । तथा
च दर्शितं पिब्यज्ञे । लाजेपु तु नोहः । भारत्यै परिवाप इति तेषा-
मेकवदेव चोदनात् । धानालाजानां प्रथमसंभवाविरक्तं । तथा
प्रतितपनादि हविःशामत्वप्रभङ्गात् ॥

पुरोडाशमधिश्रित्यामिक्षावत्पयस्यां करोति । ११ ।

पुरोडाशमधिश्रयणानन्तरं तत्रे प्रातर्दोह इत्यादिविधिना पयस्यां
करोति । आमिक्षावदिति यो वैश्वदेव्यामामिक्षायां विधिरुक्तः स
एव पयस्यायामपि । पयस्यामिक्षाशब्दयोः पर्यायत्वादिति भावः ।
तथा चामिक्षां करोतीत्युक्ता परस्तादाहृतः सत्याषाढभारादाजौ.
पयस्यां मैत्रावरुणस्य पात्रे ज्वदधातीति । तस्मान्न द्रव्यभेदः ॥

उद्वासनकाले धाना उद्वास्य विभागमन्त्रेण विभ-
ज्यार्धां आज्येन संयौति । अर्धाः पिष्टानामावृता सक्तू-
न्करोति । १२ ।

समानमोदामनात् । तत्र जघनेन गार्हपत्यमाषेभ्यो निनीयेति
बौधायनः ॥ प्राशिवहरणसंमार्गः पशुपुरोडाशे व्याख्यातः । धाना-
लाजेभ्यो नाङ्गारापोहनं . अधूहनाभावात् । धानास्त्रभिमन्त्रणा-
दिमन्त्राणामूहः पिष्टयज्ञ एव दर्शितः । तृष्णीमभिघारणं लाजेभ्यो
ऽन्येषामौषधानामैन्द्राग्नविकारत्वात् । मदनकरणमन्त्रस्य धानार्थस्यै-
वोहः . न करम्भार्थस्य . तस्मैकवदेव चोदनात् । उद्वासने तृह एव .
तदानीमविभागात् . धाना उद्वास्येति वचनाच्च । धानासूदास्य यथा-
भागं व्यावर्तयामिति विभज्य या इन्द्रस्य हरिवतः ता आज्येन मिश्र-
यित्वा पात्र्यां प्रतिष्ठापयति तृष्णीं . यवमयत्वात् । यास्तिन्द्रस्य
पूषण्वतः ताः रुष्णाजिनादानादिविधिना पिष्टाज्येन च संयुत्य प्रति-
ष्ठापयति . मन्यं मयुतमिति वचनात् ॥

मन्यं संयुतं करम्भ इत्याचक्षते । लाजान्परिवाप
इति । १३ ।

मक्रवो मन्यः । ते लङ्घिराज्यादिना वा संयुताः करम्भ इत्याख्यायन्ते .
लाजाः* परिवाप इति ॥

नखैर्लाजेभ्यस्तुपान्संहरति । १४ ।

अनूहेन तु लाजोदामनं . आद्यस्य तु पदस्य लोपः आद्ययोर्वा ।
तच्च दर्शितं पिष्टयज्ञे । संहरति उपोद्धरति ॥

नखेपूलूखलधर्मान्मुसलधर्माश्च करोति । १५ ।

तुषविमोकार्थं आग्नीध्रस्य नखेपूलूखलधर्मान्करोति । तेषां मंमर्शन-
प्रोक्षणे अपि काले कृते भवतः । ततो लाजेपूदामितेषु कृष्णा-
जिनादानादि प्रागधिवर्तनात्कृत्वाधिषवणानि स्य मानुषाणि प्रति व
दति स्वनखानि निधाय तेषु प्रकृतिवदोष्य अद्र्यस्य मानुषास्त
ददं देवेभ्यो हव्यं सुगमि शमीदुमिति जपित्वा अत्र रक्षो दिव
दति तुषानुत्करे ज्वनीय वर्षष्टद्धा म्येत्यभिमन्त्रयते । उदपनपरा-
वपनमन्त्रौ जपित्वा प्रविद्धमिति तुषानभिमन्त्रयते । तथा च भार-
द्वाजः . तत्रावपनमन्त्रौ ज्वहनजमन्त्र उदपनमन्त्रौ निष्पवनमन्त्र इति
क्रियते . पाण्योरूलूखलमुसलधर्मा . क्रियेरन्निति । ततो हस्तेन तुषा-
नुपवपति . कपालानामुपहितत्वात् । ततश्चस्मिन्मीदेति पात्र्यां
प्रतिष्ठाप्य पुरोडाशोदामनादि प्रागलंकरणप्रकृतिवत् ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

यत्राभिजानात्यभूदुपा रुशत्यश्रुरिति तत्रचरण्या
जुहोति शृणोत्वग्निः समिधा हवं म इति । १ ।

अभिज्ञान चिह्नतया ज्ञानम् ॥

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा संप्रेष्यत्यप इष्य हेत-
मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवैकधनिन आद्रवत नेष्टः
पत्नीमुदानयोन्नेतर्होतृचमसेन वसतीवरीभिश्च चात्वालं
प्रत्यास्वेति । २ ।

इत्यतिर्गतिकर्मा । होतरप इष्य होतरपः स्तोतुं मनसा गच्छ ।
मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रव स्वेन चमसेन सहागच्छ । तथैक-
धनिनः एकधनघटवाचिनः खैर्घटैराद्रवतेत्यर्थः ॥

प्रेक्षुदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयति । एक्षुदेहीति वा ।
पान्नेजनीं स्थालीं धारयमाणाम् । ३ ।

एक्षुदेहीति प्रश्नद्वारादित्यं विशेषः । पत्न्या ऊरुप्रचालनार्था आपः
पान्नेजन्यः . तामामाहरणार्था स्थाली पान्नेजनी । पान्नेजनं च पत्नी-
संस्कारः । तेन पत्न्यनेकत्वे सर्वाः पर्यायेणोदानयति ॥

तीर्थेनाभिप्रव्रजन्ति । ४ ।

चात्वालोत्करयोरन्तरालं तीर्थम् । तेन सर्वं गच्छन्ति ॥

यत्र हेतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपशृणुयुस्तदपो
ध्वर्युर्वहन्तीनां गृह्णाति । ५ ।

यावत्यध्वनि प्रातरनुवाकस्य शब्दः श्रूयते तावत्येव वहन्तीनामपो
गृह्णाति ॥

यदि न शृणोति वधिरो ह भवति वाचो ह छिद्यते
। ६ ।

वाचो ऽ क्षिद्यते मूको भवति । ननु यदि तावति देशे वहन्वी न
स्युः किमसौ कुर्यात् । अत आह ॥

यदि दूरे स्युः प्रत्युदूह्य गृह्णीयात् । ७ ।

प्रत्युदूह्य वहन्तीभ्यः आनीय तत्र म्यापयित्वा गृह्णीयात् ॥

देवीराप इति तृणमन्तर्धायाभिजुहोति । ८ ।

याभ्यो गृह्णीष्यति तामु जुहुयात् ॥

यदि वा पुरा तृणं स्यात्तस्मिञ्जुहुयात् । ९ ।

गतः ॥

कार्पिरसीति दर्भैराहुतिमपस्त्राव्य समुद्रस्य वो ऽक्षित्या
उन्नय इत्यभिहुतानां मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति । १० ।

अपस्त्राव्य अपोह्य आहुतिमनाज्यलिप्तां गृह्णाति । तथा अपस्त्राव्या-
घृतशुतानामित्येव सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

सोमस्य त्वा मूजवतो रसं गृह्णामीत्येकधनाः । ११ ।

ता एकधनघटैर्गृह्णाति ॥

पत्नी पन्नेजनीर्गृह्णाति प्रत्यङ्तिष्ठन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य
आदित्येभ्य इति । १२ ।

पत्न्येकले सर्वा गृह्णन्ति । यज्ञाय वः पन्नेजनीर्गृह्णामीति मन्त्रान्तः ।
तथैव पेटतुर्वैधायनभारद्वाजौ ॥

प्रेक्ष्यदेहीति नेष्टा पत्नीमुदानयति । एक्ष्यदेहीति
वा । १३ ।

गतः । चमसाध्वर्यादयो ऽपि मैत्रावरुणचमसादीनपां पूर्णान्पुनर्देव-
यजनं नयन्ति ॥

अपरेण नेष्ट्रीयं पत्नी पन्नेजनीः सादयति प्रत्यङ्ति-
ष्ठन्ती वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य इति । १४ ।

अत्र पन्नेजनौः मादयामौति संनामः ॥

ता एवमेवाच्छावाकं सीदन्तमनूपसादयति । १५ ।

उपविशत्यच्छावाके ऽपि नेष्ट्रोपनीता पत्यपरेण नेष्ट्रीयमेवं सादयति ॥

इति पञ्चमौ कण्डिका ।

होतृचमसेन वसतीवरीभ्यो निषिच्योपरि चात्वाले
होतृचमसं मैत्रावरुणचमसं च संस्पर्श्य वसतीवरीर्या-
नयति । १ ।

निषिच्य स्त्रावयित्वा ध्यानयति अन्योऽन्यस्मिन्नानयति ॥

समन्या यन्तीत्यभिज्ञाय होतृचमसान्मैत्रावरुण-
चमस आनयति । मैत्रावरुणचमसाहोतृचमसे । एतद्वा
विपरीतम् । २ ।

गतः ॥

उपरि चात्वाले धार्यमाणा उभयीः प्रचरण्या सम-
नक्ति सं वो ऽनक्तु वरुणः समिन्द्रः सं पूषा सं धाता
सं वृहस्पतिः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया संरराणो यज-
मानाय द्रविणं दधात्विति । यथायथं धुरो धुभिः
कल्पन्तामिति । ३ ।

सं वो ऽनक्तितृचा यथायथमिति यजुषा चोभयधनसंस्था अपो
ऽनक्ति ॥

अध्वर्यो ऽवेरपा इति होताध्वर्युं पृच्छति । ४ ।

अध्वर्यो किमसि लब्धवानप इति प्रश्नार्थः ॥

उतेमनन्नमुरिति प्रत्युक्त्वा प्रचरणीशेषात्क्रतुकरणं
जुहोति यमग्ने पृत्सु मर्त्यमिति । ५ ।

प्रतिवचनार्थं ब्राह्मण एव व्याख्यातः, उतेमाः पश्येति वावैतदाहेति ।
केचित्तु उतेमाः पश्येत्येवमन्तं मन्तमिच्छन्ति । तदयुक्तं, तथा सति
तस्याव्याख्यान्येनेति वावैतदाहेति विवरणप्रवादविरोधात्, व्यक्तार्थ-
त्वाच्च बाह्ये, यथा उतेमनन्नमुरित्यध्वर्युः प्रत्याहोतेमाः पश्येत्येव
तदाहेति ॥ क्रतुव्यावृत्तिः क्रियते ऽनेनेति क्रतुकरणम् । समाख्या
मन्थवहारार्था, यथा सदःक्रतुकरणमित्यादि ॥

तदभावे चतुर्थ्यहीतेन । ६ ।

तदभावे शेषनाशादौ ॥

यद्यग्निष्टोमो जुहोतीत्युक्तम् । ७ ।

यद्यग्निष्टोम इत्यादि यथाब्राह्मणमनुसंधातव्यम् । उक्तं ब्राह्मणे . यद्य-
ग्निष्टोमः प्रचरणीशेषं जुहोति . यद्युक्थ्यः परिधौ निमार्ष्टि तं शेषं
तेनैव मन्त्रेण . यद्यतिराचस्तं क्रतुकरणमन्त्रं वदन्हविर्धानमेव प्रपद्यते
इति । संन्यान्तराणां त्वग्निष्टोमविकारत्वात् होम एव भवति । अतो-
र्यामस्यातिराचवद्विधिः . तद्विकारत्वात् ॥

अथैकेषाम् । यद्यग्निष्टोमो जुहोति । यद्युक्थ्यः
परिधौ निमार्ष्टि । यदि षोडशी हुत्वा परिधौ लेपं
निमृज्य द्रोणकलशं रराटीं चोपस्पृशति । न जुहोति
नोपस्पृशति वाजपेये ऽतिरात्रे च । एतद्यजुर्वदन्समुद्यैव
प्रपद्यते । ८ ।

अस्मिन्नपि कथ्ये ऽग्निष्टोमोक्थ्ययोर्न पूर्वकन्यादिशेषः । षोडशिनि
हु क्रतुकरणं ज्ञत्वा लेपं परिधौ निमृज्य द्रोणकलशरराट्यौ प्रच-
रणाभिमृशति । वाजपेयातिराचयोः पुनरुत्तेमनन्वमुरिति संवादा-
नन्तरमेव क्रतुकरणमन्त्रं वदन्हविर्धानमेव प्रतिपद्यते ॥

अपरया द्वारा हविर्धानमपः प्रपादयति । पूर्वया
गतश्रियः । ९ ।

तस्यतस्य हस्तादादायाध्वर्युरेवापः प्रवेशयति ॥

पूर्वया यजमानः प्रपद्यते । १० ।

क्रम्य अनुप्रवर्गकाण्डाध्ययनार्थं यामादरण्यं प्रत्युपनिष्क्रान्तः तदेवा-
धीयीत . नान्यं वेदभागम् । यदाप्यन्याङ्गमधीते तदाप्यप्रविश्य यामं
न तदधीयीत . प्रविश्यैव त्वधीयीत ॥

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां
षष्ठः पटलः ।

इति पञ्चदशः प्रश्नः ॥

LIST OF ERRATA.

Vol. I.

Page	line	4 read	instead of
15	4	सदसदसद	सदसदसद
"	"	11	"
"	"	11	"
"	"	17	"
"	"	7	"
"	"	2	"
"	"	9	"
"	"	20	"
"	"	1	"
"	"	4	"
"	"	2	"
"	"	16	"
"	"	3	"
"	"	16	"
"	"	13	"
"	"	4	"
"	"	8	"
"	"	21	"
"	"	16	"
"	"	16	"
"	"	9	"
"	"	16	"
"	"	5 join	"
"	"	12 read	"
"	"	5	"
"	"	8	"
"	"	26	"
"	"	1	"
"	"	226	"
"	"	3	"
"	"	line	"
"	"	225	"
"	"	4	"
"	"	note	"

Vol. II.

Page	3	line	8	read	हिरण्	instead of	हिरण्
"	36	"	4	"	इयमिडे	"	" इयमीडे
"	"	"	7	"	सदेडामवद्यत	"	" सदेडामवद्यत
"	45	"	2	"	•चन्ताविति	"	" •छन्ताविति
according to the better MSS., and compare the same, but fuller, quotation in the commentary to 18. 21. 1.							
"	56	"	8	"	अनिष्कसितां	instead of	अनिष्कसितां;
				the latter is exhibited by the MSS. BG only; cf. 13. 23. 2.			
"	61	"	5	"	इतिष्वातेभ्यो	instead of	इतिष्वातेभ्यो
"	66	"	10	"	•प्रतिपर्येति	"	" प्रतिपर्यति
"	98	"	14	disjoin	दुग्धा पुनर्होतव्यं		
"	134	"	1	read	परिकर्मा	"	" परिकर्मा
"	152	"	note	"	हन्	"	" ह
"	161	line	6	insert a stroke before	नैः		
"	165	"	1	read	प्रचये	instead of	प्रचय.
"	172	"	11	"	नतद्याति	"	" नतद्याति
"	188	"	9	"	अग्निहोत्रं	"	" अग्निहोत्रं
"	190	"	14	join	इत्यन्वोऽन्य०		
"	191	"	15	read	•दासकमे०	"	" •दासकमे०
"	218	"	9	"	वासीभ्यती०	"	" वासीभ्यती०
"	240	note	"	h		"	" l
"	242	line	19	"	चिकीर्षन्ति	"	" चिकीर्षन्ति
"	262	note	†	"	AL	"	" AN
"	269	note, line	7	read	h	"	" l
"	276	line	7	disjoin	प्रत्याह संपदः		
"	330	"	19	read	सुपद्म	"	" सुपद्म
"	333	"	15	disjoin	यत्नी ग्राह्यम्		
"	364	"	15	read	कणिका	"	" कणिका
"	378	"	17	"	धारयन्ति	"	" धारयन्ति
"	383	"	1	disjoin	वाञ्छन पावयो		

Page 413 at the head read आसप्तस्वीये instead of आसप्तस्वीये

„ 498 line 16	disjoin	सप्त माहाया०	„ „	„
„ 418 „ 17	read	अध्वर्यो	„ „	अध्वर्या
„ 450 „ 10	„	पद्मध्वर्यु०	„ „	पद्मध्वर्यु०
„ 451 „ 16	„	वर्हिभ्यां	„ „	वर्हिभ्यां
„ 452 „ 18	disjoin	देवेभ्यो देवा	„ „	„
„ 455 „ 18	read	सर्वे	„ „	सर्व
„ 477 note*, line 1	read	दक्षिपत्	„ „	दक्षिपत्
„ 481 line 15	read	वर्हिषाद्	„ „	वर्हिषदि
„ 484 „ 19	„	अजोप	„ „	अजोप
„ 518 „ 16	„	प्रयथीयाव०	„ „	प्रयथीयाव०
„ 536 „ 16	„	अध्वर्यु-	„ „	अध्वर्यु-
„ 553 „ 7	„	वर्हिषि	„ „	वर्हिषि
„ 556 „ 15	„	तन्तं	„ „	तन्तं
„ 634 „ 18	„	कुर्वन्	„ „	कुर्वन्

